

О.П. Реєнт, О.В. Малій

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ 9

УДК 94(100)(075.31)

РЗЗ

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 20.03.2017 р. № 417)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Експерти, які здійснили експертизу підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа
«Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Завірова М.Л., учитель ЗОШ I–III ступенів № 15 м. Запоріжжя, учитель-методист;

Лихацький А.В., методист історії комунального закладу «Інноваційно-методичний центр» Криворізької міської ради Дніпропетровської області, учитель-методист;
Вєтохіна В.О., доцент кафедри всесвітньої історії Криворізького державного педагогічного університету, кандидат історичних наук.

Реєнт О. П.

РЗЗ Всесвітня історія : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. П. Реєнт, О. В. Малій. – Київ: Генеза, 2017. – 232 с.: іл., карти.

ISBN 978-966-11-0840-9.

У підручнику висвітлено події всесвітньої історії кінця XVIII – початку XX ст.: від Французької революції до Першої світової війни. Підручник відповідає чинній програмі зі всесвітньої історії для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Структурні компоненти підручника спрямовано на реалізацію засад компетентісно орієнтованого навчання історії.

УДК 94(100)(075.3)

ISBN 978-966-11-0840-9

© Реєнт О. П., Малій О. В., 2017
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2017

З М І С Т

Юні друзі!	5
Повторення	6
Вступ. «Довге ХІХ століття»	7

РОЗДІЛ І. Європа в час Французької революції та наполеонівських війн

§ 1. Французька революція	13
§ 2. Правління Наполеона Бонапарта. Наполеонівські війни	29
§ 3. Утвердження принципів громадянського рівноправ'я: від Декларації прав людини і громадянина до Цивільного кодексу Наполеона	42

РОЗДІЛ ІІ. Європа та Америка в добу революцій і національного об'єднання (1815–1870)

§ 4. Початок становлення індустріального суспільства	48
§ 5. Суспільні наслідки промислового перевороту. Зміни в житті та побуті різних верств населення	54
§ 6. Велика Британія – «майстерня світу»	57
§ 7. Особливості розвитку Франції, Німеччини та Австрійської імперії	67
§ 8. «Весна народів» у країнах Західної та Центральної Європи	74
§ 9. Об'єднання Німеччини	86
§ 10. Об'єднання Італії	90
§ 11. Російська імперія у першій половині ХІХ століття	95
§ 12. США (1815–1870)	107
§ 13. Утворення незалежних держав у Латинській Америці	115
Тематичне оцінювання	121

РОЗДІЛ ІІІ. Модернізація країн Європи та Америки в останній третині ХІХ – на початку ХХ століття. Пробудження Азії

§ 14. Завершення формування індустріального суспільства в розвинутих країнах світу	123
§ 15. Еволюція європейської соціал-демократії: від марксизму до легальної парламентської діяльності	128
§ 16. Франція в останній третині ХІХ – на початку ХХ століття	135
§ 17. Німецька імперія	147
§ 18. Велика Британія	151
§ 19. Особливості розвитку Італії	156
§ 20. Економічне піднесення США	158
§ 21. «Великі реформи» в Російській імперії	163
§ 22. Австро-Угорщина в останній третині ХІХ – на початку ХХ століття	171
§ 23. Доба «Мейдзі» в Японії	174

§ 24. Китай у другій половині XIX – на початку XX століття	178
§ 25. Спроби модернізації Османської імперії та Персії (Ірану)	184
Тематичне оцінювання	187

РОЗДІЛ IV. Міжнародні відносини (друга половина XIX – початок XX століття)

§ 26. Міжнародні відносини наприкінці XIX – на початку XX століття	189
§ 27. Британське володарювання в Індії. Народи Африки під владою європейських держав	196
Тематичне оцінювання	201

РОЗДІЛ V. Розвиток культури і повсякденне життя (кінець XVIII – початок XX століття)

§ 28. Культурний процес наприкінці XVIII – на початку XX століття	203
§ 29. Зародження масової культури	218
Тематичне оцінювання	220
Узагальнення до курсу «Основні ідеї, здобутки, виклики “довгого XIX століття”»	221
Словник історичних термінів і понять	223
Література	230

ЮНІ ДРУЗІ!

У цьому навчальному році ви перегорнете ще одну сторінку з історії людства, що охоплює період кінця XVIII – початку XX ст. Ми запрошуємо вас до пізнавальної подорожі, упродовж якої ви станете свідками багатьох історичних подій. Серед них – Французька революція, завойовницькі походи Наполеона, об'єднання Італії та Німеччини, громадянська війна у США, «весна народів». Це період становлення і розвитку індустріального суспільства з його цінностями та ідеалами. Ви ознайомитеся з досягненнями науки та техніки, розвитком мистецтва. Зі сторінок підручника постануть історичні діячі: імператор Франції Наполеон Бонапарт, королева Великої Британії Вікторія, канцлер Німеччини Отто фон Бісмарк, президент США Авраам Лінкольн. Політика саме цих діячів багато в чому визначила особливості розвитку людства впродовж XIX ст. Серед їхніх сучасників були талановиті митці й науковці, які сприяли розвитку культури та науки.

Наскрізною ідеєю, що пронизує підручник, є теза про шляхи модернізації країн Європи, Америки та Азії. Важливо не залишити поза увагою всі компоненти цього складного процесу: економічні, політичні, соціокультурні та релігійні.

Щоб ваша подорож стала предметною, ми пропонуємо таку структуру підручника: визначення теми, план, навчальний текст, запитання і завдання. Додаткову інформацію ви зможете отримати, використовуючи карти, ілюстрації, хронологічну таблицю, словник історичних термінів і понять.

Запитання, що подаються в тексті параграфа, покликані допомогти вам зрозуміти особливості історичного процесу кінця XVIII – початку XX ст. Рубрика «Персоналії» містить біографічний матеріал, призначення якого – викликати інтерес до історичних діячів. Ми хочемо допомогти вам зрозуміти, що історію творили особи з різними характерами, почуттями, емоціями, складним шляхом пошуку істини. Через біографії діячів минулого й систему запитань–завдань ми прагнули створити умови для формування у вас самостійної оцінки їхньої діяльності, а відтак дати вам змогу використовувати здобуті знання в навчанні та повсякденному житті.

Рубрика «Документи та матеріали» дозволяє конкретизувати, доповнити, ілюструвати навчальний текст параграфа, ознайомлює вас з інтерпретаціями історичних процесів у різних країнах наприкінці XVIII – на початку XIX ст., сприяє розвитку ваших умінь проблемно-пошукового та творчого характеру. Рубрика «Перевірте себе» дозволяє закріпити навчальний матеріал, сформувані базові знання з курсу всесвітньої історії, розвинути вміння аналізувати, порівнювати, класифікувати, узагальнювати тощо. Система запитань і завдань сприяє формуванню критичного ставлення до історичних подій, процесів і явищ, виробленню самостійних суджень та вмінь аргументувати і відстоювати власний погляд на ту чи іншу історичну проблему, виховувати в собі почуття впевненості у власних силах. Тепер щодо рубрики «Тематичне оцінювання». Тематична атестація є заключним етапом оцінювання ваших знань і вмінь, проводиться як диференційована контрольна робота.

Зичимо успіхів на шляху пізнання!

Автори

ПОВТОРЕННЯ

1. «Май мужність користуватися власним розумом!» – так визначив німецький філософ І. Кант (1724–1804) сутність настроїв своєї епохи, яку називали *добою Просвітництва*. Після Відродження і Реформації це був третій духовний переворот, що остаточно ліквідував традиційну систему цінностей.

Важливе місце в досягненні нового суспільного порядку просвітники відводили науці та знанням. Нові умови життя, піднесення в економіці, досягнення природничих наук вимагали зміни поглядів на світ, закони його розвитку, поширення знань та ідей, набутих власним розумом.

Просвітники вважали, що всі люди від природи рівні і тому перебудова суспільства повинна забезпечити «природні права людини», тобто права, надані людині від природи. Ці принципи були також спрямовані проти станових обмежень традиційного суспільства. Велику увагу просвітники приділяли питанням виховання, підкреслюючи, що «просвітництво» людини, яку вони вважали істотою доброю, благородною, приведе до встановлення «царства розуму». Просвітники намагалися обмежити вплив релігії на людей, заперечували середньовічний догмат про божественне походження королівської влади.

Використовуючи текст, прокоментуйте основні ідеї доби Просвітництва.

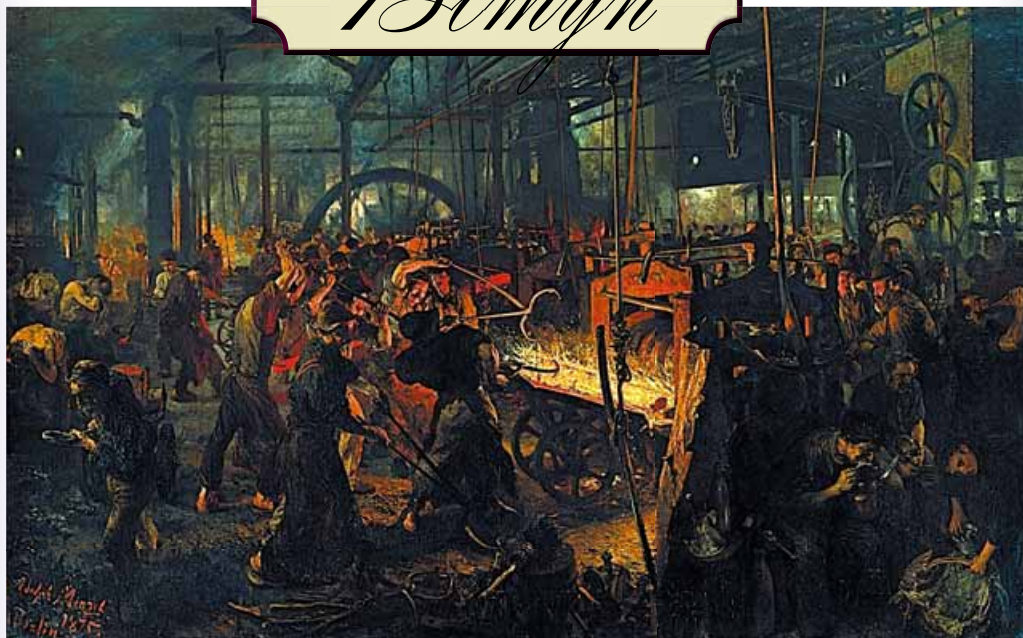
2. *Абсолютна монархія* – це така форма державного правління, коли вся державна влада зосереджується в руках монарха, який володіє нею без обмежень і є єдиним джерелом влади. Абсолютна монархія заперечує принцип поділу влади, оскільки монарх уособлює єдність вищої законодавчої, виконавчої та судової влади. Ні про яку систему стримувань і противаг або баланс гілок влади не може йтися, бо ця форма правління в самій своїй основі заперечує принципи демократії.

Влада монарха самодержавна: він сам видає закони, сам або через посередництво призначуваних ним чиновників керує країною, сам вершить вищий суд; усі його піддані безправні, включаючи міністрів, і лише він наділяє їх тим чи іншим обсягом прав. Монарх володіє вищою духовною владою, що ще більше його посилює.

Поміркуйте над історичною перспективою тверджень: «влада монарха самодержавна»; «усі його піддані безправні»; «поширення знань та ідей, набутих власним розумом».

Вступ

«ДОВГЕ ХІХ СТОЛІТТЯ»

У сучасній науковій літературі широко використовується поняття «*довге ХІХ століття*», яке розуміють як один з періодів Нового часу. Запропонував цей термін англійський історик *Е. Гобсбаум* (1917–2012). Відраховується «довге ХІХ століття» від початку Французької революції (1789) до початку Першої світової війни (1914).

За основу вчений узяв не хронологічну добу, а період, що має подібні політичні та соціально-економічні особливості, які його характеризують. Оскільки 125 років для одного століття забагато, тому воно названо «довгим».

Цей період характеризується появою кризових ознак монархічного правління у країнах Європи, численними збройними конфліктами, у результаті яких відбулася зміна суспільного ладу, індустріалізація та демократизація суспільства, формування націй та виникнення національних держав.

За своєю суттю «довге ХІХ століття» є часом змагання «нового» й «старого», шляхом, який ознаменував остаточний перехід до сучасності.

? Поясніть значення терміна «довге ХІХ століття».

Традиційне суспільство – це суспільство з аграрним укладом. Абсолютна більшість населення (понад 90 %) зайнята в сільському господарстві. Застосовуються прості технології, а тому поділ праці є нескладним. Цьому суспільству властиве низьке сприйняття нововведень.

? Укажіть ознаки традиційного суспільства.

Дортмунд на початку та в кінці XIX ст.

Період нової історії кінця XVIII – початку XX ст. – це час становлення та розвитку індустріального суспільства.

Індустріальне суспільство виникло внаслідок *промислової революції*, що охопила спершу Англію, а згодом і решту країн світу. Суть промислової революції полягала в переході від ручного способу виробництва до машинного, від мануфактури до фабрики, освоєнні нових джерел енергії. Якщо раніше людство використовувало в основному енергію м'язів, рідше – води й вітру, то в ході промислової революції починає використовувати енергію пари, а пізніше – дизельні двигуни, двигуни внутрішнього згорання, електроенергію. Розвиток винахідництва відбувався на тлі утвердження практично-прагматичного ставлення до знань як засобу оволодіння природою з метою її споживання.

Укажіть умови, які започаткували індустріальне суспільство.

Машинна індустрія посідає чи не головне місце в житті індустріального суспільства. Вона визначає його економічний добробут, військовий потенціал та міжнародне становище. За уявленням тих, хто стояв біля її витоків, машинна цивілізація повинна була визволити людство, подолати залежність людини від сил природи, усунути вічну загрозу неврожаїв і голоду, смертоносних епідемій, стихійних лих.

Цивілізація – рівень та ступінь суспільного розвитку, матеріальної та духовної культури народу, країни чи групи країн на певному історичному етапі.

Індустріальне суспільство розв'язало завдання, яке стояло перед традиційним суспільством, – нагодувати людей і забезпечити їх необхідними для життя речами.

Ansicht einer Eisenbahn mit Pferden.

Ansicht einer Eisenbahn mit Dampfswagen.

Зміни в залізничному транспорті

Людство досить стрімко пододало шлях від громіздких карет до швидкісних потягів, від свічки до електричної лампочки. Було створено радіо, з'явилися перші автомобілі та літаки. Початок XIX ст. – це епоха гусячого пір'я та ківерів, а XX ст. – пінний слід в океані за важкими панцерниками та крейсерами, про шляхи яких відстукували телеграфні апарати.

Відбуваються радикальні зміни в усіх сферах життя – суспільній, соціальній, політичній, культурній, ідеологічній. Ці перетворення, насамперед, пов'язані з формуванням буржуазії. Економічне зростання її позицій у суспільстві приводить до усвідомлення необхідності зміни свого політичного та правового статусу. Це, своєю чергою, веде до боротьби за ліквідацію станової нерівності, різного роду привілеїв, повалення абсолютизму.

Історичний досвід XIX ст. показує форми цієї боротьби – *революційна* та *реформаторська*. Перша характеризується насильницькими збройними методами, а друга – трансформацією абсолютної монархії в конституційну шляхом проведення реформ і досягнення компромісу між дворянством і буржуазією. У результаті встановлювалися такі форми правління, як республіка чи конституційна монархія.

Як ви вважаєте, у чому полягає різниця між реформаторським і революційним шляхами розвитку суспільства?

Документи та матеріали

Мабуть, саме в XIX ст. стало очевидним, що революції далеко не завжди розв'язують усі проблеми одноразово, а тому можуть повторюватися, здійснюючи щораз нові й нові коригування соціальних, політичних та економічних сторін життя

суспільства. «Будь-яка реформа обов'язково є компромісом з минулим; тоді як будь-який прогрес, що досягається революційним шляхом, завжди містить у собі зародок для майбутнього», – писав російський суспільний діяч П. Кропоткін.

Чи поділяєте ви погляди П. Кропоткіна? Висловіть своє бачення названих процесів.

Під час трансформації традиційного суспільства в індустріальне було ліквідовано всі станові обмеження, привілеї духовенства і дворянства. Це мало наслідком розширення громадянських прав.

Парламентська демократія – форма державного правління, яка характеризується поділом функцій між законодавчою і виконавчою владою. При цьому парламент (законодавчий представницький орган, обраний під час загальних і відкритих виборів) відіграє провідну роль, оскільки делегує своїх представників до органів виконавчої влади (міністерств) і здійснює нагляд над ними.

Розрізняють парламентську (конституційну) монархію та республіку.

За конституційної монархії главою держави є монарх. Однак його функції обмежені парламентом і зведені до представницьких та організаційних повноважень, ухвалення законодавчих актів, прийнятих парламентом. Влада монарха є довічною або спадковою.

За республіканської форми правління вища влада належить парламенту, а главою держави є обраний президент.

Дайте визначення терміна «парламентська демократія».

За нових часів стає реальністю, коли кожен громадянин має право вільно, на власний розсуд, залежно від власних здібностей та нахилів обирати напрями свого життєвого шляху. Критерії оцінки людини вже не визначаються її приналежністю до певного стану. Особа має право володі-

Генеральні штати у Франції в 1468 р.
та в 1877 р.

ти, користуватися та розпоряджатися своєю власністю, керуючись лише законом, а не волею інших. Уже не благородне походження чи сімейні зв'язки є підставою для визначення місця людини в суспільній ієрархії, а її особисті дії. У традиційному суспільстві дворянин, який збіднів, залишався дворянином, а багатий купець усе одно був особою «неблагородною». В індустріальному ж суспільстві кожен завойовує свій статус особистими заслугами.

Персоналії

ОЛЕКСАНДР ФЕНІН (1865–1944)

Гірський інженер, промисловець. Син поміщика Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Освіту здобув у Харківському реальному училищі (1883) та Петербурзькому гірничому інституті (1889). 1890 р. став помічником інженера на шахті № 19 «Французької вугільної компанії» неподалік Юзівки. Потім до 1895 р. був керуючим «Вознесенського рудника П.А. Карпова» і близько 3 років завідувачем шахти «Сергій» Макіївського рудника братів Іловайських. Від 1897 р. працював у Російсько-Бельгійському металургійному товаристві, здійснив розвідку вугільного родовища, будівництво та експлуатацію Веровської копальні. Був нагороджений особистою медаллю на Всесвітній виставці в Парижі (1900). Упродовж 1899–1911 рр. обіймав посаду директора-розпорядника Максимівського рудника англійської компанії «Товариство російських кам'яновугільних копалень». Заступник голови найвищого представницького органу південноросійської важкої промисловості – Ради З'їзду гірничопромисловців півдня Росії.

Поміркуйте, які риси вдачі дозволили О. Феніну зробити вдалу кар'єру.

Революційні та реформаторські процеси нового часу мали на меті створити умови для розвитку індустріального суспільства. Важливою ознакою індустріального суспільства стає товарно-ринкова економіка, носіям якої були притаманні такі риси, як раціоналізм, індивідуалізм та прагматизм.

Машинний вік змінив обличчя міст, побут людей, їхню працю, уявлення про відстані, збільшив потік інформації. Тогочасний городянин за тиждень спілкувався з більшою кількістю людей, ніж його сільський предок за все своє життя. Зароджується масова культура.

Масова культура – це культура, що сформувалася в результаті процесів модернізації. Її особливістю є те, що вона орієнтована на масовий ужиток, незалежно від національності людини.

Масова культура посіла місце між культурою елітарною (верхівка суспільства, найосвіченіші верстви) та народною, укоріненою переважно серед сільського населення. Вона приваблює людей, вилучених з їх традиційного оточення, культурного ґрунту. Це, насамперед, жителі села, що опинилися в місті, емігранти, ті, хто змушені змінити спосіб життя через втрату роботи, кваліфікації та перебувають у пошуку нових світоглядних та духовних орієнтирів.

Дворяни. Малюнок кінця XVIII ст.

Французський селянин.
Кольоровий офорт.
1790 р.

Змінюється соціальна структура суспільства. Основними верствами населення стають буржуазія, інтелігенція, наймані робітники.

За нових часів відбувається створення західно-європейськими державами колоніальної системи. На зламі століть загострюється боротьба між індустріальними країнами за переділ колоній. Здебільшого – це збройне суперництво, що завершується величезними руйнаціями та людськими жертвами.

Духовній сфері життя притаманне різке послаблення традиційних релігій і зростання та поширення ідеологічних течій – консерватизму, лібералізму, соціалізму.

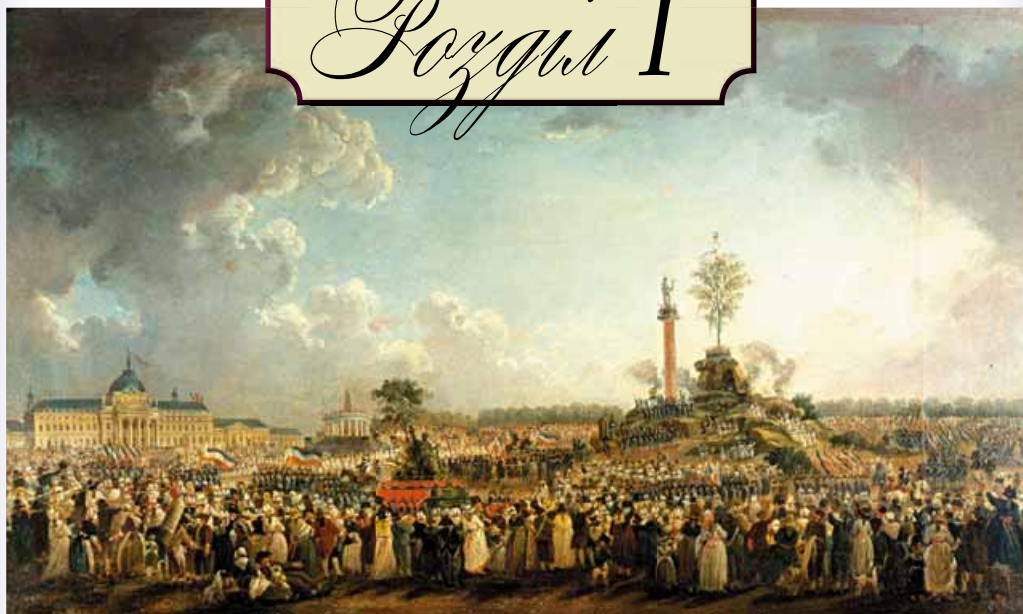
Характерною ознакою нового часу були національно-визвольні та об'єднавчі рухи, наслідком яких стало створення незалежних держав (Італія, Німеччина, Чорногорія, Сербія тощо).

Таким чином, наприкінці XVIII – на початку XX ст. з'являються нові тенденції в розвитку суспільства, виникають нові риси, нові цінності, що значною мірою впливають на подальше життя та долю людства.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ!

1. 1789 р. – це яке століття; його половина; чверть? 1914 р. – це яке століття; його половина; третина?
2. Порівняйте зміст термінів «традиційне суспільство» та «індустріальне суспільство».
3. Поясніть причини появи масової культури.
4. Оцініть зміни, які відбуваються в суспільстві з розвитком машинного виробництва.
5. Розглянувши ілюстрацію на с. 9, зробіть висновок щодо змін на залізничному транспорті в машинний вік.

Розділ I

ЄВРОПА В ЧАС ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН

§1. ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

1. Криза «старого порядку»

Королівська влада

Наприкінці XVIII ст. Франція залишалася *абсолютною монархією*. Король мав право видавати і скасовувати закони, оголошувати війну, підписувати мирні угоди, вирішувати на власний розсуд усі адміністративні та судові справи, встановлювати податки.

«Особисте правління» короля насправді означало безвідповідальність міністрів, відсутність єдності в діях державних установ, сприяло зростанню ролі фаворитів при королівському дворі та різним махінаціям і зловживанням з їхнього боку. Особливістю бюрократичного апарату французької монархії було те, що практично всі посади в ньому продавалися і ставали спадковими.

Бюрократія (від франц. *bureau* – «канцелярія»; *bureaucratie* – «влада контори», «панування канцелярії») – система управління, що здійснюється за допомогою розгалуженого апарату чиновників, наділеного відповідними повноваженнями.

Генеральні штати – станово-представницький орган – не збиралися від 1614 р. Замість них іноді скликалися нотаблі (призначувані королем

Людовік XVI

члени зборів представників вищого духовенства, придворного дворянства, мерів міст; так звана традиційна еліта). Місцеві представницькі органи були відсутні в більшості провінцій королівства. На місцях керували вищі чиновники, які підпорядковувалися центральним органам влади.

Використовуючи підручник, доберіть факти, що свідчать про абсолютну форму правління французького монарха.

У травні 1774 р. французький трон посів король Людовік XVI. Він не відзначався розумом державця і характеризувався як слабка, безвольна людина. Глава держави постійно лавірував між вимогами громадськості щодо модернізації суспільства та консервативно налаштованою частиною традиційної еліти.

Як ви вважаєте, на який виклик доби міг відповісти французький король?

Освічена еліта

У добу Просвітництва книжкова культура у Франції була надбанням вузького й достатньо закритого кола осіб. Для її опанування вони мали все необхідне: статки і дозвілля.

Освічена еліта – соціально-культурна спільнота, об'єднана ідеалами Просвітництва. Вона виступала ініціатором руху проти абсолютної монархії і забезпечила перехід від Старого порядку до Нового. Ця активна меншість сформувалася у другій половині XVIII ст. У ті часи у Франції відбувався процес створення різноманітних суспільних об'єднань – природничо-наукових, філософських, агрономічних гуртків, провінційних академій і бібліотек, масонських лож, музеїв, літературних салонів.

Їхня мета полягала в розповсюдженні культурних цінностей Просвітництва. Ці товариства мали позастановий характер і демократичну організацію. Серед їх членів можна було зустріти і дворян, і священнослужителів, і освічених представників третього стану. Просвітницькі організації різних міст мали поміж собою тісні та постійні зв'язки, створюючи єдине соціокультурне середовище. Згодом із цього середовища вийшла більшість лідерів Французької революції.

Координаційним центром став створений у Парижі Комітет тридцяти. Серед його учасників – маркіз Лафайет, абат Сійєс, єпископ Талейран, граф Мірабо. Свобода вважалася головною цінністю, її завоювання й обумовило конфлікт *освіченої еліти* з абсолютизмом.

Які причини зумовили появу освіченої еліти? У чому полягало її історичне значення?

Населення Франції поділялося на три стани (суспільні групи людей, становище яких у державі визначається законом). До першого належало

духовенство, до другого – дворянство. Заможні буржуа, або ротюр'є (купці, цехові майстри, власники мануфактур, банкіри), а також ремісники, наймані робітники, селяни належали до третього стану.

Персоналії

МІРАБО (1749–1791)

Народився в аристократичній сім'ї. Талановитий оратор, його слухали не тільки прихильники, але й вороги. Ніхто, як Мірабо, не міг визначити головні завдання, що стояли перед Францією в той час. Кожна його промова завершувалася оваціями аудиторії. «Хай живе Мірабо – батько вітчизни!» – кричали йому. Він прагнув перетворити Францію на конституційну монархію і бути в ній прем'єр-міністром. Раптово помер у 1791 р. Його першого з видатних діячів країни було поховано в Пантеоні (усипальниці великих людей), але після оприлюднення документів, що підтверджували його зв'язки з королівською родиною, прах було викинуто з Пантеону й перенесено на цвинтар злочинців у Сен-Марсо.

ЛАФАЙЄТ (1757–1834)

Належав до багатого і знатного дворянського роду. У молоді роки цікавився ідеями просвітників – Руссо і Монтеск'є. Коли розпочалася війна за незалежність північноамериканських колоній, Лафайєт спорядив за свій рахунок корабель і вирушив за океан. У 23 роки він став генерал-майором американських військ. Мужність і відвага Лафайєта здобули молодому офіцерові повагу Вашингтона, довіру Конгресу і любов солдатів. Вольтер назвав Лафайєта «героєм Нового Світу». На початку революції він – головнокомандувач Національної гвардії. Після повалення монархії (1792) його було відправлено до в'язниці. Лафайєт вийшов на свободу лише після 18 брюмера (листопад 1799). До кінця свого життя він був одним з найблагородніших діячів Французької революції.

У ті часи популярним був вислів «Дворяни служать королю шпагою, духовенство – молитвою, третій стан – своїм майном». Ані духовенство, ані дворянство не сплачували податки в повному обсязі, це було їхнім привілеєм. Податковий тягар покладався на третій стан, за несплату якого він суворо карався штрафами, конфіскацією майна, ув'язненням.

Документи та матеріали

«Сам купець так часто чує, як зневажливо говорять про його професію, що він з дурного розуму червоніє за неї. Я не знаю про те, хто з них корисніший для держави: напудрений вельможа, який точно знає, о котрій годині король встає, о котрій лягає спати, і який напускає на себе поважний вигляд, граючи роль раба в передпокої міністра, чи купець, який збагачує свою країну», – писав Вольтер.

Стани: духовенство, дворянство та третій стан. Малюнок 1789 р.

Прокоментуйте наведену цитату французького мислителя. Висловіть своє бачення станової проблеми напередодні революції.

Нова політична доктрина, що формувалася у французькому суспільстві, відбивала, насамперед, майнові інтереси тих верств суспільства, що претендували на необмежене право власності.

Доктрина – політичне, наукове, філософське, релігійне вчення, теорія, система поглядів, провідний теоретичний принцип.

Власність була результатом їхньої діяльності, і тому вони вважали, що право розпоряджатися нею належить виключно їм, а не суспільству чи державі. Зрозуміло, що для реалізації такої доктрини необхідно було увійти до державних органів влади та управління, через які й упроваджувати закони, що відповідали б інтересам власників.

Чому поділ французького суспільства на стани був серйозною перешкодою на шляху формування громадянського суспільства? Як цей конфлікт могла вирішити королівська влада?

2. Від конституційної монархії до республіки

5 травня 1789 р. у Версальському палаці відкрили свої засідання Генеральні штати. Перед депутатами виступили король і міністр фінансів Ж. Неккер. Вони говорили про необхідність схвалення нових позик та запровадження нових податків, розраховуючи на підтримку Генеральних штатів, однак прорахувалися. Населення королівства очікувало від Генеральних штатів реформ, і депутати від третього стану не могли цього не враховувати.

6 травня депутати від духовенства і дворянства зібралися на окремі засідання. Проте депутати від третього стану відмовилися працювати в окремій палаті, оскільки це означало, що голосування буде проходити традиційно – за становим принципом. Вони запросили представників духовенства та дворянства до спільного голосування.

Національні збори

Частина представників перших двох станів, особливо сільське духовенство, приєдналася до третього. 17 червня ці депутати оголосили себе Національними зборами. Королівський двір удався до старого способу, що застосовувався в разі неслухняності парламентарів. Зал було закрито в ніч на 20 червня, однак це не зупинило депутатів. Вони зайняли павільйон для гри в м'яч і, стоячи (оскільки стільців не було), запряглися збиратися до того часу, доки не буде вироблено конституцію.

Королівське засідання

23 червня у версальській залі Малих забав для Генеральних штатів було організовано «королівське засідання». Депутатів знову розсадили за становою ознакою. Король висловив обурення їхніми діями й оголосив про скасування постанови від 17 червня.

Він наказав депутатам трьох станів розпочати засідання в окремих залах. Король пообіцяв радитись із ними з питань фінансів, податків, але при цьому наголосив, що не допустить ані обмеження своєї влади, ані порушення прав духовенства та дворянства.

Жак Неккер

Клятва в залі Малих забав 20 червня 1791 р. Художник Ж.-Л. Давид

Документи та матеріали

«Королю слід було наказати всім трьом станам вести спільні засідання і проводити індивідуальне голосування з усіх питань, що стосуються оподаткування. Він повинен був водночас об'єднати дворянство і духовенство у вищу палату, як в Англії, і створити нижню палату із представників третього стану. Сумнівно, щоб третій стан був задоволений подібною системою... Але, безумовно... вияв доброї волі короля послабив би конфлікти і зберіг корону...» – писав дослідник А. Матьєз у творі «Французька революція».

? Як ви вважаєте, чи був можливим такий розвиток подій у Франції? Чи міг піти на подібний крок Людовік XVI? Чи могла традиційна еліта досягти компромісу (угода, згода; порозуміння з противником, досягнуте шляхом взаємних поступок) з освіченою елітою наприкінці XVIII ст.?

Установчі збори

9 липня 1789 р. Національні збори оголосили себе Установчими зборами. Своє основне завдання вони вбачали у зміні державного ладу та підготовці й прийнятті конституції. Найбільш ваговою і вольовою групою в Установчих зборах були конституціоналісти-монархісти, представники Комітету тридцяти.

? Проаналізуйте події, що зумовили перетворення Генеральних штатів на Установчі збори.

Бастилія

Дізнавшись про плани та дії Установчих зборів, король почав стягувати до Парижа війська. 11 липня 1789 р. Людовік XVI відправив у відставку

Штурм Бастилії 14 липня 1789 р. Художник Ж.-П. Уель

популярного серед населення Ж. Неккера. 12 липня парижани вийшли на вулиці на знак протесту проти відставки міністра фінансів. На бік повстанців перейшла армія. 13 липня було створено Національну гвардію. 14 липня повстанці захопили арсенал і, оволодівши 30 тис. одиницями зброї та 20 гарматами, штурмували символ королівського абсолютизму – фортецю-в'язницю Бастилію.

Король

14 липня 1789 р. у щоденнику Людовіка XVI записане слово, яке завжди уживав його дідусь (Людовік XV) у ті дні, коли не було полювання: «Bien» – «Нічого».

17 липня король відвідав міську ратушу й отримав з рук мера Парижа Байї триколову кокарду, яка стала символом революції та приєднання до неї короля (червоний і синій – кольори герба Парижа, білий – королівського штандарта; звідси і три кольори прапора, що став національним прапором Франції). Король зберіг корону, але мусив визнати над собою владу французького народу.

Поміркуйте, чому з'являється нова символіка.

Літо «великого страху»

Слідом за Парижем повсталася провінція. Селяни нищили маєтки землевласників, документи, що засвідчували їхні повинності. Це було літо «великого страху». Скориставшись із ситуації в країні, Установчі збори 4 серпня видали декрети про рівність усіх громадян перед законом при сплаті податків, можливість викупу платежів, пов'язаних із землеволодінням (панщина, оброк тощо).

Декрет – постанова, указ, законодавчий акт найвищих органів влади періоду Французької революції.

Представники революційного табору формують у суспільній свідомості нові цінності. Які, на ваш погляд?

Муніципальна революція

У другій половині липня – на початку серпня 1789 р. по всій країні розгорнулася так звана муніципальна революція (від лат. *municipalis* – «той, що стосується місцевого, переважно міського самоврядування»). У Парижі комітет виборників проголосив себе комунією (муніципалітетом). Нові революційні муніципалітети виникли і в інших містах Франції. Упродовж двох-трьох тижнів після взяття Бастилії королівську адміністрацію було знищено. Як писав один із сучасників, «немає більше ні короля, ані парламентів, ані армії, ані поліції».

Паризький революціонер.
Художник Л. Бойлі

Документи та матеріали

«Дві течії підготували та здійснили революцію. Одна з них – піднесення понять щодо політичної перебудови держави – виходила зі стану буржуазії. Друга – з народних мас: селянства і міського пролетаріату, що домагалися безпосереднього та відчутного поліпшення свого становища. І коли ці дві течії збіглися й об'єдналися внаслідок єдиної, спочатку спільної мети і на деякий час надавали одна одній підтримку, тоді настала революція», – писав російський суспільний діяч П. Кропоткін.

Чому взяття Бастилії є початком революції? Схарактеризуйте події, що зумовили повалення абсолютизму у Франції.

Декларація прав людини і громадянина

Піднесення революційного руху зумовило складання Декларації прав людини і громадянина, яку було проголошено **26 серпня 1789 р.** Обґрунтовуючи невід'ємність прав кожної людини, що даровані їй самою природою, скасовуючи станові привілеї, Декларація стверджувала: «Люди народжуються вільними і рівними в правах». Основним завданням держави визнавалося забезпечення прав та свобод людини: святенність і недоторканність приватної власності, право опору гнобленню, безпеки. Вища законодавча влада передавалася виключно представницькому органу.

Пригадайте, які ідеї французьких просвітників знайшли своє втілення в Декларації прав людини і громадянина.

Економічні, соціальні та адміністративні зміни

Після Декларації прав людини і громадянина Установчими зборами було прийнято низку декретів, згідно з якими запроваджено новий адміністративний поділ (Францію було поділено на 83 департаменти (від *departis* – «розділяти») – адміністративні одиниці, що замінили поділ на провінції; скасовано становий поділ громадян; конфісковано церковну власність та оголошено національним майном, яке підлягало продажу; церкву позбавлено права реєструвати шлюби, акти одруження, народження, смерті й поставлено під контроль держави; запроваджено єдину систему оподаткування; скасовано цехи; знищено внутрішні митні збори; вжито заходів, що створювали умови для розвитку підприємницької діяльності (скасовано урядову регламентацію виробництва).

У тексті знайдіть положення, які свідчать про утвердження підвалин «нового порядку» в: а) господарстві; б) соціальній сфері; в) правах людини.

Конституція 1791 р.

Декрети перших років революції було закріплено в Конституції, яку прийнято **3 вересня 1791 р.** Вступною частиною до неї стала Декларація прав людини і громадянина.

Конституція – основний закон держави, який визнає основи політичної, економічної і правової систем країни, закріплює форму правління, порядок утворення, принципи діяльності й компетенцію центральних і місцевих органів, виборчу систему, організацію та принципи правосуддя.

За формою правління Франція проголошувалася конституційною монархією (форма правління, за якої влада монарха обмежена конституцією). Вища законодавча влада належала однопалатним Законодавчим зборам. Виконавчу владу здійснювали король та призначені ним міністри. Король мав право накласти вето на ухвалені закони, був главою армії та флоту. Судову владу здійснювали виборні особи.

Конституція зберегла спадкоємного короля. Проте цей король був начебто відтворений самою Конституцією, присягав і підкорявся їй. Раніше він був «Людовік, милістю Божою, король Франції», тепер же він лише «Людовік, Божою милістю і в силу конституції держави, король Франції». Франція перестала бути власністю короля, яку він передавав у спадок. Новий титул – король французів – мав на увазі главу, але не повелителя.

Конституція скасувала привілеї, засновані на народженні, але вона зміцнила привілеї, що базувалися на багатстві. Незважаючи на статтю Декларації, котра проголошувала: «Закон є вираз загальної волі. Усі громадяни мають право брати участь особисто або через своїх представників у його складанні», – вона поділила французів на два розряди стосовно виборчого права – на громадян активних і пасивних. До перших належали французи, які досягли 25-річного віку, проживали в місцевості не менше року, сплачували прямий податок, не наймитували, були включені до списків Національної гвардії. Активні громадяни мали виборче право. Другі були позбавлені виборчого права, оскільки не мали власності. Виборча система, визначена Конституцією 1791 р., закріплювала владу буржуазії.

Які цінності «нового порядку» було закладено в Конституції 1791 р.?

Законодавчі збори

Згідно з Конституцією влада мала бути передана новообраним Законодавчим зборам. 30 вересня Установчі збори завершили свою роботу. 1 жовтня 1791 р. розпочали свою роботу Законодавчі збори, вона тривала до 20 вересня 1792 р.

Із 745 депутатів близько 260 були конституційними монархістами, 136 належали до Якобінського клубу. Якобінці майже відразу розкололись на поміркованих правих – жирондистів (депутатів із департаменту Жиронди) на чолі з Бріссо і Верньо та невелику групу лівих – монтаньярів («горці»), яких так називали тому, що вони займали в залі Зборів (вона мала вигляд амфітеатру) верхні лави. До цієї групи належали прихильники Робесп'єра та Марата.

Жирондисти виражали інтереси власників мануфактур, виноторговців, нових землевласників. Вони прагнули ліквідувати або обмежити королівську владу, конфіскувати майно та землі дворян-емігрантів. Згодом жирондисти стали найбільш впливовою групою в Законодавчих зборах.

Жан-Поль Марат

Конвент

Революція у Франції викликала занепокоєння монархів Європи, але воювати вони не хотіли. Послаблення Франції на Європейському континенті було їм вигідно. Війна між Францією та Європою зародилася в самій Франції. Жирондисти за своїми переконаннями були республіканцями й вважали подальше поглиблення революції необхідним.

Але для боротьби з королівським двором вони обрали небезпечну зброю – війну. На їхню думку, війна мала або викрити короля, або повністю підкорити Людовіка XVI Законодавчим зборам. Король, своєю чергою, сподівався, що війна призведе до поразки революції. Тому 20 квітня 1792 р. Законодавчі збори оголосили війну Австрії, яка вимагала відновлення монархії, заручившись підтримкою Пруссії. Франція вступила в смугу воєн, які тривали понад 20 років.

У липні 1792 р. Законодавчі збори звернулися до народу із закликом «Батьківщина в небезпеці!». У відповідь на це війська федеративів (добровольці з французьких провінцій) вирушили до Парижа. Саме в ці дні й почули парижани бойову пісню марсельського батальйону.

«*Марсельеза*» – революційна пісня періоду Французької революції і державний гімн Франції. Її написав 25 квітня 1792 р. у Страсбурзі полковник 517 марсельських волонтерів Руже де Ліль. Первісна назва – «Бойова пісня Рейнської армії»; згодом отримала назву «Марш марсельців». У листопаді 1793 р. Конвент обирає «Марсельезу» гімном Франції.

Поразки на фронті, зростання цін, спекуляція, непослідовність дій уряду, зрада королівського двору (один із дворян, що емігрували до Німеччини,

Штурм Тюїльрі 1792 р. Художник Ж. Дюплессі-Берто

Людовік XVI біля ешафоту. Художник Ш. Беназе

оголосив маніфест, у якому король постав у невідгідному світлі, оскільки йшлося про прагнення Австрії та Пруссії поновити його у правах) – усе це викликало народне незадоволення, яке 10 серпня 1792 р. переросло в повстання. Тисячі озброєних громадян оточили королівську резиденцію в Тюільрі.

Законодавчі збори під тиском повсталого люду муслили дати згоду на арешт короля. Монархію було ліквідовано. Законодавчі збори видали декрет про скликання *Національного Конвенту* (представницькі збори у Франції періоду Французької революції). Вибори до нього мали відбутися без поділу громадян на активних і пасивних.

Було обрано 750 депутатів. Основними питаннями, які мав розглянути Конвент, були питання про війну, продовольство та долю короля.

У боротьбі з жирондистами якобінці виражали інтереси тих верств, які були невдоволені завойованим і прагнули подальшого розвитку революції (демократична буржуазія, частина селянства, міські низи). 21 вересня 1792 р. Конвент оголосив про скасування монархії, а **22 вересня 1792 р.** Францію було проголошено республікою. Проголошення республіки поставило питання про долю монарха, який ставав зайвим у державі. Якобінцям вдалося домогтися поіменного голосування депутатів «за» або «проти» страти короля. Голосування тривало майже 40 годин, і в результаті за смертну кару виступили 387 членів, за ув'язнення – 334. 21 січня 1793 р. Людовіка XVI було страчено.

Унаслідок подій серпня–вересня 1792 р. у Франції було знищено монархію, проголошено республіку. Влада перейшла до рук торгово-промис-

лової буржуазії (жирондисти), яка вважала, що завдання революції вичерпані проголошенням республіки та завоюванням політичних свобод. Вони були стурбовані запобіганням подальшому розвитку революції, убагаючи в цьому загрозу буржуазній власності.

3. Якобінська диктатура

Якобінський клуб у Парижі.
XIX ст.

1793 р. ситуація в країні загострилася. Зростали ціни на товари першої необхідності, процвітала спекуляція. Тяжке продовольче становище сприяло активізації найбільш виступаючих верств міського населення. У виступах вони вимагали ліквідації майнової нерівності, введення смертної кари за спекуляцію предметами широкого вжитку та «суворих» законів стосовно торгівлі хлібом. Але вони не виступали проти приватної власності. Широкі маси народу мріяли про становище дрібних власників, де кожен володів би своїм полем, майстернею, крамницею.

Які вимоги висували найбільш виступаючі верстви населення?

Цією ситуацією скористалися якобінці. Вони очолили боротьбу проти жирондистів. Повстання розпочалося 31 травня 1793 р. Вранці 2 червня 40 тис. парижан зі зброєю в руках оточили Конвент. Під їхнім тиском депутати прийняли рішення про арешт депутатів-жирондистів. Влада у країні перейшла до якобінців, яких очолив М. Робесп'єр.

Персоналії

МАКСИМІЛІАН РОБЕСП'ЄР (1758–1794)

Народився 6 травня 1758 р. в Аррасі в родині адвоката. Навчався на юридичному факультеті Сорбонни. Після закінчення працював адвокатом. Відзначався знаннями з багатьох галузей науки та мистецтва. У 1789 р. – депутат Генеральних штатів. Мірабо так говорив про нього: «Він піде далеко, бо вірить у те, що говорить». 1793 р. фактично очолив уряд революційної Франції і відіграв важливу роль у розгромі зовнішньої інтервенції. Послідовник Руссо, який хотів установити диктатуру доброчесності. Гільйотований 28 липня 1794 р. Історія так і не знайшла відповіді на запитання: що ж було головним у його характері – ідеалізм чи фанатизм?

«Послідовник Руссо, який хотів установити диктатуру доброчесності». Як ви вважаєте, цього можливо досягти?

У революції немає перешкод, є тільки вороги...

Період *якобінської диктатури* (1793–1794) увійшов в історію Французької революції як період терору (політика залякування, насильства, розправи з політичними противниками).

Однією з причин перетворення терору на державну політику була фанатична віра якобінців у правоту своєї справи й повна нетерпимість до тих, хто не поділяв їхніх поглядів. Будь-яка критика режиму оголошувалася контрреволюційною, а будь-який критик – ворогом революції. Хвиля терору охопила всю країну.

Для боротьби з ворогами було створено *Револьюційний трибунал* – каральний орган, що мав право ухвалювати смертні вироки за судовими справами. Підсудні революційного трибуналу позбавлялися права на захист. Викликати свідків та обвинувачених було не обов'язковим. Достатніми чинниками, щоб засудити до смертної кари, були моральні міркування присяжних, їхня переконаність у винності підсудного. Страчували у Франції за допомогою гільйотини.

Персоналії

ЖОРЖ ЖАК ДАНТОН (1759–1794)

Син прокурора, отримав юридичну освіту. Згодом став одним з найвідоміших у Парижі адвокатів. Дантон представив нову буржуазію, що зростає в роки революції. Він підтримував повну свободу підприємницької діяльності й різко заперечував усілякі обмеження власності. Дантон вірив у силу грошей і за роки революції набув великого багатства. Він був людиною дії та боротьби, давав корисні й докладні поради. Особливо великою була заслуга Дантона в організації захисту Вітчизни. За часів якобінської диктатури з його ініціативи було створено Револьюційний трибунал. Пізніше, перебуваючи у в'язниці, він казав: «Я запропонував заснувати цей Револьюційний трибунал. Тепер я прошу вибачення за це в Бога та в людей...». 1 квітня 1794 р. Дантона гільйотинували. Його останні слова були звернені до ката: «Ти покажеш мою голову народу: вона варта цього».

Робесп'єр і Дантон були сучасниками. З'ясуйте, що зближує їх, робить людьми однієї епохи.

Повалення якобінської диктатури

Від осені 1793 р. значно поглибилися протиріччя в якобінському таборі. Особливо гострими вони стали між прихильниками Робесп'єра, Ебера і Шометта, які вимагали конфіскації всього майна контрреволюціонерів та його рівного розподілу між бідняками.

Документи та матеріали

«Я теж не бідний і знаю, що таке бідність. Перед нами відкрито війну багатих проти бідних. Вони хочуть роздушити нас, що ж ми випередимо їх! Ми повинні роздушити їх. Сила в наших руках. Ці негідники пожерли плоди нашої праці; залишили нас голими, випили наш піт і хочуть напитися нашої крові», – із промови Шометта 4 вересня 1793 р. перед народом Парижа.

«Насильство, на якому тримається деспотизм, може бути ліквідоване тільки за допомогою насильства», – зауважував Руссо. Чи можна стверджувати, що думки просвітників мали вплив на якобінців і визначали їхні вчинки?

Повалення Робесп'єра під час засідання Конвенту. Художник М. Адамо

Робесп'єр використовував радикальні, криваві, аморальні засоби. Ліквідовуючи своїх противників, він готував власну загибель. 28 липня 1794 р. Робесп'єра та його прихильників гільйотинували.

Термідоріанський режим

Унаслідок термідоріанського заклоту (28 липня 1794 р. – 9 термідора за новим календарем) до влади прийшла буржуазія, яка збагатилася під час революції. Основним засобом встановлення нової влади був також терор, спрямований, насамперед, проти якобінців. Але нова влада боролася і з роялістами (прихильниками монархії); термідоріанці не бажали повернення «старого порядку».

Конституція 1795 р.

У 1795 р. термідоріанський Конвент прийняв нову Конституцію, за якою було створено двопалатний Законодавчий корпус, що складався із Ради старійшин та Ради п'ятисот. Вводилися двоступеневі вибори, відновлювались майновий, віковий цензи для виборців. Виконавча влада надавалася п'ятьом членам Законодавчого корпусу – *Директорії*.

Чому термідоріанці не бажали повернення «старого порядку»?

Зовнішня політика Директорії характеризувалася постійними війнами. Основними її супротивниками були Пруссія, Австрія, Велика Британія. У бойових діях найбільш відзначився молодий генерал Наполеон Бонапарт.

НАПОЛЕОН БОНАПАРТ (1769–1821)

Народився на острові Корсика в родині адвоката. У 24 роки став генералом. У майбутньому про нього казатимуть: «його ім'я асоціюється з безмежним честолюбством, з деспотичною владою, жорстокими і кривавими війнами, жадобю до завоювань; це ім'я народжує жах Сарагоси, пограбування Німеччини, вторгнення до Росії. Але це ж ім'я нагадує про сміливість і відвагу, виявлені в битвах, про талант, що завдав ударів старій рутинній Європі». Він поєднував у собі практичну хватку, великі знання, тверду волю, сильний розум. Талановитий полководець, що відзначався рішучістю, сміливістю, жорстокістю, безпринципністю у виборі засобів досягнення мети. Не вагаючись вдавався до пролиття крові, прирікаючи мільйони людей на страждання.

? *Макіавеллізм – різновид політичної поведінки, що виправдовує будь-які засоби (у тому числі віроломні, жорстокі) заради досягнення поставленої мети. (Термін пов'язаний з ім'ям італійського політичного діяча й мислителя Н. Макіавеллі). Чи можна вважати Наполеона послідовником учення Макіавеллі?*

1796 р. Директорія призначила його головнокомандувачем армії, що діяла проти Австрії та П'ємонту. Цього ж року війська Наполеона розпочали свій італійський похід. Бонапарт мав на меті перетворити Італію на плацдарм для завоювання всієї Європи.

У ході боїв він завдав нищівної поразки своїм противникам і забезпечив установаження французького панування на загарбаних територіях. Під час італійського походу армія Наполеона захопила гармати, зброю, продовольство, фураж. Загарбані цінні скульптури, картини, церковний посуд, золото Бонапарт відправляв до Парижа.

Битва біля пірамід. Художник Л.-Ф. Лежен

1798 р. Наполеон став головнокомандувачем експедиційних військ на Сході. Головний удар було спрямовано на Єгипет з метою перетворити його на плацдарм для завоювання Індії та ліквідації торговельної та колоніальної могутності Великої Британії. Упродовж **1798–1799 рр.** Бонапарт здійснив *похід у Єгипет і Сирію*. Французький полководець твердив: «Володар Єгипту є володарем Індії».

Прихід до влади Наполеона Бонапарта

Улітку–восени 1799 р. авторитет Директорії серед буржуазії упав. Остання стала вимагати сильної влади, яка б могла придушити виступи монархістів та якобінців і розпочати успішну війну проти коаліції, очолюваної Великою Британією. Буржуазія шукала кандидата на роль диктатора. Використовуючи ситуацію, що склалася, Бонапарт правильно розраховував, що зможе стати саме такою кандидатурою, яку підтримає невдоволена політикою Директорії буржуазія.

29-річний генерал Бонапарт, тісно пов'язаний з новою буржуазією, вольовий і дуже популярний в армії, виявився сильнішим за своїх конкурентів. Менш як за місяць від дня приїзду до Парижа Бонапарт підготував державний переворот. Зібравши надійних генералів і офіцерів, він запропонував їм «рятувати республіку». Віддані йому люди сфабрикували справу про змову якобінців, яка начебто загрожувала республіці, й підготували декрет, що доручав придушити цю змову генералові Бонапарту. **18 брюмера (9 листопада) 1799 р.** це сталося. Військовий переворот завершив історію Французької революції.

Подіями 18 брюмера скінчилася революція у Франції. Вона знищила «старий порядок». Але якщо у Великій Британії революція завершилася компромісом буржуазії та дворянства, то у Франції буржуазія перемогла дворянство. Політична й економічна влада перейшла до буржуазії. Уста-

новлювалося панування буржуазної власності та створювалися передумови для промислового перевороту. На селі закріпилося велике землеволодіння. Французька революція знищила стану нерівність, привілей духовенства та дворянства. Усе це мало своїм наслідком розширення громадянських прав.

Заколот 18 брюмера. Художник Ф. Бушо

«Ми довели до кінця роман революції, – сказав Наполеон про переворот 18 брюмера, – тепер треба подивитися, що в ньому реальне». Прокоментуйте цей вислів. Висловте свою оцінку подій 18 брюмера.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ!

1. Що відбулося раніше: а) повалення монархії чи взяття Бастилії; б) скликання Генеральних штатів чи Законодавчих зборів; в) установаження якобінської диктатури чи термідоріанський переворот?
2. Назвіть державу, якої стосується твердження: «20 квітня 1792 р. Законодавчі збори Франції оголосили війну».
3. Як ви вважаєте, чи міг бути Дантон: а) учасником Французької революції; б) французьким просвітником; в) роялістом?
4. Дайте визначення поняттям: «революція», «терор».
5. Оцініть значення Французької революції.

§2. ПРАВЛІННЯ НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА. НАПОЛЕОНІВСЬКІ ВІЙНИ

1. Консульство та імперія (1799–1815)

Консульство

Після державного перевороту 18 брюмера Наполеон поквапився юридично оформити свою владу. Було прийнято нову Конституцію (грудень 1799). Згідно з нею Франція залишалася республікою. Формально законодавча влада належала Державній раді (розробляла закони), Трибунату (обговорював закони), Законодавчому корпусу (приймав або відхиляв закони), а виконавчу – на десять років було передано трьом консулам.

Консул – титул трьох осіб у Франції упродовж 1799–1804 рр., які зосередили у своїх руках виконавчу владу: Н. Бонапарт, Е. Сійєс (1748–1836), П. Дюко (1747–1816).

Фактично вся влада зосереджувалася в руках першого консула – Наполеона Бонапарта. Він, згідно з Конституцією, був головнокомандувачем армії, призначав членів Державної ради, міністрів, офіцерів армії та флоту, обнародував закони. Другий і третій консули виступали помічниками першого та мали дорадчі голоси. Місцеве самоврядування було ліквідовано. Департаментами віддали чиновники, яких також призначав перший консул. Як наслідок, у Франції залишилась одна політична фігура – Бонапарт. За підсумками плебіситу 1802 р. Наполеона було проголошено консулом уже не на 10 років, а довічно, з правом призначати наступника.

? Укажіть основні ознаки консульства як форми влади.

Імперія

Згодом Наполеон, спираючись на армію й отримуючи підтримку буржуазії та селянства, пішов шляхом установаження своєї особистої диктатури. Вольтер казав: «Якби Бога не було, його слід було б вигадати». Бонапарт чудово усвідомлював значення церкви й намагався поставити її на службу держави. 1801 р. було укладено конкордат з Папою Римським Пієм VII.

Конкордат – угода між Папою Римським як главою католицької церкви і представником держави про становище та привілеї католицької церкви в певній країні.

Скасовувалося відокремлення церкви від держави, відновлювались релігійні свята. Папа своєю чергою відмовлявся від домагань на конфісковані під час революції церковні землі та визнавав контроль французької держави за діяльністю єпископів та священників. Католицизм визнавався релігією всіх французів.

1804 р. Наполеон скасував республіку, проголосивши себе *імператором* Франції. Він коронувався у соборі Паризької Богоматері імператорською короною в присутності Папи Римського.

Документи та матеріали

«Суспільство, – стверджував Наполеон, – не може існувати... без релігії. Коли людина помирає з голоду поруч із іншою, у якій все в надлишку, їй неможливо буде примиритися з такою нерівністю, якщо не буде влади, яка казатиме їй: “Так треба Богові!”».

Проаналізуйте цей вислів. Чи можна вважати, що на ставлення Наполеона до релігії вплинули ідеї просвітників?

Протекціонізм

З перших кроків свого правління Наполеон в інтересах буржуазії всіляко підтримував розвиток промисловості, здійснюючи політику протекціонізму.

Протекціонізм – частина державної економічної політики, спрямована на забезпечення переваги своєї промисловості на внутрішньому ринку через захист від іноземної конкуренції системою митної політики, а також заохочення експорту промислових товарів.

Наполеон
на імператорському троні.
Художник Ж.-О.-Д. Енгр

Було створено Товариство заохочення національної промисловості, відкрито Французький банк, проведено реформу фінансової системи, буржуазії надано державні військові замовлення.

У промисловості, особливо в текстильній, шовковій, металургійній галузях, запроваджувалися технічні вдосконалення, прискореними темпами відбувався промисловий переворот. Так, більше ніж удесятеро із часів революції збільшилася кількість прядок «Дженні» (до 13 тис. штук), упроваджувалися парові машини.

Кодекси

Імператор потурбувався і про правове закріплення панування буржуазії. Було розроблено й прийнято Цивільний кодекс (1804), Комерційний кодекс (1808), Кримінальний кодекс (1811).

1

2

3

1. *Порталіс Жан* (1746–1807) – відомий французький державний діяч, юрист, філософ. Відіграв важливу роль в укладанні конкордату і розробці проекту Цивільного кодексу.
2. *Тронше Франсуа* (1723–1806) – французький правознавець і адвокат. Зробив значний внесок у кодифікацію французького права. Один з адвокатів на суді над Людовіком XVI.
3. *Фелікс Біго де Преаменьо* (1747–1825) – французький юрист і політичний діяч. 1791 р. обраний до Законодавчих зборів, але змушений був ховатися під час терору. Один з авторів Цивільного кодексу

Кодекс – систематизоване зведення законів, що стосуються певної галузі права.

Одним із перших побачив світ Цивільний кодекс, який дістав назву Кодекс Наполеона. Він проголошував недоторканність особи, рівність громадян перед законом, свободу совісті. У ньому було закріплено право приватної власності. Він ліквідував усі пережитки традиційного суспільства. Земля стала предметом купівлі-продажу. Кодекс регламентував питання найму на роботу, забезпечував право на свободу підприємницької ініціативи.

Комерційний кодекс містив ряд положень, що юридично забезпечували інтереси бірж та банків.

У Кримінальному кодексі закріплювалися принципи загального судового процесу, серед яких найбільш вагомими були суд присяжних, презумпція невинуватості, гласність судочинства тощо.

? Як ви вважаєте, правнича діяльність була більш притаманна традиційному чи індустріальному суспільству?

Зовнішня політика

Зовнішня політика Наполеона обумовлювалася інтересами буржуазії. Вона мала на меті забезпечити Франції політичний та економічний пріоритет у Європі. Єдиним шляхом його втілити Бонапарт уважав війни. Російський історик Є. Тарле так охарактеризував французького імператора: «Війна настільки була

Офіцер егерської кінноти імператорської гвардії.
Художник Т. Жеріко

його стихією, що готуючись до неї або воюючи, він вважав себе людиною, яка живе повноцінним життям».

Французька армія стала першою регулярною армією в Європі. Вона складалася з особисто вільних селян, які отримали землю, або тих, котрі сподівалися її отримати. На чолі армії стояли видатні та здібні командири, а сам Наполеон Бонапарт був талановитим полководцем. Армія була головною опорою імператора. Німецький поет Г. Гейне так писав про неї: «Останній селянський син зовсім, як і дворянин зі старовинного роду, міг досягти в ній вищих чинів». Наполеон наголошував, що кожен з його солдатів «носить у своєму ранці маршальський жезл». Солдати любили його, і були цілком віддані йому, і вмирали за його наказом.

2. Наполеонівські війни

Від перманентного терору до перманентної війни

Наполеонівські війни – це війни, що вела Франція в період консульства (1799–1804) та імперії (1804–1815).

«Воїни, – казав Наполеон, – не захист особистих кордонів вимагається тепер від вас, а перенесення війни у ворожі землі». Противниками Франції у цих війнах були Австрія, Пруссія, Росія, але головним залишалася Велика Британія. «Він покінчив із тероризмом, поставивши на місце перманентної революції перманентну війну», – писав історик Є. Тарле.

Трафальгар

«Мені потрібні три дні туманної погоди – і я буду володарем Лондона, парламенту, Англійського банку», – казав Наполеон у червні 1803 р. Восени 1805 р. Бонапарт зібрав у Булоні та інших пунктах узбережжя Ла-Маншу 2300 суден для грандіозної десантної операції проти Англії. Але відновлення війни з Австрією та Росією змусило його відмовитися від цього зухвалого плану. До того ж 21 жовтня 1805 р. британська ескадра,

Битва біля мису Трафальгар. Художник К. Ф. Стенфілд

Битва під Аустерліцом. Художник Ф. Жерар

якою командував відомий адмірал Г. Нельсон (1758–1805), завдала нищівної поразки франко-іспанському флоту біля мису Трафальгар. Війну на морі Франція програла.

? Чому війну на морі Франція програла?

Аустерліц

На суходолі справи розгорталися більш вдало. У грудні 1805 р. відбувся вирішальний бій військ Наполеона з австрійською і російською арміями в Моравії під *Аустерліцом*. Французькі війська розбили австрійців, а росіян відтіснили на замерзлі ставки. Бонапарт наказав бити по льоду ядрами. Лід проломився і велика кількість російських солдатів потонула. Розгромивши Австрію, яка стояла на чолі Священної Римської імперії, Наполеон у 1806 р. знищив її. Після Аустерліца Австрія змушена була визнати загарбання Венеції, надати Наполеону повну свободу дій в Італії та Німеччині.

«У Європі є багато хороших генералів, – говорив Бонапарт, – але вони хочуть дивитися на багато речей одразу, а я дивлюся лише на одне – на маси ворога і прагну їх знищити». 1806 р. Бонапарт вів війну з Пруссією, війська якої зазнали нечуваного розгрому. Фортеці здавалися без бою. Через 19 днів після початку війни французькі війська вступили в Берлін.

Континентальна блокада

1806 р. у Берліні Наполеон підписав декрет про континентальну блокаду (ізоляцію), яка передбачала заборону всякої торгівлі, поштових та інших відносин залежних від Франції європейських держав з Великою Британією. Цей документ утягнув Францію у непосильну для неї війну за європейське і світове панування, без якого неможливо було примусити інші держави покласти край торгівлі з Великою Британією. «Поки континентальна блокада не зламає Англію, поки моря не відкриються для фран-

цузів, поки не припиниться нескінченна війна, положення французької торгівлі та промисловості завжди буде хитким і завжди можливе повторення кризи», – зауважував Наполеон.

? Назвіть основні ознаки поняття «континентальна блокада».

Тільзит

1807 р. Наполеон уклав мир з Росією. Два імператори зустрілися в Тільзиті. Російський самодержець Олександр I визнавав усі завоювання Бонапарта і підписав договір про мир і союз, а також зобов'язувався приєднатися до континентальної блокади. Фактично в Європі склалася нова розстановка сил: договір передбачав панування двох держав за значної переваги Франції. Але це не задовольняло Наполеона, який прагнув абсолютного панування в Європі. Олександр I також не хотів миритися з послабленням позицій Росії. Державний російський діяч М. Сперанський писав: «Можливість нової війни між Росією та Францією виникла разом із Тільзитським миром. Ці обставини визначали німіцність і недовготривалість Тільзитського миру».

Наслідки Тільзитського миру: Наполеон в обіймах душить Олександра I. Карикатура 1807 р.

? Чи поділяєте ви твердження М. Сперанського?

На Пруссію Наполеон наклав контрибуцію і значно скоротив її кордони. З її польських володінь він створив залежне від Франції герцогство Варшавське. 1807 р. було організовано інтервенцію (втручання) в Португалію. 1808 р. французька армія вторглася в Іспанію і вступила до Мадрида. Іспанського короля із династії Бурбонів було скинуто. На іспанський престол Наполеон посадив свого брата Жозефа.

Контрибуція – грошові суми, що їх за умовами договору держава-переможниця після війни стягує з переможеної держави.

1809 р. Наполеон завдав чергової нищівної поразки Австрії. Він перетворив її на союзницю, розірвавши шлюб із Жозефіною Богарне та закріпивши свої успіхи династичним шлюбом з донькою австрійського імператора Марією-Луїзою. Після цих подій основним суперником на континенті залишилась Росія, і з кінця 1810 р. Наполеон почав активно готуватися до війни з нею.

Документи та матеріали

«Сам він цінував у собі головні, на його думку, якості, які, як він стверджував, найважливіші і незамінні: залізна воля, твердість духу та особлива хоробрість, яка полягала в тому, щоб узяти на себе цілком найстрашнішу, найважчу відповідальність за рішення», – писав дослідник життєвого шляху Наполеона Є. Тарле.

Поразка наполеонівської армії в Росії

У червні 1812 р. Наполеон розпочав війну проти Росії. Це була остання війна імператора, яка поклала край не тільки його завоюванням, а й самій

Наполеон приймає поразку Мадрида. Художник А. Ж. Гро

імперії. Похід проти Росії був подібний до маніфестації, метою якої стало зміцнення престижу Наполеона там, де він його втрачав, і залякування тих, хто перестав його боятися. Сам Бонапарт усвідомлював усю небезпечність та складність цієї справи. Він казав: «Похід проти Росії – найскладніша воєнна кампанія. Але якщо справу розпочато, то її потрібно довести до кінця».

У планах Наполеона було завдати удару по економічних центрах Росії, відрізати Петербург від губерній, що постачали хліб, заблокувати імператора Олександра I в його столиці. Для здійснення цього стратегічного плану Бонапарту достатньо було розгромити російські війська на кордоні імперії.

Документи та матеріали

Наполеон казав, що кожна війна повинна бути «методичною», тобто глибоко продуманою війною, і тільки тоді вона має шанс на успіх. «Не геній мені раптово відкриває по секрету, що мені потрібно робити або сказати за будь-яких обставин, несподіваних для інших, а міркування і роздуми», – зазначав Бонапарт.

Російське командування обрало тактику заманювання противника в глиб країни, виснажуючи його армію. Воно віддало наказ про відступ. У серпні 1812 р. російські армії з'єднались у Смоленську.

Наполеон спробував розпочати переговори про мир, але відповіді не одержав. Від початку війни головнокомандувачем російських військ був імператор Олександр I. Після відступу від Смоленська головнокомандувачем було призначено *Михайла Кутузова* (1745–1813).

1

1. Портрет Михайла Кутузова.
Художник Р. Волков

2. Бородінська битва.
Художник Л.Ф. Лемен

2

Генеральна битва між росіянами та французами відбулася неподалік Можайська, біля села *Бородіно*, **7 вересня 1812 р.** Наполеон розраховував розгромити російську армію і домогтися цілковитої капітуляції Росії. Бородінський бій тривав 15 годин. Бонапарт був змушений відвести свої війська на вихідні позиції. Бородінську битву, за оцінкою самого французького полководця, він програв. «Із усіх моїх битв найстрашнішою була битва під Москвою. Французи в ній продемонстрували своє право бути переможцями, тоді як росіяни відстояли своє право бути непереможеними».

Російські війська відступили. На військовій раді у Філях М. Кутузов оголосив своє рішення залишити Москву, щоб зберегти армію. 14 вересня армія Наполеона вступила в місто. Перебуваючи в Москві, Бонапарт ще деякий час уважав себе переможцем і чекав, що Росія капітулює, але Росія миру не запросила. В умовах деморалізації армії, голоду французький полководець-переможець Європи вперше прийняв рішення про відступ.

Документи та матеріали

«Я помилився, але не в меті і не в політичній доцільності цієї війни, а в способі її ведення», – згадував Наполеон.

Відступ коштував Наполеону втрати майже всієї армії. На середину грудня 1812 р. через Німан перейшло з Росії не більше ніж 20 тис. учасників «російського походу».

Розкажіть про події російсько-французької війни.

«Битва народів»

Повернувшись до Парижа, Бонапарт розгорнув бурхливу діяльність щодо організації нової армії. Його енергія була безмежною. Наполеон зібрав під свої знамена 500 тис. осіб. Але якою ціною? То були не лише 20-річні, що було передбачено законом, а й ті, кому ледь виповнилося 18 років.

Битва під Лейпцигом. Художник О. Зауервейд

На початку 1813 р. існувала можливість укладення миру. Монархи феодальної Європи готові були до компромісу з Бонапартом, але імператор не бажав іти на поступки. Навесні 1813 р. проти Франції сформувалася коаліція у складі Росії, Великої Британії, Пруссії, Швеції, Іспанії, Португалії. Згодом до неї увійшла й Австрія. **16–19 жовтня 1813 р.** у «*битві народів*» біля Лейпцига Наполеон зазнав нищівної поразки і був змушений відступити до кордонів Франції. Пригнічений імператор вирішив покінчити життя самогубством (прийняти отруту), але спроба піти з життя не вдалася.

У середині січня 1814 р. союзники вступили на територію Франції, а з 31 березня – до Парижа. 6 квітня 1814 р. Наполеон зрікся трону на користь свого сина Франсуа Шарля Жозефа. Бонапарту у володіння було надано *острів Ельба*. Тимчасовий уряд Франції очолив *Талейран* (1753–1838). Згодом союзники відновили монархію Бурбонів, запросивши на трон брата страченого короля – *Людовіка XVIII*.

В очах нащадків Талейран залишився неперевершеним майстром дипломатії, інтриги і хабарництва. Гордий, пихатий, глумливий аристократ, який старанно приховував свою кульгавість, був циніком і батьком

Талейран: людина із шістьма головами, тому що за всіх режимів був при владі. Карикатура 1815 р.

«брехні», ніколи не забував про свою вигоду; символ безпринципності, підступності й зрадництва. Політика була для нього «мистецтвом можливого», грою розуму, засобом існування. Це була химерна і загадкова особа. Сам він так висловив свою останню волю: «Я хочу, щоб протягом віків продовжували сперечатися про те, ким я був, про що думав і чого хотів».

3. Віденський конгрес

Віденський конгрес – конференція послів великих держав Європи, яку очолював австрійський дипломат Клемент фон Меттерніх. Вона проходила у Відні з вересня 1814 р. до 8 червня 1815 р. Усі справи вирішував «комітет чотирьох» з представників країн-переможниць – Великої Британії, Росії, Австрії, Пруссії.

Для монархів і послів, які приїхали до Відня, щодня влаштовували бали, спектаклі, полювання, прогулянки. Конгрес, який «працював» майже рік, для ділових засідань не збирався жодного разу. Говорили, що він не засідає, а танцює.

За рішенням Віденського конгресу Францію повернули до тих кордонів, які існували до початку революційних і завойовницьких воєн. На неї наклали контрибуцію.

Згідно з рішенням конгресу до Росії відійшла частина Польщі з Варшавою і було приєднано Фінляндію; до Великої Британії відійшли острови

Віденський конгрес. Художник Ж.-Б. Ісабей

Територіальні зміни в Європі внаслідок Віденського конгресу

- Польські території, приєднані до Росії (підтвержено права Росії на Фінляндію і Бессарабію)
- Німецькі, польські і колишні шведські території, приєднані до Пруссії
- Італійські, пріапеннінські і балканські території, приєднані до Австрії; повернення Тернопільського округу
- Смальта** Острови, що було передано Великій Британії
- Норвегія, відібрана від Данії і передана Швеції
- Бельгія, об'єднана з Голландією в єдине Нідерландське королівство
- Території, повернуті Швейцарії
- Території, повернуті Сардинському королівству (з приєднанням Гену)
- Південноіталійські території, повернуті дому Бурбонів; відновлення Королівства Обох Сицилій
- Відновлена Папська область
- Кордони Німецького союзу
- Кордони держав на 1816 р.
- Дрібні німецькі держави

Цифрами позначено:

- 1** Вюртемберг **4** Модена
- 2** Андорра **5** Лукка
- 3** Парма **6** Черногорія

Мальта, Цейлон. Створено Німецький союз, але роздробленість Німеччини зберігалася. Також залишалася роздробленою Італія. Норвегію було приєднано до Швеції.

? Використовуючи карту, схарактеризуйте основні рішення Віденського конгресу.

Принцип «легітимізму»

Мета, яку ставили керівники конгресу, зводилася до ліквідації в Європі політичних наслідків Французької революції та наполеонівських війн. Вони відстоювали принцип «легітимізму», тобто відновлення прав колишніх монархів, які втратили свої володіння. Так, конгрес реставрував (відновив) династію Бурбонів не лише у Франції, а й в Іспанії та в Неаполі. У Римській області було відновлено владу Папи.

Пишні фрази про «реформу громадського порядку», «оновлення європейської політичної системи», «міцний мир, що заснований на рівномірному розподілі сил», виголошували для того, щоб вселити спокій і оточити цей урочистий з'їзд ореолом величної гідності, але справжньою метою конгресу був розподіл між переможцями здобичі, що її відібрали в переможеного.

? Спрогнозуйте історичну перспективу наслідків цієї події.

4. Священний союз

Для боротьби з революційним рухом на пропозицію російського імператора Олександра I монархи в **1815 р.** уклали так званий *Священний союз*. Вони зобов'язувалися допомагати один одному «в ім'я релігії» і спільними силами придушувати революцію, хоч би де вона розпочалася. Документ про створення Священного союзу підписали правителі Росії, Австрії, Пруссії. Пізніше до Священного союзу приєдналися монархи майже всіх європейських держав. Велика Британія не ввійшла до числа членів Священного союзу, але активно підтримувала його заходи щодо боротьби з революціями. З ініціативи Союзу було придушено революції в Італії та Іспанії (20-ті роки XIX ст.).

? З якою метою було створено Священний союз? Хто входив до його складу?

Правителі держав Священного союзу: російський імператор Олександр I, прусський король Фрідріх Вільгельм III, австрійський імператор Франц I

«Сто днів»

Наполеон Бонапарт, знаходячись на Ельбі, був добре поінформований про події у Франції. Скориставшись протиріччями між супротивниками і ненавистю французів до відновленої династії Бурбонів, колишній імператор зі своїми найближчими прихильниками висадився в березні 1815 р. неподалік Марселя. Розпочалися «сто днів» Наполеона – спроба відновити колишній режим. Але ні тріумфальний похід Бонапарта до Парижа, ні підтримка армії та значної частини населення вже не змогли змінити розстановку сил у Європі. Незважаючи на існуючі протиріччя, супротивники Наполеона організували нову антифранцузьку коаліцію, і **18 червня 1815 р. у битві біля Ватерлоо** Наполеонові було завдано поразки. Через тиждень після Ватерлоо Бонапарт так оцінив значення битви: «Держави не зі мною ведуть війну, а з революцією!».

Наполеона було заслано на острів Св. Єлени під охорону британців, де він і помер 5 травня 1821 р., заповідаючи своєму синові пам'ятати головний девіз: «Усе для французького народу!». У своєму заповіті, продиктованому 15 квітня 1821 р. графу Монтолону, імператор зазначив: «Я бажаю, щоб мій прах покоївся на березі Сени, серед французького народу, який я так любив!». Причина смерті Наполеона Бонапарта і сьогодні залишається однією з таємниць історії.

Документи та матеріали

На океані цього дня була страшена буря. Вітер виривав дерева з корінням. Під вечір Наполеона Бонапарта не стало. Останніми його словами були: «Франція... Армія... Авангард...». Ридючи, слуга Маршан приніс імператорові шинель, що в нього зберігалася з дня битви під Маренго (14 червня 1800 р.), і накрив нею тіло... У похоронах узяв участь весь гарнізон острова. Коли труну опускали в могилу, пролунав артилерійський салют. Так британці віддали померлому імператорові останню військову шану.

Битва біля Ватерлоо. Художник В. Седлер

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ!

1. Що відбулося раніше: а) «Битва народів» під Лейпцигом чи Бородинська битва; б) Тільзитський мир чи Трафальгарська битва?
2. Укажіть країну, з історією якої пов'язані імена історичних осіб: П. Дюко; Талейран; Людовік XVIII.
3. Дайте визначення поняттям: «контрибуція», «конкордат».
4. Яка з історичних постатей, на ваш погляд, відіграла виняткову роль в історії Франції наприкінці XVIII – на початку XIX ст.?
5. Яка з історичних подій, на ваш погляд, мала непересічне значення в історії Франції наприкінці XVIII – на початку XIX ст.?

§3. УТВЕРДЖЕННЯ ПРИНЦИПІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО РІВНОПРАВ'Я: ВІД ДЕКЛАРАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ДО ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ НАПОЛЕОНА

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПРАКТИЧНИХ І ТВОРЧИХ РОБІТ

Громадянське рівноправ'я – рівноправ'я громадян перед законом незалежно від їхньої раси, національності, статі, місця проживання, становища в суспільстві, релігійних і політичних переконань. Рівноправність робить акцент на правах людини. Предметом особливої уваги є законодавчий захист прав і рівний доступ усіх громадян до правової системи.

Рівність перед законом передбачає однаковий обов'язок громадян дотримуватися закону і рівне ставлення правоохоронних органів до різних порушників одних і тих самих норм. Останнє тісно пов'язане з принципом верховенства права, оскільки вимагає, щоб закони стосувалися тих, хто їх видає і хто володіє верховною владою. Правосуддя не повинно брати до уваги походження, владу, забезпеченість або суспільне становище осіб. Юрисдикція судів, які виносять постанови у справах пересічних громадян, повинна поширюватися на всіх громадян.

? *Визначте основні ознаки поняття «громадянське рівноправ'я».*

Документи та матеріали

«Пани нам здаються величними тільки тому, що ми перед ними на колінах. Так підведіться!» – ці слова друкувалися під заголовком кожного номера газети «Паризька революція». «Вкоротимо гігантів, принижених зробимо грандами, зросту одного усі», – співали парижани в 1789 р.

Декларація прав людини і громадянина 1789 р. – чи не найважливіший документ Великої французької революції, що визначає права людини та наголошує на їхньому абсолютному пріоритеті.

Декларація була прийнята Національними зборами 26 серпня 1789 р. В її основу покладено концепцію рівноправ'я і свободи, що належать кожній людині від народження. Природними правами людини було проголо-

шено: право на свободу, право на власність, право на безпеку і право на спротив пригнобленню.

Ця Декларація зазнала впливу попереднього досвіду в галузі прав і свобод людини (зокрема, англосаксонських традицій у складанні та прийнятті Біллів про права, Декларації незалежності США 1776 р., Конституції США 1787 р. тощо). Автори французької Декларації (Лафайєт, Мірабо, Муньє, Дюпор) до природних прав людини включили свободу, власність, безпеку, опір гнобленню. Поставивши на перше місце в переліку природних прав людини свободу і власність, Декларація втілила відому думку Вольтера: «Свобода і власність – ось крик природи».

Її текст складається з короткого вступу, у якому заявляється, що єдиними причинами суспільних лих і псування урядів є незнання, забуття або зневаження природних, невідчужуваних і священних прав людини, та 17 статей, що містять в собі, головним чином, дві основні ідеї – індивідуальної свободи і народовладдя.

Декларація прав людини і громадянина 1789 р.

Документи та матеріали

1. Люди народжуються і залишаються вільними й рівними у правах; суспільні відмінності можуть ґрунтуватися лише на основі загальної користі.
2. Метою кожного політичного об'єднання є збереження природних і невід'ємних прав людини; цими правами є свобода, власність, безпека і опір гнітю.
3. Джерело всього суверенітету бере свій початок в нації; жодна група, жодна особа не може здійснювати владу, яка прямо не витікає з нього.
4. Свобода полягає у праві робити все, що не є шкідливим для інших; таким чином, здійснення природних прав кожної людини має лише такі межі, які забезпечують іншим членам суспільства користування такими самими правами; такі межі можуть бути визначені лише законом.
5. Закон може забороняти лише ті дії, які є шкідливими для суспільства. Все, що не заборонено законом, те дозволено, і ніхто не може бути примушений робити те, що законом не передбачено.
6. Закон є вираженням загальної волі; всі громадяни мають право брати участь особисто або через своїх представників у його створенні; повинен бути рівним для всіх, захищає він чи карає. Усі громадяни, як рівні перед ним, однаковою мірою допускаються до всіх державних посад, місць і служб, відповідно до їхніх здібностей і без розрізнення іншого, ніж на основі чеснот і обдарованості.
7. Жодна людина не може бути обвинувачена, заарештована або затримана, крім випадків, визначених законом, і відповідно до форм, передбачених ним. Той, хто домагається видання свавільних наказів, сприяє їх виданню, виконує

- їх, або той, на чію вимогу вони виконуються, повинен бути покараний; але кожний громадянин, викликаний чи затриманий на виконання закону, мусить негайно коритися; він є винним, якщо чинить опір.
8. Закон може встановлювати лише ті покарання, які безумовно і очевидно необхідні; ніхто не може бути покараний інакше, ніж на підставі закону, ухваленого та обнародованого до вчинення злочину і правомірно застосованого.
 9. Оскільки кожна людина вважається невинуватою, доки її не визнано винною, то в разі необхідності застосування арешту будь-яка надмірна суворість для забезпечення охорони особи обвинуваченого повинна суворо каратися законом.
 10. Ніхто не може зазнавати утисків через свої переконання, навіть релігійні, якщо їх вираження не порушує громадського порядку, встановленого законом.
 11. Вільний обмін думками і переконаннями є одним з найцінніших прав людини. Як наслідок, кожен громадянин може вільно висловлюватись, писати і друкувати, але підлягає відповідальності за зловживання цією свободою у випадках, передбачених законом.
 12. Забезпечення прав людини і громадянина передбачає необхідність застосування публічної сили; тому така сила встановлюється для блага усіх, а не в приватних інтересах тих, кому вона довірена.
 13. Для утримання публічної сили і витрат на управління обов'язковим є загальний податок; він повинен стягуватись однаковою мірою з усіх громадян відповідно до їхніх статків.
 14. Громадяни мають право встановлювати самостійно або через своїх представників необхідність державного податку, вільно погоджуватись на його стягнення, наглядати за його використанням і визначати його частку, розмір, порядок сплати і тривалість.
 15. Суспільство має право вимагати від кожного представника влади звітування про його управлінську діяльність.
 16. Усяке суспільство, у якому не забезпечуються гарантії прав або не проведено розподілу влад, не має конституції взагалі.
 17. Оскільки власним є священним і непорушним правом, ніхто не може бути позбавлений її інакше, ніж у разі законно встановленої суспільної необхідності і за умови справедливого і попереднього відшкодування.

Проаналізуйте документ. Про які цінності індустриального суспільства йдеться в ньому? Використовуючи текст, назвіть їх.

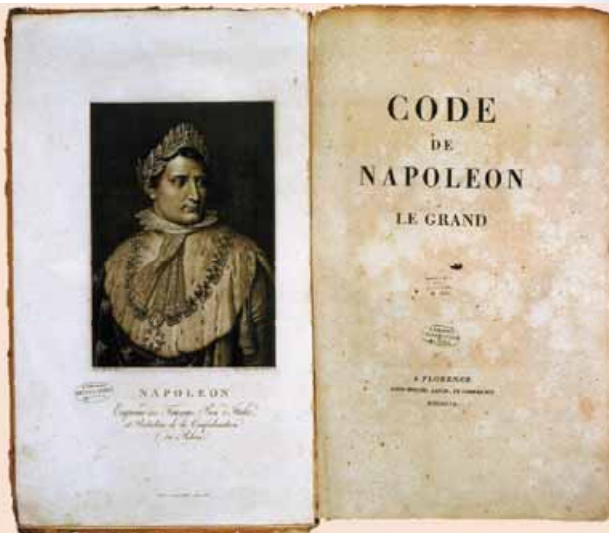
Декларація 1789 р. вплинула на процес реформування «старого режиму» в усьому світі, на повсюдне визнання та захист прав людини і громадянина, набувши всесвітнього звучання, і стала прикладом оновлення та гуманізації суспільних і державних порядків.

Декларація і до сьогодні є основою французького конституційного права. Вона підтверджена чинною французькою Конституцією 4 жовтня 1958 р. Усі закони та нормативні акти, які не узгоджувалися із принципами Декларації, було скасовано.

Документи та матеріали

«Моя правдива слава полягає не в тому, що я виграв сорок битв; Ватерлоо затмарить у пам'яті нащадків інші перемоги... Але що не забудеться і буде жити вічно, так це мій Цивільний кодекс», – наголошував Наполеон.

Кодекс Наполеона (офіційно – Цивільний кодекс Франції) – кодекс цивільного права Франції, розроблений групою юристів під час правління Наполеона Бонапарта.

Цивільний кодекс Франції 1804 р.

Цивільний кодекс закріпив завоювання Французької революції, поклав початок ері кодифікації права в Європі і став фундаментом романської цивільно-правової традиції. Під час його розробки особлива увага зверталася на чіткість і несуперечність формулювань. Містить фундаментальні положення про право приватної власності, відшкодування збитків, договірне право та ін. Значна кількість статей Кодексу за 200 років жодного разу не змінювалася.

Кодифікація – це вид систематизації законодавства, який передбачає змістовну переробку (усунення розбіжностей і протиріч, скасування застарілих норм) нормативно правових актів та створення нового систематизованого нормативно-правового акта. *Кодекс* є найбільш уживаним видом кодифікованого акта. Він має структурний розподіл на частини, розділи, підрозділи, статті, які певною мірою відображають зміст тієї чи іншої галузі законодавства. Кодекс складався з 2281 статті й замінив собою близько 12 тис. актів, ухвалених у роки революції.

Кодифікаційна комісія Державної ради (Франсуа Тронше, Фелікс Біго де Преаменьо, Жан Порталіс і Жак Маваль), розробляючи кодекс, створила творчу компіляцію з римського права, французьких правових звичаїв, королівських ордонансів, революційних законів і судової практики старих парламентів, а також на основі аналізу юридичних теорій інших європейських країн. Кодекс скасував усе попереднє цивільне законодавство, гарантував цивільні свободи, включаючи свободу віросповідання, і закріпив рівність усіх перед законом.

Ордонанс – указ короля або інше рішення у Франції, що має силу закону.

? Як ви вважаєте, у чому полягає суттєва відмінність між кодексом і ордонансом?

Кодекс складався з трьох книг. Перша включала статті про громадянство, акти цивільного стану, сімейне право та опікунство. Друга регулювала відносини власності. Третя описувала різноманітні способи, якими набувається власність.

Книга перша. Про осіб

Ст. 7. Здійснення цивільних прав не залежить від здібностей громадянина...

Ст. 8. Кожен француз користується цивільними правами.

Ст. 144. Чоловік до досягнення повних 18 років і жінка до досягнення повних 15 років не можуть укласти шлюб.

Ст. 146. Немає шлюбу, якщо немає згоди.

Ст. 148. Син, якому не виповнилося 25 років, дочка, яка не досягла 21 року, не можуть укласти шлюб без згоди їхніх батька і матері...

Ст. 194. Ніхто не може вимагати визнання за ним звання чоловіка і визнання цивільних наслідків шлюбу, якщо він не надасть акта про здійснення шлюбу, внесеного до реєстру цивільного стану...

Ст. 203. Самим фактом шлюбу подружжя спільно укладає зобов'язання годувати, утримувати і виховувати своїх дітей.

Ст. 212. Подружжя зобов'язане до взаємної вірності, допомоги, підтримки.

Ст. 371. Діти, у будь-якому віці, повинні виявляти своїм батьку і матері повагу і пошану.

Ст. 372. Діти залишаються під опікою батьків до досягнення повноліття або до звільнення з-під опіки.

Ст. 488. Повноліття настає після досягнення 21 року...

Книга друга. Про майно і про різні видозміни власності

Ст. 516. Усе майно є рухомим або нерухомим.

Ст. 537. Приватні особи мають право вільного розпорядження майном, яке їм належить...

Ст. 538. Дороги, шляхи і вулиці... річки... береги... порти... і взагалі всі частини французької території, які не можуть стати предметом приватної власності, розглядаються як такі, що входять до державної власності.

Ст. 539. Усе майно, ніким не освоєне і безгосподарне, а також майно осіб, померлих без спадкоємців, або спадки, які покинуті, належать до державної власності.

Ст. 543. На майно можна мати або право власності, або просте право користування, або лише право вимагати виконання земельних повинностей.

Ст. 544. Власністю є право користуватися і розпоряджатися речами найбільш абсолютним чином...

Книга третя. Про різні способи, якими набувається власність

Ст. 711. Власність на майно отримується через спадкування, через дарування між живими, по заповіту і через зобов'язання.

Ст. 725. Для того щоб успадковувати, потрібно існувати на момент відкриття спадку...

Ст. 893. Розпоряджатися своїм майном на безвідплатній підставі можна лише за допомогою дарування між живими або за допомогою заповіту...

Ст. 1101. Договір є угода, за допомогою якої одна або кілька осіб зобов'язалися перед іншою особою або перед кількома особами дати щось, зробити щось-небудь або не робити чого-небудь.

Ст. 1108. Чотири умови є істотними для чинності угоди: згода сторони, яка зобов'язалася; здатність укласти договір; певний предмет, що становить зміст обов'язку; дозволена підстава зобов'язання.

Ст. 1124. Нездатними до укладення договорів є: неповнолітні; недієздатні особи, заміжні жінки, у випадках, зазначених у законі.

Ст. 1126. Предметом договору є те, що одна сторона зобов'язалася дати, або те, що одна сторона зобов'язалася зробити, або чого вона зобов'язалася не робити.

Ст. 1134. Угоди, законно укладені, займають місце закону для тих, хто їх уклав... Вони мають бути виконані добросовісно.

Ст. 1710. Наймання роботи є договором, за яким одна сторона зобов'язалася зробити щось-небудь для іншої сторони за платню, яка визначається їх угодою.

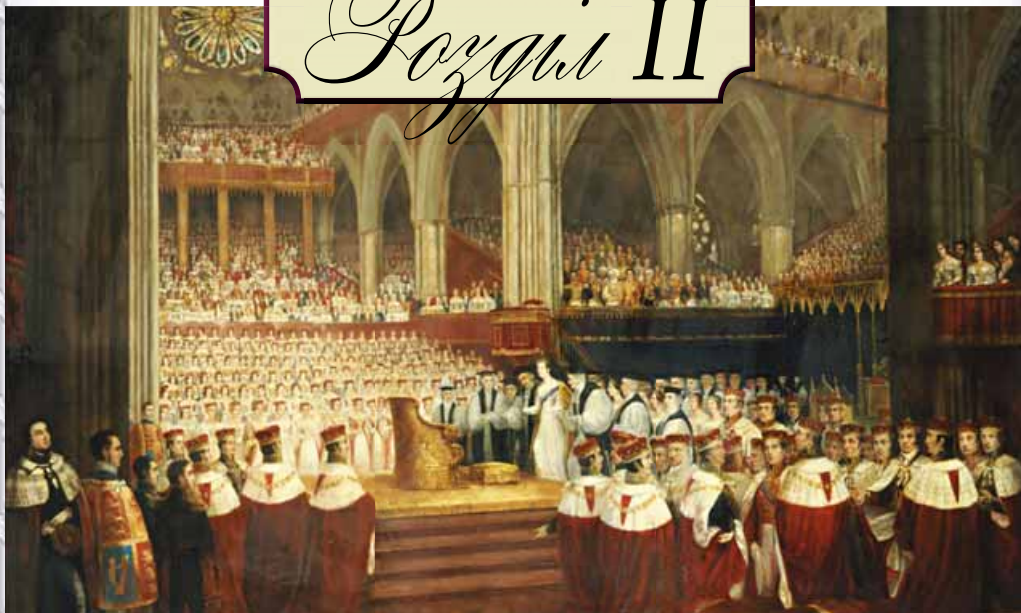
Ст. 1780. Можна брати на себе обов'язок надати свої послуги лише на термін або для виконання певної справи.

 Проаналізуйте текст. Порівняйте зміст Декларації і основних положень Кодексу. Поясніть, чому вони відповідають різним етапам розвитку індустріального суспільства. Жан-Жак Руссо писав: «Для поліпшення суспільного становища треба, щоб у кожного було досить і щоб ні в кого не було надто багато». Поміркуйте, чи були Руссо та Наполеон однодумцями? Свою відповідь поясніть.

Основна частина Кодексу й досі залишається чинною. Кодекс Наполеона вплинув на розробку й кодифікування цивільного права в Європі (зокрема, у німецьких державах, що під час наполеонівських воєн були під французькою окупацією, а також у Польщі; пізніше в Бельгії, Італії, Північній Америці та французьких колоніях).

 Поміркуйте, чому ці документи мали міжнародне значення.

Розділ II

ЄВРОПА ТА АМЕРИКА В ДОБУ РЕВОЛЮЦІЙ І НАЦІОНАЛЬНОГО ОБ'ЄДНАННЯ (1815–1870)

§4. ПОЧАТОК СТАНОВЛЕННЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

1. Промисловий переворот у країнах Західної Європи

Промисловий переворот (промислова революція) – перехід від переважно аграрної економіки до індустріального виробництва, що характеризувався впровадженням машин і механізмів, парових двигунів, а також утворенням самостійної машинобудівної галузі.

Індустріалізація (від лат. «старанність», «діяльність») – процес створення великого машинного виробництва в усіх галузях господарства.

Промисловий переворот як історичний процес визначався загальними нормами та певними особливостями в кожній країні. Першою його здійснила Велика Британія наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Саме тут склалися всі потрібні для цього умови: вигідне географічне розташування (доступні береги, велика кількість річок, сировинні ресурси), наявність ринків збуту англійських товарів і панування у світовій торгівлі, аграрний переворот та обгороджування, політика меркантилізму й протекціонізму, яку проводив англійський уряд. Усе це зробило країну лідером у переході від традиційного до індустріального суспільства.

Документи та матеріали

У 1844 р. німецький публіцист Ф. Енгельс так охарактеризував промислові досягнення Великої Британії: «Шістдесят–вісімдесят років тому вона була країною, схожою на інші: з маленькими містами, нерозвинутою промисловістю. Тепер ця країна неподібна до жодної з них: зі столицею, населення якої становить 2,5 млн осіб, великими фабричними містами та індустрією, що постачає весь світ своєю продукцією».

 Використовуючи підручник, доберіть факти, що підтверджують ці перетворення.

Промисловий переворот розпочався в текстильному виробництві, потім поширився в металургії, енергетиці, транспорті й був нерозривно пов'язаний з технічними винаходами.

У 1733 р. англійський механік Дж. Кей удосконалив ткацький верстат «летючим човником». Винахідник Дж. Харгрівс у 1765 р. створив механічну прядку «Дженні», яку почали використовувати на виробництві. В останній третині XVIII ст. С. Кромптон сконструював мюль-машину, яка базувалася на принципах роботи прядки «Дженні», але давала тонку й міцну бавовняну пряжу. Завдяки цьому Велика Британія почала постачати дешеві та якісні тканини в усі країни світу. У 1792 р. Е. Картрайт запатентував механічний ткацький верстат, що замінював роботу 40 ткачів. Згодом у Франції було винайдено верстати для виготовлення шовкових і льняних тканин, відкрито метод їх відбілювання й способи фарбування.

Ключове значення в історії промисловості мали винаходи шотландця Дж. Уатта. У 1769 р. він створив перший паровий двигун, який після багатьох удосконалень перетворив на універсальну парову машину подвійної дії. Це дало змогу широко використовувати вугілля як основне паливо, ліквідувало залежність від наявності джерел води, дозволило розміщувати фабрики та заводи в будь-якій місцевості. Парові машини активно почали застосовувати в різних галузях промисловості, і їхня кількість та потужність постійно зростали. Якщо в 1800 р. в Англії налічувалося 320 парових машин, то на початку XIX ст. – 15 тис.

Винахід Дж. Уатта сприяв змінам у засобах транспортування та зв'язку. У передових країнах було прокладено мережі шосейних доріг, збудовано канали, сконструйовано механічні транспортні засоби. Зокрема, у 1807 р. американець Р. Фултон побудував перший пароплав. Англієць Дж. Стефенсон у 1820-х роках сконструював паровоз, який було використано на першій у світі залізниці загального користування Дарлінгтон–Стоктон. 27 вересня 1825 р. потяг здійснив перший рейс. Він рухався зі швидкістю 8 км/год і віз 600 пасажирів та 12 вагонів вугілля. Після того у Великій Британії, а потім і по всій Європі розгорнулося залізничне будівництво.

Важливим напрямом промислового перевороту стало вдосконалення металургійного процесу. Ще в 1735 р. англієць А. Дербі для отримання якісного чавуну почав виплавляти залізну руду разом із кам'яним вугіллям, замість деревного. З того часу виготовлення чавуну відбувалося в доменних печах на коксі.

Революційним винаходом став токарний верстат англійського механіка Г. Модслі, який точно нарізав гвинти й гайки. На його основі було створено й інші моделі металообробних верстатів, що дало змогу налагодити масове виробництво машин машинами.

Отже, промислова революція розпочалася в останній третині XVIII ст. у Великій Британії, охопила Францію, Німеччину, Бельгію та інші європейські країни і в цілому завершилася в 1860–1880-х роках. Вона створила економічні передумови для утвердження індустріальної цивілізації.

? *Визначте сутність та значення промислового перевороту.*

2. Початок становлення індустріального суспільства

Промислова революція спричинила зміни в усіх сферах суспільного життя й була переломним етапом у формуванні індустріального суспільства. Рушієм економіки став капітал. У соціальному плані головну роль почали відігравати люди найманої праці й підприємці. З'явилися нові верстви населення, представники яких поєднували в собі риси працівників та власників (наприклад, фермери, торговці).

Капітал – усе те, що використовується для виробництва, але безпосередньо не споживається в ньому. Також це гроші, які підприємці вкладали в розвиток своєї справи з метою отримати прибуток.

Становлення структури індустріального суспільства мало свої переваги та недоліки. Часто первісне накопичення капіталів супроводжувалося мізерною оплатою праці й погіршенням життєвого рівня основної маси населення. Так, у XVIII – першій третині XIX ст. у Великій Британії, Франції, Бельгії та Німеччині частка жебраків у середньому становила від 10 до 20 % усіх жителів. Проте за роки промислового перевороту загальний рівень добробуту мешканців Європи в цілому зріс. Із середини XIX ст. значно збільшилися видатки на охорону здоров'я, освіту та науку.

Запровадження нових технологій та розвиток капіталістичних відносин стимулювали розгортання масштабного процесу урбанізації. Під кінець промислового перевороту в містах проживало близько 40 % європейців. Велика Британія перетворилася на країну міст і фабричних поселень, а Лондон став найбільшим населеним пунктом у світі.

Урбанізація (від лат. «міський») – процес швидкого зростання старих і появи нових міст, збільшення кількості зосередженого в них населення, формування й поширення міського способу життя.

Водночас прогрес у промисловості та зростання населення міст збільшували попит на продукти харчування, що, своєю чергою, прискорило перехід сільського господарства до ринкових відносин.

Разом із тим розвиток транспорту, засобів масової інформації та зв'язку сприяв формуванню нової комунікативної культури суспільства. Відбувалися зміни у світосприйнятті та мисленні людей. Серед етичних та ціннісних орієнтирів для європейця перші місця починають займати ділові якості, практична доцільність, прагнення успіху, а важливими соціальними характеристиками особи стають професіоналізм, рівень кваліфікації та затребуваність у виробництві.

? *Визначте основні ознаки індустріального суспільства. Чи є серед них такі, що характерні для сьогодення?*

Однак перехід від традиційного до індустріального суспільства в різних країнах Європи відбувався неоднаково. Нині виділяють дві основні моделі цього процесу.

За першою моделлю розвивалися Велика Британія, Голландія, Бельгія, Франція та Швейцарія. У цих країнах модернізація відбувалася закономірно й еволюційно.

Інша модель була характерна для Німеччини, Італії, Австрії та Росії. Тут в утвердженні капіталістичних відносин значну роль відігравала держава. Вона «згори» ініціювала реформи й намагалася контролювати процес індустріалізації.

? *Яка із вказаних вище моделей формування індустріальної економічної системи, на вашу думку, була ефективнішою? Відповідь обґрунтуйте.*

3. Основні суспільно-політичні течії

Консерватизм, лібералізм і соціалізм – суспільно-політичні течії, які намагалися пояснити зміни, що відбувалися під час переходу від традиційного суспільства до індустріального.

Консерватизм

В історичній літературі існує кілька варіантів пояснення терміна «консерватизм». Ось деякі з них:

а) *консерватизм* (від лат. *conservo* – «охороняю», «зберігаю») – теорія, практика, що намагається поєднати прогрес у суспільстві зі збереженням традиційних цінностей – сім'ї, правопорядку, праці, моралі, патріотизму, закону, свободи тощо. В економіці захищає принцип протекціонізму;

б) *консерватизм* – сукупність різноманітних ідейно-політичних течій, що спираються на ідею традицій та спадкоємності в соціальному і культурному житті. Для консерватизму характерні прихильність до існуючих та усталених соціальних систем і норм, неприйняття революцій і радикальних реформ, обстоювання еволюційного органічного розвитку;

в) *консерватизм* є філософією стабільності як умови нормального функціонування суспільства, поважання традицій, зв'язку генерацій (поколінь), наслідування чеснот і цінностей буття;

г) *консерватизм*, на відміну від ліберальної чи соціалістичної ідеології, ніколи не був політичним ученням, скоріше, це склад мислення, почуттів, спосіб життя.

Ідеологія консерватизму сформувалася як реакція на «страхиття Французької революції» (знаменитий памфлет Едмунда Берка, 1790). Крім Берка, внесок у становлення консерватизму зробили французький єзуїт Жозеф де Местр (1753–1821), англійський філософ Томас Гоббс (1588–1679) і австрійський канцлер Клемент Меттерніх (1773–1859).

? *Укажіть, яке з наведених визначень ви поділяєте. Використовуючи запропоновану інформацію, спробуйте сформулювати своє визначення терміна «консерватизм».*

Консерватори прагнули зберегти існуючі традиційні форми влади, основи правління. При цьому слід зазначити і той факт, що вони не заперечували необхідності реформ, але не радикальних, а поміркованих та поступових. У цілому консерватизм характеризувався такими рисами: те, що можна не змінювати, змінювати не треба; мудрості предків і мудрості звичаю потрібно віддавати перевагу перед індивідуальним самочинним рішенням і судженням; будь-які дії повинні оцінюватися не за негайними наслідками, а за віддаленою перспективою. Людина, на думку консерваторів, недосконала, і тому існування ідеального суспільного порядку неможливе. Однак за правління, що спирається на традицію, завжди можливі, навіть у недосконалому суспільстві, поліпшення. Консервативні партії виступали за незмінність та зміцнення основних «засад суспільства» – сім'ї, правопорядку. Вони мали підтримку найзаможніших верств суспільства – підприємців, землевласників, вищого чиновництва, а також частини селянства.

Як ви оцінюєте погляди консерваторів? Які з них заперечуєте?

Лібералізм

Лібералізм (від лат. *liber* – «вільний») – це суспільно-політична течія, що об'єднує прибічників парламентського устрою та свободи підприємництва. Лібералізм віддає перевагу конституційному порядку, а не абсолютизму; місцевому самоврядуванню, а не централізації влади; свободі особи, а не поліцейському наглядові. Проголошує скасування станових привілеїв, рівномірний розподіл податків. Лібералізм є противником обмежень свободи торгівлі та свободи праці. Головний принцип лібералізму: жодна людина не може бути вища від іншої за своїм правом. Особиста свобода базується на економічній незалежності, яку забезпечують недоторканність приватної власності, вільний ринок і конкуренція.

Ліберали виступали на захист прав та свобод особистості, права приватної власності, приватного підприємництва, свободи совісті та політичної діяльності. Однією з основних доктрин лібералів було засудження державного втручання у сферу бізнесу та торгівлі. На їхню думку, держава мала обмежуватися функцією забезпечувати правопорядок, обороноздатність та захист країни, але не втручатися в її економічне життя. Ліберали стали найвпливовішою політичною силою у США, Великій Британії та деяких європейських країнах. Їхньою соціальною опорою, насамперед, були підприємці, частина інтелігенції, робітників, службовців. Вони стали послідовними прихильниками соціальних реформ, спрямованих на поліпшення життєвого рівня населення, ліквідацію загрози революційних потрясінь. Таку політику, що дістала назву ліберального реформізму, підтримували досить широкі кола громадськості як у європейських країнах, так і у США.

Головними політичними цінностями лібералізму були й залишаються ідеї правової рівності громадян, договірної природи держави, політичного плюралізму (від лат. «множинний») і конституціоналізму.

До відомих представників лібералізму належали: британський філософ Джеремі Бентам (1748–1832), французький публіцист Бенжамен Констан (1767–1830), британський філософ Джон Стюарт Мілль (1806–1873).

Використовуючи запропоновану інформацію, спробуйте сформулювати своє тлумачення терміна «лібералізм».

Соціалізм

Промисловий переворот привів до докорінної зміни в соціальній структурі європейського суспільства. Однією з найчисленніших верств стають наймані робітники, які, на відміну від ремісників та селян, не володіли засобами виробництва. Існуючи тільки за рахунок продажу своєї робочої сили на ринку праці, наймані робітники були постійною жертвою циклічності ринкової економіки. Втрата роботи означала втрату будь-яких засобів до існування як для них самих, так і для їхніх сімей. Тому прагнення забезпечити відносні гарантії своєї соціальної стабільності породило масовий робітничий рух, ідеологією якого став соціалізм (від франц. – «суспільний») – учення про модель справедливого суспільства (термін «соціалізм» уживався від 1830-х років.). Перші теоретичні обґрунтування побудови такого суспільства зробили британський філософ Роберт Оуен (1771–1858) та французькі філософи Шарль Фур'є (1772–1837) і Клод Сен-Сімон (1760–1825).

Соціалізм являв собою сукупність теорій, що стверджували не тільки бажаність, а й можливість ліквідації буржуазних порядків і встановлення нового суспільства, де буде досягнуто соціальну рівність людей. Щодо питання про форми встановлення нового суспільства соціалісти поділялися на прихильників мирного (реформаторського) та прихильників насильницького (революційного) шляхів. Незважаючи на ці відмінності, спільним для творців соціалізму було глибоке ідейне переконання, непорушна віра у світле майбутнє людства. Соціалісти прагнули заміни буржуазного суспільства новим суспільством соціальної справедливості – соціалізмом, у якому буде ліквідовано приватну власність на засоби виробництва та його результати, де влада належатиме трудящим і діятиме принцип «від кожного за здібностями і кожному – за працею». Соціальною опорою соціалістів були наймані робітники, сільський пролетаріат, радикально налаштована молодь та інтелігенція, частина службовців.

Як ви вважаєте, які причини зумовили розвиток соціалістичних теорій?

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ!

1. Що було раніше: початок промислового перевороту у Великій Британії чи Франції?
2. Назвіть чинники, які зумовили процес урбанізації. Поясніть історичне значення цього процесу.
3. Порівняйте зміст понять «консерватизм» та «лібералізм».
4. Які умови потрібні для утворення машинно-фабричного виробництва?
5. Лібералізм розвивав думки епохи Просвітництва про те, що нове суспільство дійде соціальної гармонії. Соціалізм успадкував від Просвітництва революційний пафос заперечення, піддаючи критиці «новий капіталістичний порядок». Чи поділяєте ви ці твердження? Свою відповідь поясніть.

§5. СУСПІЛЬНІ НАСЛІДКИ ПРОМИСЛОВОГО ПЕРЕВОРОТУ. ЗМІНИ В ЖИТТІ ТА ПОБУТІ РІЗНИХ ВЕРСТВ НАСЕЛЕННЯ

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПРАКТИЧНИХ І ТВОРЧИХ РОБІТ

Світ речей

XIX ст. проходить під знаком еkleктизму, ручна праця витісняється машинним виробництвом, розбагатілі буржуа («нувориші», від франц. *nouveauriche* – «новий багач») змінюють вимоги художнього смаку вимогою комфорту.

Еkleктика – це напрям у мистецтві та архітектурі, що виник у XIX ст. Його відмінною рисою є поєднання різних стилів і (або) їх елементів. Водночас еkleктика – це не безлад, а стиль, який увібрав у себе кращі деталі різних стилів, що в поєднанні створюють цілісну й гармонійну картину.

Ця орієнтація очевидна вже в бідермеєрі – останньому великому стилі європейського побуту. Він уособлював міщанську культуру, характерними рисами якої були стриманість та гармонія. Центром бідермеєру стала Австрія (1815–1848), потім Німеччина, Швейцарія, звідки він поширюється по всій Європі. У зовнішньому вигляді нових речей відбилосся технічне відкриття, зроблене близько 1830 р. австрійським промисловцем Міхе-лем Тонетом: він навчився гнути у водяній парі клеєну дубову фанеру (пізніше – і трубчасті дерев'яні деталі), що дозволило виготовляти легкі і витончені меблі (наприклад, знамениті «віденські стільці»), у яких на зміну класичній величі приходить природність вигнутих форм, які говорять про комфортність і практичність.

Одна з ознак бідермеєру – поява в буржуазному будинку «чистої кімнати», як в аристократичних салонах. Світ речей, що оточували людину XIX ст., – меблі, архітектура, вулиці, парки, карети, книжки, газети, дрібнички, – усе мало на собі відбиток еkleктики.

 Уявіть себе дизайнером, якому треба облаштувати житло британця першої половини XIX ст. Зробіть потрібні ескізи або цілий проект.

Житло

Будинок обивателя середнього класу був дво- або триповерховий. На першому поверсі, як правило, розташовувалися вітальня, кабінет та їдальня. Кухня і підсобні приміщення містилися у підвальному поверсі. Біля входу обов'язково ставили високе дзеркало з полицкою для свічки та підставками для мокрих парасольок, вішалку для капелюхів і шафу для верхнього одягу.

Вітальня була показником статусу й матеріальних можливостей мешканців. Тут виставлялися кращі меблі та зберігався ідеальний порядок. Стояли канапа, отоманка або тахта, стільці з високими спинками, різні крісла, кілька невеликих столиків для написання листів, для шиття і вишивки, для чаю, для свічників і всяких дрібниць. У центрі неодмінно стояв стіл, за яким подавали вечерю гостям, якщо не було їдальні.

Для джентльменів і леді призначалися різні крісла. Чоловічі – глибші із широкими підлокітниками, жіночі – більш вертикальні з крихітними

ручками, а інколи й без них, що відповідали викликам моди, коли «епідемія» кринолінових спідниць у середині XIX ст. охопила всю Британію.

Ще один критерій для вибору меблів – це її добротність. Ті, хто не міг купити дорогі меблі, іноді купували підробки, що наслідували модний стиль.

Будинки опалювали за допомогою камінів, передбачених у кожній кімнаті. Їхні заглиблення в стіні оформляли або чавунною рамою з керамічними вставками, або візерунковою плиткою. Над камінною полицею вшали овальне дзеркало, ставили свічники або скульптурки.

Ванна кімната, якщо така була в будинку, розміщувалася на другому поверсі поряд зі спальнями, якщо її не було, то гарячу воду в цинкові купальні, що ставили поруч із каміном, носили з кухні.

Використовуючи літературні твори, знайдіть опис будинку першої половини XIX ст.

Освіта

XIX ст. успадкувало від епохи Просвітництва інтерес до проблеми виховання й освіти. Значну увагу приділяли формуванню особливого «дитячого світу». Ще на зламі XVIII–XIX ст. у будинках аристократів з'являються дитячі кімнати. Педагогіка слідом за Руссо розвивала думку про те, що не можна вважати дитину просто маленьким, недорозвиненим дорослим, дитинство і юність мають свою власну цінність. Створення предметів «дитячого світу» (одяг, книжки, іграшки) поступово перетворюється на справжню індустрію.

Національні системи шкільної освіти, створені в країнах Західної Європи в ході реформ, мали дуалістичний характер, тобто між ступенями освіти (початковою школою і середньою) не було спадкоємності. Доступ до середньої школи був утруднений для представників нижчих станів через високу плату за навчання.

Програми навчання в початковій школі в країнах Західної Європи мали багато спільного. Вони включали основи релігії, читання, письмо, арифметику, деякі відомості з географії, історії, природознавства, спів, уроки праці. Протягом XIX ст. на Заході помітно зростає чисельність письменного населення. Проте охопити все населення початковою освітою не вдавалося. У кінці XIX ст. неписьменність у Пруссії становила 3 %, у Франції – 15 %, в Англії – 18 %.

У Великій Британії основний тип середньої школи – граматична школа. Особливе місце в системі британської середньої освіти мали публічні школи – школи-інтернати для дітей із заможних родин. У програму навчання входили класичні та сучасні мови, математика, гуманітарні предмети. У кінці XIX ст. публічні школи вводять у програму навчання природничо-наукові дисципліни.

У Пруссії в системі середньої освіти домінували два типи школи: гімназія та реальне училище. Якщо гімназії давали класичну освіту, то реальні училища орієнтувалися на сучасний тип освіти з природничо-науковим ухилом. Реальні училища вважалися менш престижними, ніж гімназії.

У Франції отримали розвиток два типи середньої школи: ліцеї та колежі. Спочатку обидві мали однакову структуру і програми навчання, орієн-

товані на класичну освіту. Різниця полягала лише в джерелах фінансування: ліцеї фінансувалися з державної скарбниці, колежі – муніципалітетами.

Великим досягненням національних освітніх систем слід вважати створення державних жіночих навчальних закладів. Розвиток жіночої школи йшов тим самим шляхом, що й чоловічої: початкове домінування класичної освіти, посилення позицій сучасної школи.

Таким чином, у кінці XIX ст. у більшості європейських країн створюються національні системи освіти. Розширюється роль держави в розвитку шкільної освіти: в її управлінні, фінансуванні, регламентації різних аспектів функціонування школи як соціального інституту.

Порівняйте британську систему освіти XIX ст. із сучасною системою освіти в Україні. Знайдіть схожі й відмінні риси.

Спорт як суспільна розвага

Спорт посідав чільне місце серед громадських розваг. Процвітав велосипедний спорт, улітку – теніс, узимку – катання на санях, лижах, інколи катання на ковзанах. Особливої популярності набуло плавання. Перші школи плавання з'явилися в другій половині XVIII – на початку XIX ст. в Німеччині, Австрії, Франції. Із середини XIX ст. у низці країн почалося будівництво басейнів. У 1890 р. було проведено першість Європи з плавання, а 1896 р. плавання включено до програми Олімпійських ігор. На цьому тлі в кінці XIX ст. з'явилися прихильники фізичної культури і здорового способу життя, які почали агітацію за загальне здоров'я та фізичне вдосконалення. Стали практикуватися походи й прогулянки пішки, а також гірські сходження. Туристи стали кооперуватися, об'єднуючись у різні організації.

Що схожого в дозвіллі європейця першої половини XIX ст. і сучасного українця?

Їжа

У середині XVIII – на початку XIX ст. Європа дізналася про величезну кількість нових продуктів, було розроблено рецепти вишуканих страв. З'явилося безліч видів спеціалізованих ножів, ложок і виделок, і, відповідно, ускладнилися правила етикету. У своєму сучасному розумінні цукерка з'явилася лише в XIX ст. 1810 р. стався прорив у світовій харчовій індустрії і військовій справі – винайдено консервну банку.

У 1830 р. приготовлено «король супів» – марсельський рибний суп байбес, 1845 р. вперше зварено желе. У 1848 р. винайдено жувальну гумку, 1853 р. – картопляні чіпси.

1879 р. винайдено сахарин. Оскільки він був дешевше цукру, то основними його покупцями стали бідняки.

1885 р. вважають умовною датою винаходу гамбургера. Американські історики вважають, що гамбургери винайшли на території сучасної України. Кілька тисяч років тому кочівники-скіфи смажили шматки яловичини і їли її, поклавши між двома шматками хліба (процес описав Геродот).

Уявіть себе кухарем, який мешкає в Лондоні в першій половині XIX ст. Пофантазуйте над меню.

Транспорт

На середину XIX ст. поштові карети і водні канали зі шлюзами залишилися тільки на сторінках романів і на полотнах англійських пейзажистів. Разом з ними зникли і важкі карети з гербами, у яких роз'їжджали аристократи. На зміну їм прийшли прославлені лондонські кеби, демократичні омнібуси та елегантні ландо «вікторія».

Дозвілля

Завдяки залізницям курорти і визначні пам'ятки стали доступні тисячам «одноденних екскурсантів». Так з'явилася звичка проводити уїк-енд на лоні природи. Європа, наповнена історичними пам'ятками, стала місцем дозвілля для допитливих англійців, які вирушали за кордон. Енергійний і діловитий англійський мандрівник, озброєний путівником Бедекера, маючи деякі знання з літератури, історії і природничих наук, приїжджав, щоб оцінити пишноту природи і творінь людських рук. Так народився туризм. Мандрівники об'їжджали суходіл і море, захоплювалися великими творіннями архітекторів старовини: римськими акведуками, готичними соборами, але для власного життя і комфорту вони будували скромні міські будинки.

Нові технічні можливості зумовили появу нових будівельних матеріалів (цегла, шифер), дешевого транспорту, дешевого виробництва меблів, посуду, одягу. Це все змінило побут не тільки забезпеченої людини, але й будь-якого городянина, що мав постійну роботу.

Напишіть невеличкий пост «Повсякденність британця» (вашого ровесника). Про що, насамперед, вам хотілося б розповісти?

§6. ВЕЛИКА БРИТАНІЯ – «МАЙСТЕРНЯ СВІТУ»

1. Перша парламентська реформа

Промисловий переворот мав своїм наслідком значні соціальні зрушення. Буржуазія стає економічно могутньою верствою британського суспільства. Але політична влада все ще залишалася в руках аристократів-землевласників. Більше половини виборчих округів знаходились у графствах Південної та Південно-Східної Англії. Були так звані кишенькові округи, де виборці цілком залежали від землевласника; існували й так звані «гнилі містечка», де виборчі округи розміщувались у вже неіснуючих поселеннях, володар яких міг сам висунути свою кандидатуру і проголосувати сам за себе.

Торгово-промислова буржуазія, позиції якої значно посилилися в умовах промислового перевороту, стала прагнути безпосередньої участі в управлінні країною та обмеження впливу земельної аристократії на її політичне життя. Рух за виборчу реформу розгорнувся по всій країні. У Лондоні та інших великих містах відбулися масові мітинги її прибічників.

У 1832 р. парламент провів виборчу реформу. Більшість «гнилих містечок» було ліквідовано, великі промислові центри отримали право

посилати депутатів до парламенту, знижено виборчий ценз. Виборча реформа 1832 р. змінила співвідношення сил Палати лордів (верхня палата) і Палати громад (нижня палата) на користь останньої. Поступово вона дістала право називатися «представницею інтересів усієї країни». Парламентська реформа забезпечила зростання чисельності виборців з 220 до 670 тис. Як наслідок, до управління країною прийшли найбагатші підприємці. Тепер вони через Палату громад могли впливати на внутрішню та зовнішню політику країни.

Що зумовило реформування виборчої системи у Великій Британії в першій третині XIX ст.?

Політична система

Державний устрій Великої Британії лишався незмінним: главою держави був монарх, законодавча влада зосереджувалась у парламенті, що складався з Палати лордів та Палати громад. Виконавчу владу очолював відповідальний перед парламентом уряд. Діяла двопартійна система: країною керувала то одна, то друга партія-суперниця – торі і вігі. До середини XIX ст. торі, що виражали інтереси великої земельної аристократії та вищого духовенства англіканської церкви, трансформувалися в Консервативну партію, а вігі (захищали інтереси торгової та промислово-фінансової буржуазії) – у Ліберальну. Метою політичної боротьби цих партій стала боротьба за голоси виборців.

Початок правління королеви Вікторії I

1837 р. на престол вступила королева *Вікторія I* (1819–1901), її правління історики називають *вікторіанською епохою*. Королева Вікторія

Портрет королеви Вікторії.
Художник Ф. Вінтергальтер

не відзначалася гострим розумом чи якимись великими здібностями, була звичайною жінкою. Загадка успіху її правління полягала в тому, що у своїй поведінці вона керувалася головним правилом конституційного правління: «Царювати, але не правити». Англійська монархія зберегла певний вплив на політичне життя країни. Королева Вікторія I призначала прем'єр-міністрів, хоча й повинна була обмежуватися лідерами парламентської більшості. Уряд мав інформувати її про будь-які більш-менш серйозні зміни у внутрішній чи зовнішній політиці. Королева мала також право відставляти уряд і навіть розпускати парламент, хоча й не користувалася ним. Згідно з англійською традицією, королева на початку роботи парламенту виголошувала тронну промову, у якій було окреслено загальний план політичних заходів

на майбутнє. Але цей план накреслювався керівником того уряду, що перебував при владі.

 Назвіть основні риси політичного устрою Великої Британії у першій половині XIX ст.

2. Чартизм

«Питання ножа і виделки»

Чартизм (англ. *chartism*) – політичний та соціальний рух у Великій Британії другої половини 1830-х – кінця 1840-х років.

У другій половині 1830-х років у Великій Британії поширюється рух за проведення виборчої реформи, яка б забезпечила загальне виборче право. Організаторами цього руху стали робітники та перші професійні робітничі об'єднання – тред-юніони. Вони організовували мітинги, демонстрації, подавали в парламент петиції або народні хартії (від англ. *charter* – «хартія» – документ, у якому викладено політичні та соціальні вимоги). Тому рух дістав назву чартистського. Робітники вважали, що їхнє становище може поліпшитись унаслідок зміни системи державного правління. Вони сподівалися, що, отримавши право голосу, зможуть впливати на закони, захищати в парламенті свої інтереси.

 З'ясуйте причини виникнення чартистського руху.

1836 р. група робітників і ремісників стала організаторами «Лондонської асоціації робітників», політичну програму дій якої викладено в «Народній хартії». Було сформульовано 6 вимог: загальне виборче право (для чоловіків), щорічне переобрання парламенту, таємне голосування під час виборів депутатів, поділ країни на рівні виборчі округи для пропорційного представництва, ліквідація майнового цензу, встановлення жалування для депутатів. 1838 р. країною прокотилася хвиля маніфестацій і мітингів, на яких було підтримано вимоги хартії. До весни 1839 р. під її текстом було зібрано 1,2 млн підписів. Хартію було подано до парламенту, але він відхилив її.

Улітку 1840 р. в Манчестері відбулася конференція чартистів, на якій було вирішено об'єднати розрізнені гуртки в єдину Національну чартистську асоціацію. Для вступу до цієї організації потрібно було лише подати заяву про згоду з принципами чартизму. Кожний, хто вступав до асоціації, одержував членський квиток, сплачував внесок і входив до низової організації за місцем проживання.

У 1842 р. було складено другу петицію, у якій поставало, як казали чартисти, «питання ножа і виделки», тобто питання матеріального становища робітників. Під нею поставили свої підписи 3 млн громадян. У травні 1842 р. хартію було подано до парламенту. Її несли у величезній скрині 20 чоловік, багато демонстрантів супроводили петицію. Однак парламент відхилив її.

Документи та матеріали

Під час обговорення в парламенті петиції чартистів політичний діяч та вчений Маколей сказав: «Я виступаю проти загального виборчого права. Я вважаю, що основою цивілізації є охорона власності. Тому ми ніколи не зможемо, не ризикуючи, довірити управління країною класові, який, без сумніву, творитиме нечувані й систематичні зазіхання на власність».

? Як ви вважаєте, чому в індустріальному суспільстві поняття власності і влади тісно пов'язані?

На знак протесту чартисти закликали до загального страйку («священний місяць»). Уряд ужив рішучих заходів – провів масові арешти лідерів та учасників руху, судові процеси над ними. Рух було придушено.

Нове піднесення руху чартистів припадає на 1847–1848 рр. Під новою петицією було зібрано 5 млн підписів. Але вжиті урядом рішучі заходи зірвали цю акцію. Парламент знову відхилив петицію. На осінь 1848 р. рух чартистів став спадати. Єдиною поступкою рухові стало введення 10-годинного робочого дня для жінок та дітей. Але фактично 10-годинний робочий день поширювався й на частину робітників-чоловіків.

Документи та матеріали

«По суті своїй чартизм є явище соціального характеру. «Політична влада – наш засіб, соціальний добробут – наша мета» – такий тепер ясно виражений лозунг чартистів. Слова «питання ножа і виделки» були в 1838 р. істиною тільки для деяких чартистів; 1845 р. вони стали істиною для всіх», – писав німецький учений Ф. Енгельс у книжці «Становище робітничого класу в Англії (1844–1845)».

? Чи поділяєте ви думку Ф. Енгельса? Дайте оцінку руху чартистів у Великій Британії. Чому саме Британія стала його батьківщиною?

3. Перехід до політики вільної торгівлі

Під зовнішньоекономічною політикою держави зазвичай розуміють сукупність заходів, спрямованих на розвиток і регулювання економічних відносин з іншими країнами. Історично склалося два типи зовнішньоекономічної політики: протекціонізм і фритредерство.

Протекціонізм – це політика захисту вітчизняних виробників від іноземних конкурентів.

Фритредерство (від *freetrade* – «вільна торгівля») – напрямок політичної та господарської діяльності, який проголошує свободу торгівлі і невтручання держави у сферу приватного підприємництва.

Промислово-торговій гегемонії Великої Британії сприяла економічна політика держави. До 1840-х років, коли індустріалізація ще не була завершена, у країні панували високі митні збори на іноземні товари. Коли ж англійська промисловість так зміцніла, що перестала боятися іноземної конкуренції, буржуазія проголосила необмежену свободу торгівлі – так зване фритредерство. Його суть полягала в повному звільненні від мита майже всіх товарів, що завозилися у Велику Британію, і була розрахована на взаємне сприяння, тобто зустрічну відміну чи значне скорочення мита на ввезення англійських товарів в інші країни. Це забезпечувало Великій Британії як вільний збут за кордоном своїх товарів, так і дешеву імпортовану сировину та продовольство.

? Прокоментуйте визначення терміна «фритредерство».

4. «Майстерня світу»

Велика виставка

У травні 1851 р. в лондонському Кришталевому палаці відкрилася Всесвітня промислова виставка – *Велика виставка*, як про неї казали британці. Тисячі фірм з багатьох країн презентували зразки своїх товарів. Франція – шовк, килими і фарфор, Іспанія – вина та шерсть, Росія – дорогі хутра. Але найбільше глядачів збиралося біля стендів, що демонстрували продукцію Великої Британії. Її частина виставки була найбільшою, а показувала вона в основному машини. Багато експонатів діяли: чеканили медалі, штампували шпильки і цвяхи, точили дерево і метал, пряли і ткали. Усі ці машини приводилися в рух за допомогою парового двигуна.

На виставці було представлено макети мостів і портових споруд, моделі суден і парових локомотивів, бавовнопрядильні машини, діючі телеграфні апарати. Ця подія відкрила початок «золотого віку» в розвитку індустріальної Англії. Попереду – двадцять років промислової та торгової першості країни, коли, завершивши промисловий переворот, Велика Британія не матиме серйозних суперників ані в промисловості, ані в торгівлі. Вона стане «майстернею світу», «світовим візником», «світовим банкіром».

В основі цієї першості – бурхливе зростання промислового виробництва. Як важка, так і легка промисловість були оснащені першокласним на ті часи устаткуванням: механічними верстатами для обробки металу,

Відкриття Великої виставки, 1851 р. Кольорова літографія XIX ст.

Інтер'єр Кришталевого палацу в Лондоні під час Великої виставки.
Кольорова літографія, 1851 р.

механічними веретенами, паровими машинами тощо. Машини британського виробництва, верстати, інструменти, вовняні й бавовняні тканини завоювали світовий ринок.

На середину XIX ст. Великій Британії належало 50 % світового виробництва чавуну, видобутку кам'яного вугілля, переробки бавовнику. Країна будувала судна для всіх країн світу. У суднобудуванні вона першою перейшла від дерева до металу, широко розгорнула будівництво пароплавів. 1852 р. на воду було спущено «Агамемнон» – перше у світі парове судно з гвинтовим двигуном. Грошова одиниця країни – фунт стерлінгів – набула статусу найміцнішої валютної одиниці світу.

1850–1860-ті роки ознаменувалися бурхливим розвитком транспортної мережі Великої Британії. Залізничний транспорт став головним у сухопутних перевезеннях. Важливе значення для подальшого розвитку будівництва залізниць мало використання сталевих рейок, що дало змогу запустити більш важкі потяги.

Швидкий промисловий розвиток сприяв значному зростанню зовнішньої торгівлі. Велика Британія володіла найпотужнішим паровим торговельним флотом, який забезпечував перевезення британських товарів у найвіддаленіші куточки планети, а крім того, перевозив товари інших країн. Характерною рисою британської зовнішньої торгівлі було те, що експорт в основному складався з промислових товарів, які вироблялись у Великій Британії, а імпорт – із привізних сировини та продовольства. Країна перетворилася на «майстерню світу», що отримувала звідусіль сировину й продовольство, а вивозила готові товари.

Становище «майстерні світу» забезпечувало британській буржуазії величезні прибутки. Країна стала найбагатшою і наймогутнішою у світі. Частина своїх капіталів вона почала вкладати в залізничне будівництво за кордоном, особливо в США та Індії. Це давало більше прибутків, ніж будівництво підприємств у самій Британії. Отже, британська буржуазія пер-

ша почала вивозити за кордон не тільки товари, а й капітали, засновуючи там свої підприємства й банки.

Поясніть значення терміна «майстерня світу». Чому Велика Британія посідала світову першість у торгівлі та промисловості?

Британський лібералізм

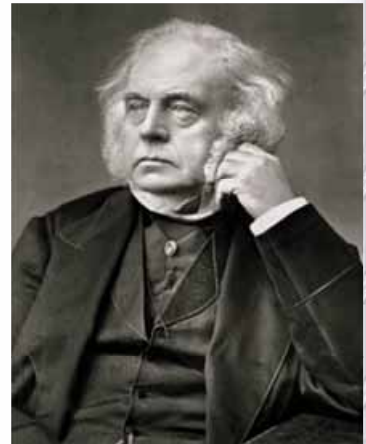
Лідерами та ідеологами британського лібералізму були *Р. Кобден* і *Дж. Брайт*. Їхня концепція зводилася до підкорення політики держави інтересам підприємців і торгово-фінансових кіл. Економічна програма лібералів проголошувала «свободу торгівлі та підприємництва» і «свободу конкуренції». Перша теорія забезпечувала буржуазії безперешкодний контроль в усіх торговельних операціях. Друга – передбачала заохочення розвитку нових галузей промисловості, пошук нових ринків збуту своїх товарів, що давало перевагу у впливі на конкурентів в усіх регіонах світу. Згідно з ліберальною концепцією держава не повинна втручатися в діяльність власника. Завдяки цій теорії на середину XIX ст. Ліберальна партія залучила до своїх лав велику кількість людей. Це дало їй змогу посідати панівне становище в політичному житті країни впродовж 28 років (1846–1874).

Річард Кобден

Таким чином, у Великій Британії 1850–1860-ті роки стали не тільки роками розвитку економічної могутності, але й періодом утвердження принципів лібералізму в житті британського суспільства. Палата громад, що відкрила свої двері у 1832 р. для торгово-промислової буржуазії, до середини XIX ст. відтіснила на другий план Палату лордів і звела до мінімуму політичний вплив королівської влади. Від 1852 р. у Великій Британії остаточно закріпився принцип «відповідального уряду», який залишається при владі доти, доки має довіру та підтримку більшості Палати громад.

З піднесенням економічної могутності буржуазії для неї дедалі обтяжливішою стає ситуація, за якої її інтереси в парламенті представляли спадкові політики – аристократи. У 1860-х роках у Великій Британії розпочався масовий рух на підтримку нової виборчої реформи. Учасники багатолюдних мітингів і демонстрацій вимагали введення виборчого права для всіх повнолітніх чоловіків. У результаті в 1867 р. було проведено другу парламентську реформу. Знижено виборчий ценз, збільшено кількість виборців у країні з 1,4 до 2,5 млн осіб. 46 «гнилих містечок» було позбавлено права парламентського представництва, їхні місця розділено серед великих міст (Лондон, Лідс, Манчестер, Ліверпуль, Бірмінгем). Друга парламентська реформа

Джон Брайт

розширила ряди виборців за рахунок дрібних підприємців, фермерів, кваліфікованих робітників.

На середину XIX ст. у Великій Британії значною мірою склалося громадянське суспільство: станові привілеї втрачали своє значення, на перше місце ставали свобода та природні здібності окремої особи, її самостійність, незалежність, індивідуалізм.

Чи існував, на вашу думку, зв'язок між економічним розвитком Великої Британії та її політичним курсом?

5. Зовнішня і колоніальна політика

Імперія, у якій «ніколи не заходить сонце»

Зовнішня політика держави мала колоніальний характер. На середину XIX ст. Велика Британія була величезною колоніальною імперією, найважливішою частиною якої була Індія. Велика Британія вела завойовницькі війни в Китаї, Ірані. Британські війська намагалися захопити Афганістан, але зазнали поразки. Упродовж 1852–1853 рр. у результаті колоніальної війни Велика Британія приєднала до своїх володінь Південну Бірму. Згодом – Сінгапур та Малакку, а потім і всю Малайю. У 1860-х роках колоніальні завоювання поширилися на Африку (західна частина материка).

Тривала колонізація Австралії та Нової Зеландії, освоєння Канади. Канада й Австралія були прикладом переселенських колоній, де переважало біле населення. З'являючись на новому місці, у незвичному оточенні, переселенці з Англії та Ірландії освоювали ці землі та ставали покупцями британських фабричних товарів. Колонії були для Великої Британії джерелом сировини та продовольства. До них від'їжджали ті, хто не знайшов роботи в Англії. Це робило політичну ситуацію в країні більш стабільною.

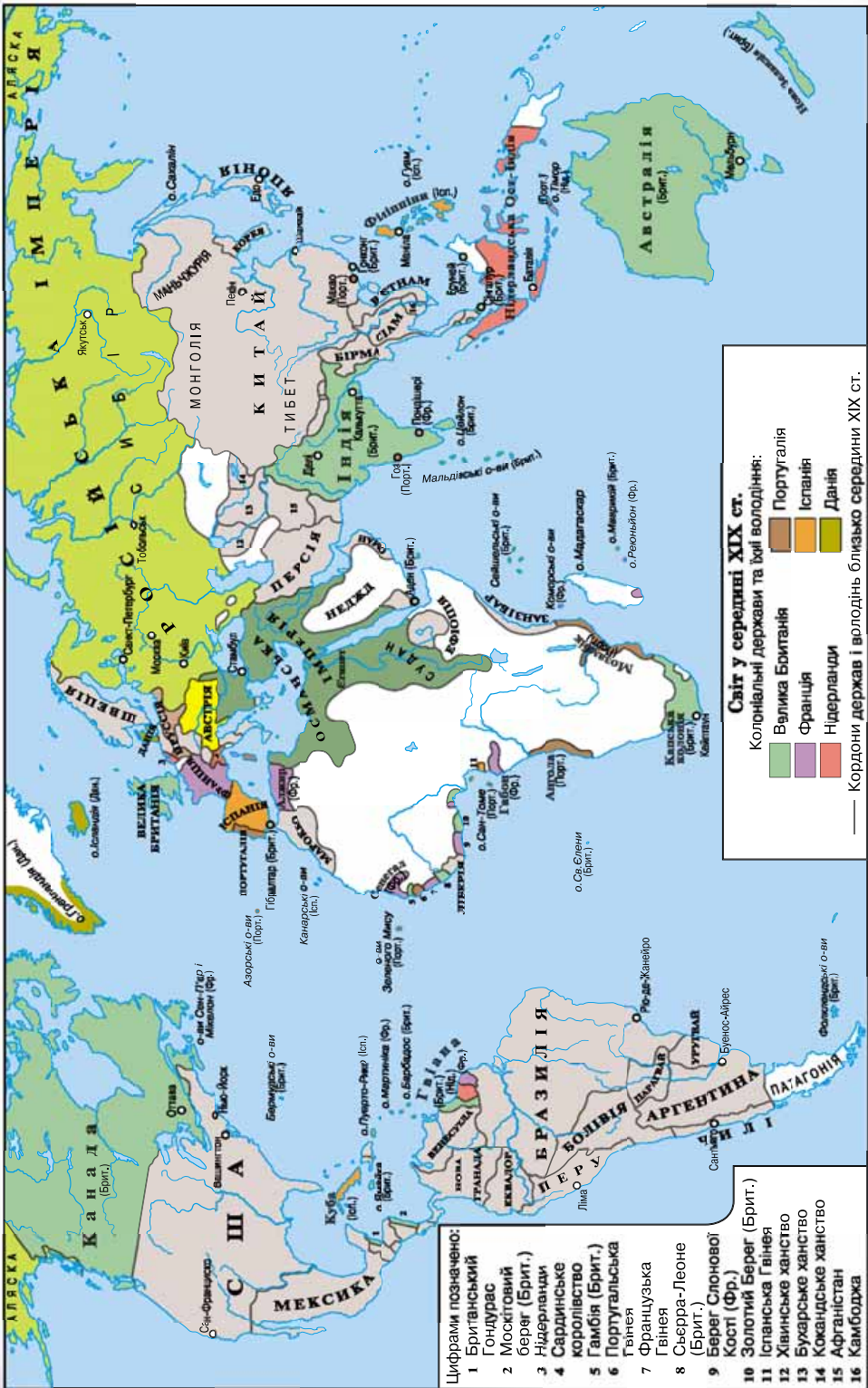
Британські колонізатори особливо пишалися тим, що (як казали в ті часи) в їхній імперії «ніколи не заходить сонце». Усе це зміцнювало позиції британської буржуазії, що досягла наприкінці 1860-х років найбільшого розквіту своєї могутності.

За два десятиріччя (1850–1870) з Великої Британії емігрувало, головним чином до США, Канади й Австралії, близько 3 млн осіб.

Як це вплинуло на розвиток переселенських колоній, на розвиток промисловості та торгівлі Великої Британії? Чи поділяєте ви думку, що переселенці поширювали ідеї та матеріальну культуру індустріальної цивілізації?

В основі британської зовнішньої політики були інтереси промислової буржуазії. Цю політику провадив лорд *Генрі Пальмерстон*, який 20 років був членом уряду країни, із яких майже 10 перебував на посту прем'єр-міністра. Він був упевнений, що обов'язок Великої Британії – поширювати конституційні свободи в монархічній Європі, але з користю для британської буржуазії. Велика Британія виступила на боці Італії в її боротьбі проти Наполеона III, оскільки вбачала у Франції противника її першості в Європі. У вересні 1853 р. розпочалася Кримська війна (1853–1856), і Велика Британія разом із Францією підтримала Туреччину.

«Леді зі світильником»

Флоренс Найтінгейл (1820–1910) – англійська медсестра, організаторка й керівниця загону санітарок під час Кримської війни (1853–1856).

Документи та матеріали

Клятва Флоренс Найтінгейл

Перед Богом і перед обличчям зібрання я урочисто обіцяю вести життя, сповнене чистотою, і чесно виконувати свої професійні обов'язки.

Я буду утримуватись від усього отруйного та шкідливого і ніколи свідомо не використаю і не призначу ліків, які можуть завдати шкоди.

Я зроблю все, що в моїх силах, щоб підтримувати і підвищувати рівень моєї професії.

Я буду зберігати в таємниці всю особисту інформацію, яка опиниться в моєму розпорядженні під час роботи з пацієнтами та їхніми родичами.

Я буду віддано допомагати лікарю в його роботі й присвячу себе невтомному піклуванню про благополуччя всіх доручених моєї турботі.

У Кримську війну Ф. Найтінгейл організувала в Османській імперії догляд за пораненими солдатами союзників, а згодом стала засновником перших курсів сестер у Великій Британії. У жовтні 1854 р., у період військової кампанії, Флоренс разом із 38 помічницями, серед яких були черниці й сестри милосердя, вирушила в польові госпіталі спочатку в Скутарі (Османська імперія), а потім до Криму. Послідовно втілювала в життя принципи санітарії і догляду за пораненими. У результаті менш ніж за шість місяців смертність у лазаретах знизилася з 42 до 2,2 %. Кримська війна зробила Флоренс національною героїнею. Солдати, що повернулися з фронту, розповідали про неї легенди, називаючи її «леді зі світильником», тому що ночами, з лампою в руках, вона завжди обходила палати з хворими.

Флоренс Найтінгейл

Вона розробила свій метод догляду за хворими з мінімальною витратою засобів і максимальним ефектом. Метод цей – дотримання строгої чистоти в палатах, регулярне провітрювання приміщень, режим харчування, повний карантин для заразливих і уважне ставлення до всіх скарг хворих. Вона старанно записувала свої думки в зошит, вивчала медичні книги, атласи та відвідувала притулки для хворих і бездомних. Саме Флоренс Найтінгейл першою заявила, що сестринська справа має бути незалежною, самостійною і почесною професією, суміжною з медичною, а не підпорядкованою їй. І тому саме день її народження – 12 травня – вважається Міжнародним днем медичної сестри.

? У чому ви вбачаєте героїзм Ф. Найтінгейл?

1.

Установіть послідовність подій: а) початок чартистського руху; б) перша парламентська реформа; в) початок правління королеви Вікторії I.

2.

Зробіть висновок про наведені факти.

Протягом 1801–1841 років населення Манчестера збільшилося на 227 %, Ліверпуля – на 231 %, Бредфорда – на 440 %.

3.

Використовуючи підручник, доберіть факти, що розкривають зміст поняття «вікторіанська епоха».

4.

Поясніть, які тенденції політичної системи Великої Британії відображено в поняттях: «перша парламентська реформа», «друга парламентська реформа».

5.

Велика Британія була найрозвинутішою в економічному сенсі країною і водночас мала найбільші демократичні свободи – слова, друку, зборів, демонстрацій та організацій. Який зв'язок ви вбачаєте між економічним розвитком та політичними засадами Великої Британії?

§7. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ФРАНЦІЇ, НІМЕЧЧИНИ ТА АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

1. Франція в період реставрації Бурбонів

Реставрація – відновлення поваленого суспільного устрою або династії.

Після поразки та заслання Наполеона в 1814 р. на о. Ельба до Франції повернулися Бурбони. Розпочалась епоха *Реставрації* (1814–1815, 1815–1830). У країні встановилася конституційна монархія. Король *Людовік XVIII* був главою держави, верховним головнокомандувачем, призначав і звільняв міністрів. Без підпису монарха не мали юридичної сили закони.

Відповідно до Хартії (Конституції) 1814 р., владу короля обмежував двопалатний законодавчий корпус. Людовік XVIII призначав членів вищої Палати перів, а нижня – Палата депутатів – обиралася. Оскільки майновий і віковий цензи були дуже високими, то виборців у Франції було лише 90 тис. осіб із 30 млн населення.

Режим Реставрації жорстоко розправився зі своїми противниками. Багато республіканців було відправлено на каторгу й заслання. Репресій зазнали й прибічники Наполеона. Повернувшись до влади, король, дворяни-емігранти, духовенство прагнули повернути втрачені в роки революції земельні володіння. Але революція так змінила устрій країни, що повернення до старих норм життя стало неможливе. Це підтверджувала і Хартія. У ній проголошувалось, що «всі французи рівні перед законом... Будь-яка власність є недоторканною». Цими нормами гарантувалася непорушність власності, що була придбана в роки революції буржуазією за рахунок земельних володінь аристократії та церкви.

Портрет Карла X.
Художник Г. Боун

Розширення фабричного виробництва, подальший розвиток торгівлі сприяли зростанню економічної могутності буржуазії. Але й політичне безправ'я було очевидне. Особливо воно виявлялося за приходу до влади *Карла X* – «короля емігрантів». Він провів закон про видачу мільярда франків для виплат субсидій та пенсій дворянам-емігрантам, що втратили свою земельну власність. Карл X видав укази, які обмежували свободу друку, скорочували виборчі права; розпускалася Палата депутатів, для видання газет і журналів вводилася система випереджувальних дозволів. Оголошення цих указів спричинило революцію, яка ввійшла в історію за назвою місяця – Липнева.

? Відомий політик і державний діяч Талейран так охарактеризував Бурбонів періоду Реставрації: «Вони нічого не забули, але нічого й не навчилися». Доберіть у підручнику факти, що підтверджують справедливості такої оцінки.

27 липня 1830 р. у Парижі розпочалися народні виступи. 28 липня парижани під керівництвом колишніх військових організували «вуличну війну». Повсталі захопили ратушу, арсенал, Собор Паризької Богоматері, а 29 липня – палац, де перебував король. Карл X устиг урятуватися, емігрувавши до Великої Британії.

? «Революція завжди говорить про те, що можновладці не виконали свого призначення», – писав російський філософ М. Бердяєв. Чи погоджуєтеся ви з такою думкою вченого? Свою відповідь аргументуйте.

2. Липнева монархія

Результатом Липневої революції, що тривала всього три дні, стало повалення політичного панування дворянської аристократії. У країні встановилася буржуазна монархія. 9 серпня 1830 р. королем Франції став *Луї-Філіпп Орлеанський* (1773–1850) – представник молодшої гілки династії Бурбонів. Його правління в історії дістало назву *Липневої монархії* (1830–1848). Банкір Лаффіт того дня, коли Луї-Філіппа було проголошено королем, сказав: «Тепер у Франції правитимуть банкіри!».

Портрет Луї-Філіппа I.
Художник Ф. Вінтергальтер

Унаслідок липневих подій влада у країні з рук дворянської аристократії перейшла до великої промислової та фінансової буржуазії.

14 серпня 1830 р. було прийнято нову Конституцію, що зберегла без змін основні положення попередньої Хартії. Деяко було обмежено владу короля, розширено права Палати депутатів, збільшено кількість виборців (до 250 тис.) за рахунок зменшення майнового цензу. Духовенству забо-

Бої на вулиці Рогана 29 липня 1830 р. Художник І. Леконт

ронялося купувати нерухомість. Ліквідовано обмеження щодо свободи слова. Конституція остаточно закріпила перехід влади з рук дворянства до рук великої фінансово-промислової буржуазії.

У Франції за роки Липневої монархії значні зрушення відбулися в розвиткові промислового виробництва. Вони, насамперед, характеризувалися процесом індустріалізації. Зростає кількість парових двигунів, що використовувалися в промисловості. Капіталовкладення в торгівлю і промислові підприємства збільшилися в півтора рази. Промисловий переворот щонайперше охопив легку промисловість. Інтенсивно розвивалися бавовняна, шовкопрядильна галузі. Особливістю французької промисловості було те, що в ній значну роль відігравало виробництво предметів розкоші.

Водночас зростають виплавка чавуну та видобуток вугілля. Металургійна галузь розвивалася в Луарському басейні. У країні розгорнулося будівництво залізниць.

Доберіть факти, що свідчать про становлення індустріального суспільства у Франції.

Документи та матеріали

«При Луї-Філіппі панувала не французька буржуазія, а лише одна її фракція: банкіри, біржові й залізничні королі, власники вугільних копалень, залізних рудників і лісів, зв'язана з ними частина земельних власників – так звана фінансова аристократія. Вона сиділа на троні, вона диктувала в палатах закони, вона роздавала державні прибуткові посади, починаючи з міністерських постів і кінчаючи казенними тютюновими крамницями.

Власне промислова буржуазія становила частину офіційної опозиції, тобто вона була представлена в палатах тільки як меншість», – писав німецький учений К. Маркс.

Чи погоджуєтесь ви з такою характеристикою Липневої монархії? Спрогнозуйте подальший історичний розвиток Франції.

Ліонські ткачі

Найбільшими промисловими центрами Франції стали Ліон, Марсель, Лілль, Сент-Етьєн та інші. Вони були також і центрами робітничого руху. Найбільші робітничі виступи відбулися в 1831 і 1834 рр. в Ліоні.

У знаменитому своїм шовком і оксамитом Ліоні працювало близько 30 тис. ткачів. Вони жили в жахливих злиднях. До того ж підприємці суттєво зменшили зарплату ткачам, пояснюючи це зростанням конкуренції. Після дводенної боротьби повсталі робітники оволоділи містом і вигнали з нього урядові війська. Ліонські робітники йшли із чорним прапором відчаю. На ньому було вишито: «Жити працюючи або вмерти б'ючись!». Десять днів Ліон був у руках повсталих. На початку грудня військові сили, надіслані з Парижа, зайняли Ліон без опору з боку повсталих робітників.

У тому ж Ліоні у квітні 1834 р. розпочалося нове повстання робітників. Цього разу над барикадами майоріли не чорні прапори, а червоні. Робітники висували поряд з економічними політичні вимоги: «Геть монархію!», «Хай живе республіка!». Уряд Луї-Філіппа знову використав війська. Цього разу ліонські робітники у кровопролитних боях, що тривали близько тижня, були розбиті регулярною армією. Ліонські повстання дали поштовх розвитку республіканського руху в країні.

У повсталих ліонських робітників 1831 р. була тільки одна вимога – встановлення твердих розцінок на працю, а в 1834 р. до неї додалася ще одна – встановлення республіки. Дайте оцінку вимогам повсталих у 1831 й 1834 рр. Як ви вважаєте, хто використовував виступи робітників у своїх інтересах? Чому?

3. Особливості розвитку німецьких земель

Німецький союз – об'єднання німецьких держав під верховенством австрійських Габсбургів, створене 8 червня 1815 р. на Віденському конгресі. Союз ліквідовано після розгрому Австрії у війні з Пруссією (1866).

Об'єднання складалося: одна імперія (Австрійська), п'ять королівств (Пруссія, Саксонія, Баварія, Ганновер, Вюртемберг), герцогства і князівства, а також чотири міста-республіки (Франкфурт, Гамбург, Бремен і Любек). Упродовж існування союзу кількість держав-членів не була постійною (коливалася від 36 до 41).

Безперечна військово-економічна перевага Австрії і Пруссії давала їм явний політичний пріоритет перед іншими членами союзу, хоча формально в ньому проголошувалася рівність усіх учасників. Водночас ряд земель Австрійської імперії (Угорщина, Словенія, Далмація, Істрія та інші) і Пруського королівства (Східна і Західна Пруссія, Познань) повністю виключалися із союзної юрисдикції. Ця обставина зайвий раз підтверджувала особливе становище в союзі Австрії і Пруссії. Королівства Пруссія і

Австрія лише тими територіями входила в Німецький союз, які вже були частинами Священної Римської імперії.

Німецький союз був конфедеративним утворенням. Головним прагненням малих держав, що входили в союз, було збереження статус-кво в Німеччині. Правлячим органом Німецького союзу був Союзний сейм. Він складався з уповноважених від 34 німецьких держав (включаючи Австрію) і 4 вільних міст і засідав у Франкфурті-на-Майні. Головування в союзі належало Австрії, як найбільшій за територією та населенням державі Німецького союзу. Кожна з держав, яка об'єдналася в союз, мала суверенітет і власну систему управління. В одних зберігався абсолютизм, в інших функціонували подоби парламентів (ландтаги), і лише в семи були прийняті конституції, що обмежували владу монарха (Баварія, Баден, Вюртемберг, Гессен-Дармштадт, Нассау, Брауншвейг та Саксен-Веймар).

Дворянство мало владу над селянством, панщину, «криваву десятину» (податок на забиту худобу), феодальний суд. Абсолютизм залишався практично незмінним. Але капіталізм пробивав собі дорогу і в цих несприятливих умовах. У Вюртемберзі, Гессені, Кобурзі було відмінено кріпосне право. Панщина була витіснена продуктивнішою працею найманих батраків. Набувало розвитку промислове виробництво, особливо в Рейнській області (Пруссія).

? *Схарактеризуйте Німецький союз як державне утворення.*

У зовнішньоекономічній діяльності домінувала система високих митних зборів, яка певною мірою захищала вироблені в рамках Союзу товари від конкуренції з боку Великої Британії. Ініціатором у цьому питанні виступила Пруссія. На її території в 1818 р. було скасовано всі існуючі митниці між пруськими провінціями, і Пруссія стала територією вільної торгівлі. Австрія опиралася самій ідеї вільної торгівлі, яка знаходила у членів Союзу дедалі більше прихильників, навіть незважаючи на ясне розуміння, що Пруссія, у першу чергу, прагне до єднання Німеччини під своїм проводом. 1 січня 1834 р. було створено Німецький митний союз, до складу якого увійшли Баварія, Пруссія та ще 16 німецьких князівств. У результаті під контролем пруської бюрократії виявилася територія з населенням у 25 млн осіб. Прусьська монета, талер, стала єдиною монетою в Німеччині. Австрія в митний союз не входила.

? *За рахунок яких заходів Пруссія намагалася посилити свій вплив у Німецькому союзі?*

4. Австрійська монархія доби К. Меттерніха

Персоналії

КЛЕМЕНС ЛОТАР ФОН МЕТТЕРНІХ (1773–1859)

Князь, австрійський політичний і державний діяч. Міністр закордонних справ, канцлер, один з організаторів Віденського конгресу (1814–1815). Активно діяв на Віденському конгресі, рішення якого зміцнили на довгий час у Європі панування «престолів», уперше створили на континенті систему міжнародної колективної безпеки, яка спиралася на взаємні контакти у вигляді постійних конференцій послів великих держав та їхніх міністрів закордонних справ, що означало початок конференційної дипломатії.

Портрет К. Меттерніха.
Художник Т. Лоуренс

Австрія доби К. Меттерніха, зі слів Ф. Енгельса, залишалася «...країною, яка до березня 1848 р. була майже так само недоступна поглядам іноземців, як Китай до останньої війни з Англією».

Імператор Франц-Йосиф I і Меттерніх, що пережили бурхливі потрясіння епохи Французької революції і наполеонівських воєн, на все життя зберегли непереборний страх перед революцією, і цим страхом визначався кожен їхній крок як державних діячів. Такі поняття, як «конституція», «народ», були абсолютно несумісні із системою правління доби Меттерніха. Конституція – будь-яка, навіть монархічна, – була в очах К. Меттерніха «легалізованою революцією», і коли йому одного дня показали французьку газету, у якій йшлося про наміри ввести в Австрії конституцію, князь щиро

подивувався: «Жалюгідні порадики, той, хто бажає дати Австрії конституцію, повинен спочатку сотворити австрійський народ!». Імператор був переконаний у тому, що він є намісником Бога на землі і несе перед ним одноосібну відповідальність за «спокій і порядок» у підвладній йому імперії.

Цензура закрила Австрію для книжок німецьких класиків – Лессінга, Шиллера, Гете. На театральні підмостки не допускали п'єсу «Гамлет» і взагалі будь-які п'єси, які могли б вселити австрійцям думку про можливість змін монархічного ладу. На сцені та в друкарських виданнях шахраями, різними негативними персонажами могли бути тільки люди, рангом нижчі за барона. Опозиційна література і преса друкувалися або в Лейпцигу, або в Бельгії.

Франц-Йосиф I

Липнева революція у Франції перекреслила розрахунки реакції, і це стало очевидним для самих творців абсолютистського режиму. Дізнавшись про початок революції в Парижі, канцлер Меттерніх констатував: «Знищено справу всього мого життя!». Сподіваючись на солідарність легітимних монархів, він запропонував організувати озброєну інтервенцію до Франції. Часи, проте, змінилися, і пропозиція канцлера не знайшла відгуку в європейських монархів.

У ліберально налаштованих колах австрійського суспільства липневі події у Франції було сприйнято з ентузіазмом. Усупереч цензурі та поліцейським гонінням, французами відверто захоплювалися, народилася надія, що міжнародні ускладнення і війна допоможуть австрійцям скинути ярмо Меттерніха.

У Відні й інших містах широко розповсюджувалася заборонена література, що ввозилася з-за кордону. Не випадково 1830–1840-ві роки – період, що передував революції, яка почалася в березні 1848 р., – увійшли в австрійську історію як «передберезневий період». Потреба соціальних і політичних реформ стала очевидною для всіх, за винятком тільки вузького кола правлячої еліти.

З'явилися перші ознаки незадоволеності й найбезправнішої соціальної верстви, що тільки почала формуватися, – пролетаріату. Стихійне обурення фабричних робітників у ці десятиліття, як і в інших країнах, оберталось проти машин і верстатів, у яких робітники навіть вбачали першопричину своїх лих. У другій половині 1840-х років, коли хліб та інші продукти стали непомірно дорогі, віденські робітники почали виходити на вулицю, громити булочні. Незважаючи на неорганізованість і стихійність виступів робітників, саме в цей період Австрія зробила перші кроки в галузі фабричного законодавства. 1842 р. було ухвалено перший закон про обмеження експлуатації дитячої праці: установлений максимум робочого дня для 9–12-річних – 10 годин і для 12–16-річних – 12 годин. Дітей 9–12 років дозволялося віднині приймати на роботу лише в тому разі, якщо вони вже вчилися в школі не менше як три роки. Заборонялося примушувати дітей працювати в нічну зміну.

Іншу політику, більш диференційовану і терпиму, абсолютизм провадив відносно чеського руху. Вважаючи його за найлояльніші за всі національні рухи, Меттерніх не перешкоджав культурно-освітній діяльності чехів і разом з міністром – чехом Ф. Коловратом-Лібштейнським – протегував створення чеського музею, «чеської матиці» тощо.

Франц Коловрат-Лібштейнський

? Прокоментуйте історичну ситуацію, що склалася в Австрійській імперії за доби К. Меттерніха.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ!

- Що було раніше:
 - Липнева революція у Франції чи реставрація Бурбонів;
 - створення Німецького союзу чи Німецького митного союзу?
- Назвіть країну, з історією якої пов'язані імена: Талейран, Луї-Філіпп Орлеанський, Карл X.
- Порівняйте зміст понять «революція» та «реставрація».
- Людовік XVIII і К. Меттерніх. З'ясуйте, що зближує їх, робить людьми однієї епохи.
- Якщо порівнювати особливості розвитку Франції, Німецького союзу, Австрійської імперії в першій третині XIX ст., використовуючи зміст поняття «модернізація», який можна зробити висновок?

§8. «ВЕСНА НАРОДІВ» У КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ

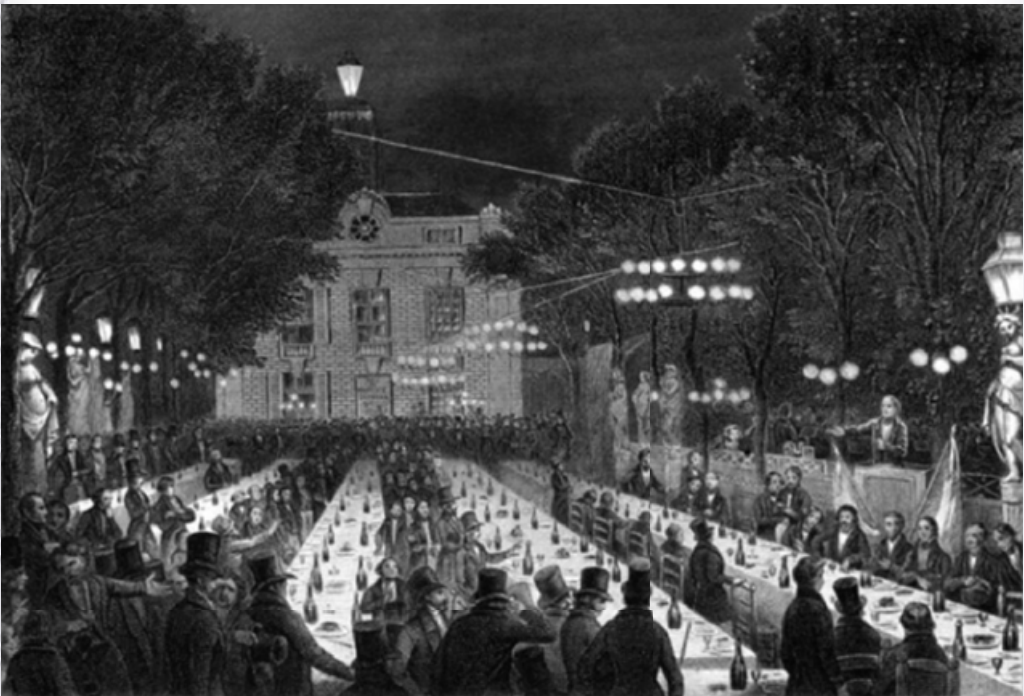
«Весна народів», або «Весна націй», – низка революцій, що прокотилися Європою упродовж 1848–1849 рр. Основні вимоги: реформування існуючої політичної системи, громадянське рівноправ'я, свобода друку.

1. Революційні події у Франції

Панування фінансової аристократії у сфері економіки й політики викликало невдоволення у французькому суспільстві. Промислова буржуазія вимагала змін законів на свою користь і обстоювала необхідність встановлення республіки. У країні розпочався масовий рух за виборчу реформу, і насамперед – за зниження виборчого цензу. Керівник поміркованих лібералів О. Барро (1791–1873) висунув гасло «Реформа – рятівник від революції!».

У боротьбі за виборчу реформу буржуазія використовувала легальні методи – так звані реформаторські банкет. Це були багатолюдні зібрання представників парламентської опозиції, на яких дискутувалося питання виборчої реформи.

На 22 лютого 1848 р. в Парижі було призначено черговий банкет прихильників парламентської реформи. Влада заборонила його. Це викликало велике невдоволення мас. Зранку 22 лютого на вулицях Парижа панувало хвилювання. Колона демонстрантів, серед яких переважали робітники і

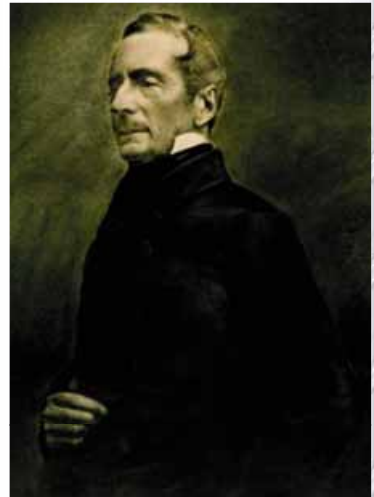
Реформаторський банкет

Повалення імператорського трону 24 лютого 1848 р.

студенти, рухалася до палацу Бурбонів, співаючи «Марсельезу» й проголошуючи: «Хай живе реформа!».

Уряд ужив рішучих заходів проти маніфестантів. На бік повсталих перейшла Національна гвардія. У ніч на 24 лютого, після розстрілу урядовими військами робітничої демонстрації, повстання охопило все місто. Упродовж ночі парижани спорудили дві тисячі барикад. Для їх будівництва було зрубано 4 тис. дерев, вибрано з бруківки більше як мільйон штук каміння. На ранок 24 лютого всі склади зброї були в руках повсталих, які вимагали зречення Луї-Філіппа. Король зрікся трону і втік до Великої Британії. «Як Карл X, як Карл X!» – проголошував Луї-Філіпп, залишаючи свою резиденцію. Його трон було спалено повсталими на площі міста. Повстання привело до перемоги революції.

Портрет Альфонса де Ламартіна.
Художник А. Турнашон

? *Схарактеризуйте причини, що зумовили революцію 1848 р. у Франції.*

Унаслідок лютневих подій у Франції було повалено монархію. Влада перейшла до Тимчасового уряду, фактичним главою якого став міністр закордонних справ, відомий поет та історик *А. де Ламартін* (1790–1869). 25 лютого 1848 р.

на вимогу маніфестації робітників, які в ультимативній формі зажадали відновлення республіки, Тимчасовий уряд проголосив Францію єдиною та неподільною республікою. Розпочався період *Другої республіки* (1848–1852).

Новий уряд розпустив Палату перів і Палату депутатів, скасував дворянські титули, вивів з Парижа війська, скасував цензові обмеження для вступу до Національної гвардії, відновив свободу слова, друку, зборів. Було введено 10-годинний робочий день, встановлено загальне виборче право для чоловіків віком від 21 року, які мешкали не менше як шість місяців на певній території.

У результаті цих дій у Франції встановився найліберальніший політичний устрій у Європі. У квітні відбулися вибори до Установчих зборів, які розпочали свою роботу 4 травня 1848 р. в приміщенні палацу Бурбонів. Більшість депутатів належала до інтелігенції – адвокати, журналісти, лікарі, інженери, чиновники. Були серед них генерали, католицькі священники, фабриканти, великі землевласники, робітники (18 осіб). Установчі збори передали повноту виконавчої влади Виконавчій комісії.

Документи та матеріали

«Для збереження свободи в демократичному суспільстві треба, щоб у людей був певний “смак” до неї, щоб на практиці сформувалося загальносуспільне “прагнення свободи”, свободолюбний спосіб співжиття. Мало запровадити інституції, вибори, партії, парламенти. Усе це дуже легко може виродитися в “політичну бутафорію”, в імітацію демократії. Головне ж, що потрібно для справжньої демократії, – це те, щоб людям була властива певна схильність до незалежності, до опору офіційній владі, коли вона на такий опір заслуговує», – писав французький мислитель А. Токвіль.

Прокоментуйте наведену цитату. Як ви вважаєте, чи готове було французьке суспільство «зберегти свободу»?

Непоследовна політика, яку провадив уряд, викликала незадоволення, насамперед, серед робітничого люду Парижа. Так, у лютому 1848 р. Тимчасовий

Ламартін перед ратушею Парижа відкидає червоний прапор. Художник Ф. Філіппото

1

2

1. Портрет Луї Кавеньяка. Художник Ж.-Б. Деллафосса
 2. Із президентської кампанії у Франції 1848 р. Два хлопчики сперечаються: один – за Луї-Наполеона, другий – за Кавеньяка. Ксилографія німецької газети «Illustrierte Zeitung». 1848 р.

уряд Франції видав «Декрет про право на працю», у якому було записано: «Уряд Французької республіки зобов'язується забезпечити роботою всіх громадян». Для боротьби з безробіттям було створено національні майстерні. А вже в червні 1848 р. уряд віддав наказ про розпуск національних майстерень і 117 тис. осіб стали безробітними.

Відповіддю на це рішення уряду стало загальне повстання. 24 червня, щоб його придушити, Установчі збори надали диктаторських повноважень військовому міністрові, генералові *Л. Кавеньяку* (1802–1857). Війська впродовж двох діб вели вогонь по повстанцях. 26 червня повстання, після сильного кровопролиття, було придушено.

Документи та матеріали

Переможці почали було самовільну розправу над полоненими, число яких доходило до 15 000. Генерал Кавеньяк негайно вжив заходів, щоб запобігти будь-якому насильству, видавши прокламацію, у якій, між іншим, говорив: «У Парижі я бачу переможців і переможених; нехай буде вічно прокляте ім'я моє, якщо я погоджусь бачити в ньому жертв».

4 листопада 1848 р. Установчі збори затвердили Конституцію Другої республіки. Основою суспільства в ній проголошувалися сім'я, власність, праця, громадський порядок, а суверенітет, свобода, рівність, братерство – основними принципами. Згідно з Конституцією законодавча влада переходила до однопалатних Національних зборів. Уводилися прямі загальні вибори при таємному голосуванні (віковий ценз для чоловіків – 21 рік). Ценз осілості зберігався, виборчий корпус нараховував 9 млн осіб.

Портрет Наполеона III.
Художник Ф. Вінтергальтер

Виконавча влада за Конституцією належала президентові республіки, який обирався загальним голосуванням строком на 4 роки. Президент мав право призначати та звільняти чиновників, присвоювати офіцерські звання, підписувати договори, амністувати, але не міг розпустити Національні збори чи скасувати їхні рішення.

Вибори президента відбулися 10 грудня 1848 р. На них перемогу здобув *Шарль Луї-Наполеон Бонапарт* (1808–1873), племінник Наполеона Бонапарта. Його підтримало селянство Франції, котре вбачало в Бонапартах тих, хто затвердив їхнє право на землю, відібрану у дворянства. З обранням Луї-Наполеона Бонапарта вони пов'язували надії на збереження своїх наділів, зменшення податків. На виборах Бонапартові надали підтримку також фінансові кола та католицька церква.

? Якими подіями завершилася революція у Франції?

2. Німецький союз і «Весна народів»

Роздрібненість гальмувала розвиток Німеччини і була головною перешкодою для розвитку машинного виробництва. За тодішнім висловом, Німеччину можна було порівняти з людиною, у якої всі частини тіла туго перетягнуто шворками так, що кров не може циркулювати в ньому. Тож головним завданням революції було об'єднання країни.

? Чому об'єднання країни було головним завданням революції?

Революційні події розпочалися в південно-західній і західній частинах Німеччини.

На початку лютого 1848 р. масові заворушення сталися в Бадені, Гессен-Дармштадті, Вюртемберзі. У результаті було сформовано нові уряди в складі представників ліберальної опозиції. Початок революції в Пруссії був пов'язаний з масовими виступами в Кельні та Берліні. З березня 1848 р. у Кельні робітники та ремісники оточили ратушу. Вони вимагали проведення реформ. Через три дні революційні виступи розпочалися в Берліні. Упродовж 10 днів у місті відбувалися демонстрації, сутички з поліцією та військовими. У результаті 18 березня 1848 р. пруський король видав два накази – про скасування цензури та скликання Сполученого ландтагу (орган станового представництва), обіцяючи надати Пруссії конституцію.

Документи та матеріали

Характеризуючи ситуацію в Пруссії в березні 1848 р., Ф. Енгельс писав: «Загрожувала небезпека повторення паризьких сцен “анархії”. Перед загрозою цієї небезпеки встухли колишні суперечки. Проти переможеного робітника об'єдналися “старі друзі” й “вороги”».

На берлінських барикадах у березні 1848 р.

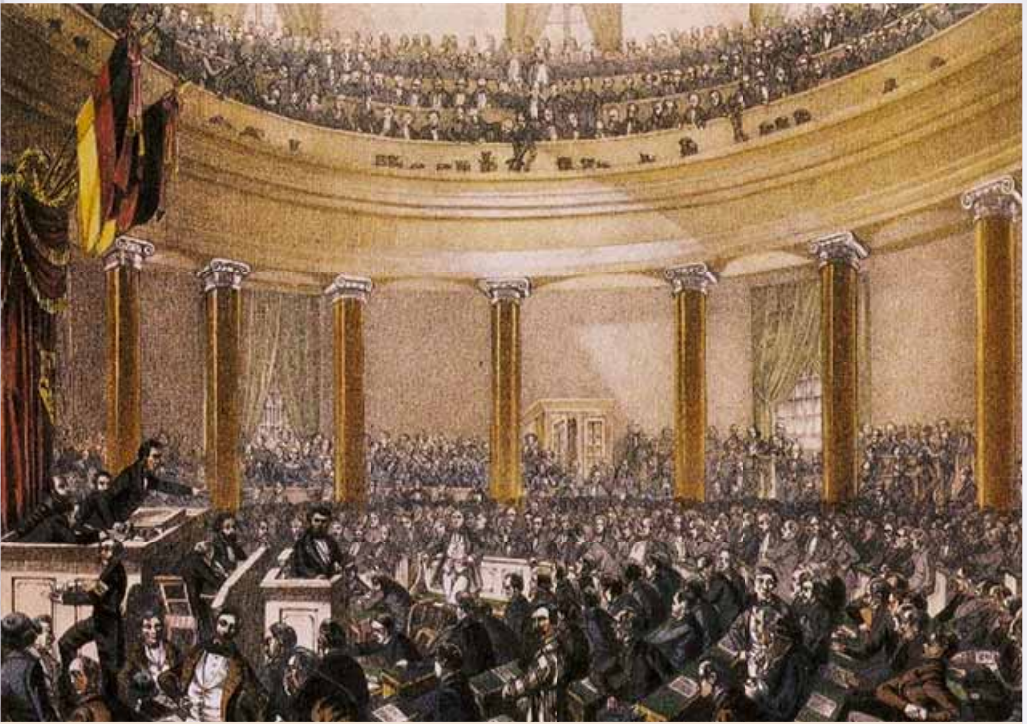
? *Які події мав на увазі Ф. Енгельс, говорячи про паризькі сцени «анархії»? Якої небезпеки злякалися певні кола в Пруссії?*

Спроба придушити силою народне повстання в Берліні зазнала поразки. Рятуючи своє становище, король створив новий уряд, до складу якого було включено опозиційних лібералів. Новий уряд, який очолив банкір, лідер рейнських лібералів *Л. Кампгаузен* (1803–1890), було сформовано 29 березня 1848 р. З ініціативи ліберальної буржуазії було скликано загальнонімецький передпарламент, який ухвалив рішення про проведення виборів до Національних зборів Німеччини.

18 травня 1848 р. у Франкфурті-на-Майні, у соборі Святого Павла, розпочали роботу *Національні збори*. За своїм складом депутати Національних зборів належали до республіканців, поміркованих лібералів та монархістів. Основними завданнями франкфуртського парламенту були об'єднання Німеччини, визначення форм правління, формування за-

Лудольф Кампгаузен

Засідання Національних зборів у церкві Святого Павла. Художник Л. Еліот

гальнонімецького уряду. 29 червня 1848 р. Національні збори обрали імперським правителем австрійського ерцгерцога Йоганна і сформували Тимчасовий центральний уряд.

? *Які завдання постали перед франкфуртським парламентом?*

Національні збори ліквідували митні кордони, ухвалили рішення про свободу пересування територією союзу. Але уряди земель не вжили заходів, аби ці рішення перетворити на реальність. Спроба Національних зборів виступити в ролі основного зовнішньополітичного центру також зазнала невдачі: не було створено загальнонімецькі збройні сили, європейські держави не визнали за центральним урядом повноважень представляти всі німецькі держави.

27 березня 1849 р. Національні збори прийняли Конституцію. Згідно з нею влада 34 німецьких монархів лишалася недоторканою, а апарат управління землями – незмінним. Таким чином, Конституція створила федерацію німецьких монархій. Носіями центральної влади мали стати імператор та загальноімперський двопалатний парламент. Конституція також проголошувала свободи, рівність перед законом.

28 березня 1849 р. Національні збори вирішили запропонувати імперську корону прусському королю Фрідріху-Вільгельму IV. Він дав згоду очолити «загальнонімецьку батьківщину», але за згодою монархів інших земель. Упродовж квітня імперську конституцію відхилили монархи Ав-

стрії, Баварії, Ганновера, Саксонії. 28 квітня пруський король опублікував ноту, у якій повідомив про відхилення ним імперської конституції та про свою відмову від імперської корони. Невдовзі пруський та австрійський уряди відкликали з франкфуртського парламенту своїх депутатів.

Новою резиденцією Національних зборів став Штутгарт, столиця Вюртемберга. Деякий час парламент ще виявляв уже нікому не потрібну активність. 16 червня 1849 р. він припинив існування, коли вюртемберзький король силою розігнав його депутатів. Революція зазнала поразки, скінчилася, не вирішивши завдань, що стояли перед нею.

Фрідріх-Вільгельм IV

? *Розкажіть про події революції 1848–1849 рр. у німецьких землях.*

3. «Весна народів» в італійських державах

Італію рішеннями Віденського конгресу було поділено на 8 держав (П'ємонт, Ломбардо-Венеціанська область, Неаполітанське королівство, герцогства Модена, Тоскана, Парма, князівство Лукка, Папська область), що мали свої грошові системи, митні кордони, власне законодавство. Ломбардо-Венеціанська область увійшла до складу Австрії, тоді як інші, крім П'ємонту, були залежні від неї.

З розвитком промисловості в італійських державах зростає рух за об'єднання країни та повалення австрійського панування. Наприкінці 1840-х років в Італії загострюється політична ситуація: посилюється опозиційність ліберального дворянства та буржуазії, наростає хвиля соціальних виступів.

? *Які виклики стояли перед італійськими державами напередодні революції?*

Революція розпочалася на острові Сицилія в січні 1848 р. Її головним гаслом була боротьба за незалежність від Неаполітанського королівства. Двотижнева боротьба повсталих із королівськими військами завершилася поразкою останніх.

Революційний рух перекинувся до Неаполя. Під натиском революційних виступів король Фердинанд II змушений був дарувати Конституцію та включити до складу уряду представників ліберального табору. «Дарована» конституція:

- зберігала виконавчу владу за монархами та Папою;
- запроваджувала виборче право, обмежене високим майновим цензом;

Фердинанд II

Джузеппе Гарібальді

– надавала законодавчу владу двопалатному парламенту.

По-іншому розвивалися події в Мілані та Венеції. Повстання охопило практично всю Ломбардо-Венеціанську область. У Мілані було споруджено 1600 вуличних барикад. Бої в місті тривали 5 днів. Добре озброєна, організована австрійська армія змушена була залишити місто. Ще в розпалі вуличних боїв міланський муніципалітет проголосив себе Тимчасовим урядом Ломбардії.

Після перемоги повстання в Ломбардії австрійське командування, не маючи достатніх військових сил для боротьби, не наважилось протистояти повсталим Венеції. Тут також було проголошено республіку, сформовано уряд на чолі з демократом Д. Маніном.

Король Сардинії та П'ємонту Карл-Альберт під тиском революційного народу оголосив війну Австрії, війська якої в Італії зосереджувались у фортецях Мантуя, Бреція. До армії П'ємонту, яка вела бойові дії проти австрійців, стали приєднуватися сотні загонів патріотів з усієї Італії. У кампанії брав участь зі своїми добровольцями *Джузеппе Гарібальді* (1807–1882).

Бездіяльність італійських військ біля фортець дала змогу австрійцям перехопити ініціативу. Погіршення воєнного становища Італії спричинило активізацію антиреволюційних сил. Першим до реакції приєднався «ліберальний Папа» Пій IX, який відкликав свої війська з поля битви. За Папою війська відкликав також герцог Тоскани. У травні 1848 р. неаполітанський король відмовився визнати парламент та відправив у відставку ліберальний уряд. Повстання неаполітанців було придушено.

25 липня 1848 р. армія П'ємонту зазнала нищівної поразки в битві біля Кустоцці. Вона була змушена відступити з Ломбардії. Міланці два тижні протистояли силам ворога, що переважали, але також зазнали поразки. Значну роль у цих боях відіграли загопи на чолі з Дж. Гарібальді.

Однак захисники незалежної Ломбардії змушені були відступити до Швейцарії. Австрійська армія взяла в облогу Венецію. З листопада 1848 р. основні події відбувалися в Центральній Італії. На чолі руху стояв *Джузеппе Мадзіні* (1805–1872).

У листопаді 1848 р. розпочалося народне повстання в Римі. Повсталі взяли в облогу палац і змусили Папу Пія IX сформувати уряд з лібералів. Папа через декілька днів зумів утекти до неаполітанської фортеці Гаєта.

До Рима зі своїми легіонерами прибув Гарібальді. З його ініціативи папські володіння проголошувались Римською республікою. У березні 1849 р. уряд республіки очолив Мадзіні.

Джузеппе Мадзіні

Папа звернувся до католицьких країн із закликом виступити проти бунтівних італійців.

Водночас король Карл-Альберт за умов нового революційного піднесення у П'ємонті відновив війну проти австрійців. З допомогою останніх на півночі Італії перемогли сили реакції. У квітні 1849 р. війська Фердинанда II придушили революцію на острові Сицилія.

Проти Римської республіки виступили об'єднані війська Австрії, Іспанії, Франції, Неаполітанського королівства. Гарібальді, якого було призначено головнокомандувачем збройних сил республіки, зумів завдати поразки французькому загонові. З червня 1849 р. розпочалася облога Рима ворогами революції. Місяць тривали бої. На початку липня Римська республіка капітулювала.

Після запеклих боїв 22 серпня 1849 р. перед австрійськими військами капітулювала Венеціанська республіка.

Революція 1848–1849 рр. зазнала поразки. Як наслідок цього залишилися перешкоди, що стояли на шляху розвитку машинного виробництва в Італії, утвердження національної незалежності та політичної єдності країни.

Назвіть основні події революції в італійських державах.

4. Австрійська монархія і революція

Документи та матеріали

Австрійський імператор Франц-Йосиф I заявив французькому послу: «Мої народи чужі один одному; тим краще. Вони не хворіють одночасно однаковими болячками. Тоді як у Франції тільки з'явиться гарячка, як усі ви захворієте на неї одночасно того ж дня. Я наставляю угорців на італійців, італійців на угорців. І кожен охороняє свого сусіда. Вони не розуміють і ненавидять один одного. Їхня неприхильність породжує порядок, їхня ворожнеча – загальний мир».

Поясніть вислів австрійського монарха.

Австрійська держава за формою правління була абсолютною монархією. Австрійський монарх був одночасно і королем Угорщини, яка перебувала з Австрією в унії. Уся необмежена повнота влади зосереджувалась у руках імператора. Вагому роль в управлінні країною відігравали фаворити. Упродовж 1816–1847 рр. великий вплив на політичне життя країни та особу імператора мав глава уряду, міністр закордонних справ Меттерніх.

Австрійська монархія у своєму розвитку значно відставала від передових європейських країн. Кріпосне право, цехова організація, бюрократичний апарат – усе це стримувало темпи індустріалізації. Найбільш економічно розвиненим був чеський регіон, де швидкими темпами розвивалася текстильна промисловість, відбувався процес переходу до машинного виробництва. В економічному відношенні Угорщина значно відставала від темпів розвитку Австрії та Чехії. Від 1820-х років вона стала осередком національно-визвольного руху в Австрійській імперії.

Угорське дворянство чинило опір абсолютистським порядкам і режиму Меттерніха. Першим успіхом у цій боротьбі стало скликання в 1825 р. з ініціативи графа Сечені Державних зборів. Спроба Державних зборів упродовж 1832–1836 рр. провести аграрну реформу не мала успіху через протидію австрійського уряду.

Персоналії

ІШТВАН СЕЧЕНІ (1791–1860)

Граф, політик, громадський діяч, письменник. Один з найвизначніших угорських державних діячів, засновник Угорської академії наук. Його вважають національним героєм Угорщини; удостоєно епітета «найвизначніший угорець». Був лідером ліберального дворянства, що виступало за реформи «згори». Був противником режиму, встановленого в Угорщині після придушення революції. 1857 р. опублікував у Лондоні анонімний твір, у якому звинуватив Габсбурзький абсолютизм у трагічній долі Угорщини.

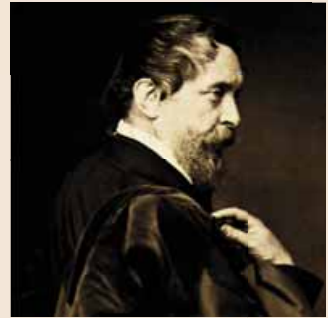

Національно-визвольна боротьба в Угорщині з новою силою розгорнулася в 1840-х роках. Її очолили письменник *М. Танчич* (1799–1884) та поет *І. Петєфі* (1823–1849). Ліберальне дворянство також стало в опозицію до влади. Воно ратувало за національну незалежність та проведення реформ. Лідером ліберального угорського дворянства був адвокат Лайош Кошут.

Персоналії

ЛАЙОШ КОШУТ (1802–1894)

Походив з аристократичної, але розореної родини. Він дістав у спадщину невелику ділянку землі. Ставши адвокатом, зайнявся політичною діяльністю. Боровся за незалежність Угорщини, видавав газету, а після її заборони – рукописні листівки. 1837 р. його заарештовано й засуджено до чотирирічного ув'язнення. Програма Кошута передбачала становлення незалежної демократичної Угорщини з парламентським устроєм, судом присяжних, ліквідацію панщини. Кошут не висував гасла республіки. «Ми повинні врятувати династію, – казав він, – пов'язати її майбутнє з об'єднанням різних народів Австрії в братерський союз, замінюючи як зв'язувальний засіб багнети і бюрократичний гніт міцним цементом вільної конституції».

 Дайте оцінку програмі Л. Кошута.

Упродовж 1846–1847 рр. виникли перші політичні партії – консервативна та ліберальна. Вони виступали за економічні та політичні реформи у країні. Економічна криза 1846 р., революційні події у Франції сприяли піднесенню революційного руху і в Австрійській монархії.

3 березня 1848 р. група депутатів ландтагу Нижньої Австрії (до неї входив і Відень) висунула вимоги скликати загальноавстрійський парламент, реорганізувати уряд, ліквідувати цензуру. Цього самого дня в угорських Державних зборах із закликком до австрійського народу виступив Л. Кошут. 13 березня у Відні розпочалися маніфестації, які проходили під гаслами: «Конституцію!», «Геть Меттерніха!». Спроба за допомогою військ придушити повстання

Портрет Міхала Танчича.
Художник М. Барабаш

Портрет Шандора Петефі.
Художник Ш. Орлай-Петрич

викликала ще більшу активізацію революційних сил. У місті з'явилися барикади. В умовах наростання хаосу уряд видав декрет про підготовку конституції та ввів до свого складу представників ліберальних кіл.

Проект Конституції, що був винесений на загальнонародне обговорення, передбачав виборче право для власників нерухомості та збереження всієї повноти виконавчої влади за імператором. У відповідь віденська демократія створила орган революційної ініціативи – Центральний політичний комітет національної гвардії. Уряд спробував припинити його діяльність. 15 травня революційні виступи розгорілися з новою силою. Імператор змушений був залишити столицю.

Боротьба в імператорській столиці тривала. Вирішальна сутичка між силами революції та урядовими частинами відбулася 26 травня, коли військовий міністр наказав роззброїти Академічний легіон. Але влада мусила відступити.

У липні 1848 р. розпочали роботу Національні збори (парламент). Одним із рішень парламенту стала часткова ліквідація феодалних повинностей селян та скасування кріпосної залежності від землевласника. Це було одним із найважливіших завоювань революції.

? *Пригадайте, як революційні події 1848–1849 рр. вплинули на розгортання суспільних рухів в Україні.*

Останнім значним виступом революційних сил Австрії було повстання у жовтні 1848 р. у Відні. Повсталі спробували не допустити відправки частин віденського гарнізону для придушення революції в Угорщині. Повстале місто було оточене урядовими військами. У результаті кривавих боїв 1 листопада 1848 р. Відень опинився в руках урядових військ.

Події у Відні мали великий резонанс в Угорщині.

Портрет Лайоша Баттяні.
Художник М. Барабаш

У березні 1848 р. влада в Пешті перейшла до рук Комітету громадської безпеки. Революція в Пешті примусила австрійського імператора задовольнитися вимоги угорської опозиції, створивши перший відповідальний уряд на чолі з графом Л. Баттяні (1806–1849). Уряд скасував панщину в Угорщині.

У вересні 1848 р. розпочалася війна угорців з австрійськими військами. Угорський парламент утворив новий уряд на чолі з Л. Кошутом – Комітет захисту батьківщини. 30 жовтня 1848 р. угорські війська зазнали тяжкої поразки. Австрійські війська вступили в Угорщину, захопивши фортецю Буда, і, переправившись через Дунай, здобули Пешт. Імператор Франц-Йосиф I, що посів трон наприкінці 1848 р., оголосив про перетворення Угорщини на провінцію імперії.

У березні 1849 р. розпочався контрнаступ угорських революційних частин. Імператор звернувся по допомогу до російського імператора Миколи I. Долю революції в Угорщині вирішив похід 100-тисячної російської армії на чолі з І. Паскевичем (1782–1856). 13 серпня 1849 р. революційна угорська армія капітулювала перед росіянами. Угорська революція 1848–1849 рр. зазнала поразки.

 Складіть хронологічну таблицю революційних подій в Австрійській імперії.

Документи та матеріали

Л. Кошут у бесіді з О. Герценом так оцінював допомогу Миколи I Австрії у придушенні революції в Угорщині: «Яке страшне зло вчинили ви під час нашого повстання і яке страшне зло ви вчинили собі. Яка вузька та антислов'янська політика – підтримка Австрії».

 Чи поділяєте ви твердження Л. Кошута? Свою відповідь поясніть.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ!

1. Джузеппе Гарібальді народився 1807 р. Яке це століття, його чверть, половина?
2. Укажіть країну, з історією якої пов'язані імена: І. Сечені, Ш. Петєфі, М. Танчич.
3. Дайте визначення поняттям: «вулична війна», «реформаторські банкети».
4. Назвіть найбільш активних діячів «Весни народів». Свій вибір обґрунтуйте.
5. У революційних подіях «Весни народів» важливу роль відіграла освічена еліта. Як ви вважаєте, чому саме вона, а не національна буржуазія?

§9. ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ

1. Економічне зростання

У першій половині XIX ст. Німеччина продовжувала залишатись політично роздрібною країною. Найбільшими державними утвореннями на її території були Австрія та Пруссія.

Документи та матеріали

«Німеччина занадто тісна для Австрії та Пруссії, – писав Бісмарк. – Тому в недалекому майбутньому нам доведеться відстоювати наше право на існування, і не від нас залежить запобігання конфліктові; перебіг подій у Німеччині не припускає іншого виходу».

? Прокоментуйте вислів Бісмарка.

Протягом 1850-х років економіка Німеччини продовжувала свій розвиток у напрямі індустріалізації. Особливо швидкими темпами промисловий переворот відбувався в Баварії, Тюрингії, на заході Пруссії та в північно-західних королівствах і герцогствах. Фабрична індустрія ставала панівною в усіх галузях промисловості Німеччини. За період 1848–1857 рр. виробництво чавуну збільшилося у 3,5 раза, видобуток кам'яного вугілля – у 2,5, залізної руди – майже у 3 рази. Якщо в 1848 р. вивіз вовни до Великої Британії, Франції та інших країн становив одну з основних статей німецького експорту, то в 1859 р. її ледве вистачало для своїх фабрик. У 1850-х роках у німецьких державах протяжність залізниць зростає вдвічі. На початку 1860-х років Німеччина посідає третє місце у світі за обсягом промислового виробництва (після Великої Британії та Франції).

Проте подальшому розвитку країни на шляху до індустріального суспільства перешкоджала політична роздробненість. На початку 1860-х років важливим для німецького суспільства стало питання про те, як здійснити об'єднання.

? Чому політична роздробненість була перешкодою на шляху індустріального розвитку німецького суспільства?

2. Пруссія і процес об'єднання Німеччини

«Залізом і кров'ю»

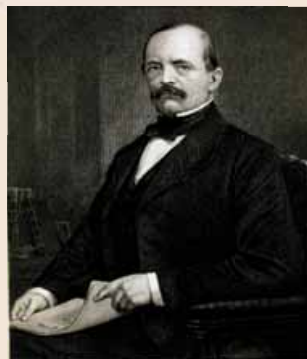
Утілення цієї ідеї пов'язано з діяльністю політика сильної волі, великого прагматизму та енергії – Отто фон Бісмарка. 1862 р. за призначенням короля Вільгельма I він стає міністром-президентом Пруссії.

Персоналії

ОТТО ФОН БІСМАРК (1815–1898)

Юрист за освітою. У юнацькі роки мав славу дуелянта (переможець 27 дуелей). До історії увійшов як «велика людина XIX ст.». Про себе, жартуючи, казав: «Сам Бог підштовхнув мене стати дипломатом, і я навіть народився 1 квітня – у день жартів та розіграшів».

Виступаючи після призначення на посаду міністра-президента, Бісмарк зауважив, що створені Віденським конгресом кордони Пруссії є неприйнятними для неї. Він підкреслив: «Не промовами та постановами більшості вирішуються великі справи сучасності – це було помилкою в 1848 і 1849 рр., – а залізом і кров'ю».

? Поясніть, у чому Бісмарк убачав основні помилки революційних подій 1848–1849 рр.

Найважливішим завданням Бісмарк вважав об'єднання Німеччини під зверхністю Пруссії. Здійснюючи плани об'єднання країни, він використовував засоби дипломатії та військової сили. Упродовж 1862–1864 рр. Бісмарк провів реорганізацію пруської армії, наголошуючи, що для Німеччини головне не конституційні порядки, а посилення армії. Основним противником Пруссії в питанні об'єднання Німеччини була Австрія. Спроби останньої порозумітися з Бісмарком успіху не мали. Він не прийняв австрійський план об'єднання країни і став реалізовувати власний.

За ініціативи Бісмарка Вільгельм I відхилив план Франца-Йосифа I щодо створення в Німецькому союзі директорії монархів найбільших німецьких держав і парламенту з дорадчим правом із представників місцевих ландтагів (виборні представницькі органи). На противагу пропозиції Австрії Бісмарк запропонував проект створення загальнонімецького парламенту на засадах загального виборчого права. Оскільки населення Пруссії вчетверо переважало населення інших земель, то в результаті виборів Пруссія отримала б першість у Північнонімецькому союзі.

Чому Бісмарк не погодився з австрійським планом об'єднання процесу?

Данія

Об'єднаний процес розпочався війною з Данією. 1863 р. король Данії поширив на герцогства Шлезвіг і Гольштейн дію датської конституції. У відповідь на ці кроки в Німеччині поширився рух за визволення герцогств від датської залежності. 1864 р. Австрія та Пруссія виступили разом проти Данії і за чотири місяці розгромили її армію. За умовами миру, що підписала Данія, Шлезвіг і Гольштейн перейшли під спільне управління Пруссії та Австрії. Наступним завданням Бісмарка було розгромити Австрію та покласти край її впливу в Німеччині.

Навесні 1866 р. пруський міністр вимагав від Австрії згоди на реформу Німецького союзу. Не отримавши бажаної відповіді, Пруссія направила війська в Гольштейн і внесла до союзного парламенту проект нової Конституції, що передбачала введення загального виборчого права і виключення із Союзу Австрії. Але парламент підтримав Австрійську імперію. Тоді 14 червня 1866 р. Пруссія вийшла з Німецького союзу, а наступного дня розпочалася австрійсько-пруська війна.

Австро-пруська війна

З перших днів війни перевага була на боці Пруссії. У генеральній битві під Садовою (Чехія), що відбулася 3 липня 1866 р., австрійська армія зазнала катастрофічної поразки. У цій битві пруські війська втратили 10 тис. убитими та пораненими. Втрати австрійців були вдвічі більшими. При цьому Пруссія захопила 20 тис. полонених і 160 гармат.

Розгромивши австрійську армію в липні 1866 р. у битві під Садовою, пруський король виношував плани походу на Відень і висунув тяжкі умови миру. Бісмарк виступив проти таких планів, наполягаючи лише на тому, щоб Австрія вийшла з Німецького союзу і дала згоду на утворення Північнонімецького союзу на чолі з Пруссією. Якщо Австрія погодиться на такі умови, то «потрібно командувати “кругом марш” і повертатися додому».

Як ви вважаєте, хто виявив себе більш далекоглядним політиком – Бісмарк чи Вільгельм I?

23 серпня 1866 р. у Празі між Пруссією та Австрією було підписано мирну угоду, за якою Німецький союз розпускався, Австрія відмовлялася від домагань на гегемонію в Німеччині. Пруссія приєднала до себе Шлезвіг, Гольштейн, Ганновер, Кургессен, Нассау, Франкфурт-на-Майні.

Схарактеризуйте умови Празької мирної угоди, підписаної між Пруссією та Австрією.

Північнонімецький союз

Наприкінці серпня 1866 р. 22 німецькі держави підписали з Пруссією угоду про створення **Північнонімецького союзу**. На чолі Союзу стояв президент (на цю посаду завжди призначався прусський король). Північнонімецький союз мав свою Конституцію (1867), свій парламент (обраний на засадах загального виборчого права) і Союзну раду, яка формувалася з міністрів і представників держав. Як і передбачав Бісмарк, більшість депутатських місць належала депутатам Пруссії. Це закріпило гегемонію останньої в Союзі. Під чорно-білим прапором Гогенцоллернів, який знизу прикрасила червона смуга, була об'єднана Північна Німеччина.

1. Схарактеризуйте Північнонімецький союз як державне утворення.
2. Визначте, які з названих територій були приєднані до Пруссії протягом 1864–1866 рр.: Шлезвіг; Ельзас; Гольштейн; Лотарингія; Ганновер; м. Франкфурт-на-Майні; Кургессен; Нассау.
3. Як ви вважаєте, чи можна назвати Бісмарка і Наполеона I однодумцями?
4. Якщо спочатку європейці побоювалися, що Франція «запалить вогнище війни», то дуже скоро вони почали боятися Німецької імперії. Як ви вважаєте, чому?

§10. ОБ'ЄДНАННЯ ІТАЛІЇ

1. Політичне та економічне становище Італії

Після поразки революції 1848–1849 рр. Італія залишилася політично роздібною на 8 державних утворень: П'ємонт (або Сардинське королівство) і Ломбардо-Венеціанська область на півночі Апеннінського півострова; Римська (або Папська) держава і 4 маленьких герцогства – Тоскана, Модена, Парма та Лукка – у його центральній частині; Неаполітанське королівство (чи Королівство Обох Сицилій) – на півдні. Кожна з держав мала своє законодавство, грошову та податкову системи, митні кордони, міри ваги та об'єму.

Сардинське королівство складалося з П'ємонту та острова Сардинія. Саме з огляду на його найбільшу частину королівство часто називали П'ємонтом. Правила Сардинським королівством Савойська династія, яку очолював король Віктор-Еммануїл II.

На середину XIX ст. Ломбардо-Венеціанська область перебувала під владою Австрійської монархії. Австрійські ставленики правили в Пармі,

Модені, Тоскані, Луцці. Австрія підтримувала владу Папи Римського в Папській області та Бурбонів у Неаполітанському королівстві. Політична роздрібненість Італії та панування Австрійської монархії на півострові негативно впливали на розвиток суспільства. Буржуазія, ліберальне дворянство, інтелігенція усвідомлювали необхідність політичних та економічних перетворень у країні. «Об'єднання потрібне як повітря», – казали в ті часи на півострові.

Віктор-Еммануїл II

? Чому в італійських державах проголошувалося: «об'єднання потрібне як повітря»?

У 1850-х роках відбувся подальший індустріальний розвиток. Найбільш модернізовані були північні області Італії, де завершився промисловий переворот. У Сардинському королівстві, Ломбардії, Тоскані виникли нові галузі промисловості – металургійна та машинобудівна. Зростало залізничне будівництво. Розвивалася зовнішня та внутрішня торгівля. Більш відсталими в економіці були Неаполітанське королівство та Папська область.

«Перешкоду № 1» усебічного розвитку італійських земель убачали в австрійському пануванні. На кінець 1850-х років перед Італією постало завдання ліквідації іноземного панування, роздрібненості та утворення єдиної національної держави. Цей важливий період в історії країни називають Рисорджименто (з італ. – «відродження»).

В італійському національно-визвольному русі існували дві основні течії – помірковано-ліберальна та радикальна. До першої належали буржуазія та ліберальне дворянство. Її представники виступали за об'єднання країни під зверхністю короля П'ємонту Віктора-Еммануїла II. Ідейним вождем поміркованих лібералів став прем'єр-міністр Сардинського королівства граф Камілло Кавур.

Персоналії

КАМІЛЛО КАВУР (1810–1861)

Походив з аристократичної родини. Закінчив Туринську військову академію. Він не був схожий на романтичного героя; не міг похвалитися ні античною красою Мадзіні, ні привабливістю Гарібальді, яка підкоряла серця багатьох. Цей невисокий на зріст, гладкий чоловік, що мав звичку потирати руки, був одним з найвидатніших італійських державних діячів XIX ст. Його популярними гаслами були: «Італія врятує себе свободою!» та «Італія створить себе сама!» «... (Кавур) дивна мішанина лібералізму та автократизму: він не мав рівних собі в мистецтві використовувати людей і робити справи без моральних вагань, витривалий, як Рішельє, блискавичний і спритний, як Талейран, великий, як Меттерніх, гнучкий, як Бісмарк», – писав державний і політичний діяч П. Ненні (1891–1980). Кавур був прихильником відомої думки Данте: «Творити Італію навіть з дияволом!».

До радикальної течії належали дрібна буржуазія, інтелігенція, ремісники, селяни. Вони сподівалися встановити в Італії республіканську форму правління. Очолював цю течію засновник «Молодої Італії» Дж. Мадзіні. На його думку, об'єднання країни мало відбутися тільки шляхом підпільної революційної боротьби, що базувалася б на змовах і повстаннях.

? *Розкрийте зміст об'єднавчих процесів поміркованої та радикальної течій.*

Центром національно-визвольного руху стало економічно розвинуте Сардинське королівство, яке після поразки революції 1848–1849 рр. залишилось єдиною італійською державою, що активно провадила антиавстрійську політику. Конституційно-парламентський устрій у П'ємонті закріпився завдяки діяльності глави уряду графа Кавура. Він, висловлюючи свої погляди, підкреслював, що виступає приборчиком так званої «золотої середини» – робити все в ім'я прогресу. Кавур засуджував тих, хто намагався «купити» прогрес насильницькими методами. Революція була для нього, як і для багатьох поміркованих лібералів, останнім засобом, котрим можна скористатися лише в разі, «коли більше нема на що сподіватися ні зараз, ні в майбутньому». Кавур був противником республіки. Він допускав уведення конституції на англійський зразок. Його основною політичною метою було об'єднання Італії на чолі із Сардинським королівством.

? *Чому центром національно-визвольного руху стало Сардинське королівство?*

2. Утворення Італійського королівства (1859–1861)

Першим кроком на шляху до об'єднання Кавур вважав звільнення від австрійського панування Ломбардо-Венеціанської області та її приєднання до П'ємонту. Але армія Сардинського королівства не мала достатніх сил для боротьби з австрійцями. Тому Кавур шукав союзника в Європі. І знайшов його в особі Наполеона III. Французький імператор погодився взяти участь у війні проти Австрійської монархії та на приєднання Ломбардії та Венеціанської області до Сардинського королівства, але за рахунок передачі Франції Савойї та Ніцци.

Франко-італо-австрійська війна розпочалася у квітні 1859 р. Французькі та сардинські війська досить швидко оволоділи Ломбардією і влітку розбили австрійську армію у битві під Сольферино. Але, побоюючись посилення П'ємонту, Наполеон III зраджує Кавура, підписуючи сепаративний мир з Австрією на умовах включення до Сардинського королівства тільки Ломбардії. Венеціанська область залишилась під владою Австрії. Сам Наполеон отримав бажане – Савойя та Ніцца були приєднані до Франції.

Сепаратний мир – мир чи перемир'я у війні, укладені однією державою або групою держав з противником без відома і згоди своїх союзників.

У кампанії 1859 р. на півночі Італії брав участь зі своїми добровольцями Гарібальді, який прославився у війні з австрійцями в 1848–1849 рр. Його запросив Кавур, щоб надати воєнним подіям більшої популярності.

? *Які наслідки мала франко-італо-австрійська війна для кожної з воюючих сторін?*

Війна з Австрією стала сигналом до повстання населення в герцогствах Парма, Модена та Тоскана, що перебували під австрійським гнітом. Їхні правителі, які трималися на австрійських багнетах, утекли. За ініціативи Кавура в 1860 р. було проведено плебісцит, за підсумками якого Тоскана, Модена, Парма, Романья (частина Папської області) виступили за об'єднання з П'ємонтом і в березні 1860 р. були приєднані до Сардинського королівства. Таким чином, Савойська династія поширила владу на Північну та Центральну Італію. Залишився Південь.

У квітні 1860 р. вибухнуло селянське повстання на острові Сицилія (не без допомоги таємних мадзіністських організацій). Мадзіні та його друзі вирішили надати допомогу повсталим і звернулися до Гарібальді. Полководець погодився взяти участь у цій кампанії. Він організував експедицію на допомогу повсталим сицилійцям. До її складу увійшли тисяча добровольців (звідси і назва – «експедиція тисячі», або «червона тисяча», тому що більшість її учасників були вдягнені в червоні сорочки). Експедиція залишила Геную 6 травня 1860 р. під гаслом «Хай живе єдина Італія та її король Віктор-Еммануїл III!».

За планом Гарібальді, забезпечивши перемогу повсталим сицилійцям, експедиція повинна була переправитись на континент і звільнити Південну Італію від влади Бурбонів; Папську область – від світської влади Папи Римського; Венецію – від австрійського панування і завершити об'єднання Італії під егідою (захистом, охороною і заступництвом) Савойської династії.

Як було пов'язане повстання на Сицилії з планами об'єднання Італії?

Уряд П'ємонту, будучи поінформованим про плани Гарібальді і не підтримуючи їх, усіяло перешкоджав від'їзду експедиції. Кавур навіть наважився в останній момент дати своєму флоту наказ за будь-яку ціну зупинити її. Але, завчасно довідавшись про це, гарібальдійці змінили напрямок свого шляху і тим самим уникли арешту. «Ми зрікаємося цієї експедиції», – заявив король Віктор-Еммануїл II.

14 травня 1860 р. 25-тисячна армія неаполітанських Бурбонів зустрілась із гарібальдійською «тисячею» біля міста Калатафімі. Гарібальді виграв битву (ця перемога була гордістю генерала). У своїх спогадах він так занотував цю подію: «Коли я, що пережив сотню битв, помиратиму і друзі помітять усмішку на моїх устах, то знайте, що, помираючи, я згадав тебе (Калатафімі), бо не було славетнішої битви».

Коли «тисяча» стала перемагати на Сицилії, Кавур не тільки не перешкоджав, а й допомагав у організації та відправленні з Генуї нових експедицій на підтримку Гарібальді. Згодом гарібальдійці захопили центральне місто Сицилії – Палермо, а в липні 1860 р. оволоділи всім островом. Сицилія вбачалася Гарібальді плацдармом для подальших походів. Але саме цих походів, що могли розбуркати селян на всьому півострові, і боявся Кавур.

Після звільнення Сицилії король Віктор-Еммануїл II звернувся до Гарібальді з листом, у якому писав: «Генерале! Ви знаєте, що я не схвалював Ваших планів і був осторонь їх... За обставин, коли неаполітанський король згодиться на евакуацію своїх військ із Сицилії... мені здається найбільш розумним припинити воєнні дії проти Неаполітанського королівства... Якщо Ви іншої думки, то я вважаю себе вільним у виборі дій і утримуюсь від будь-яких зауважень щодо Ваших планів». Гарібальді так

відповів на лист короля: «Якщо нині я не поспішатиму, то не виконаю свого святого обов'язку і в небезпеці буде свята справа визволення Італії. Тому цього разу дозвольте, королю, Вам не підкоритися».

Документи та матеріали

«Хто такий Гарібальді? Людина, нічого більше. Але людина в самому високому розумінні. Людина свободи, людина людяності. Чи в нього армія? Ні. Тільки купка волонтерів. Бойові запаси? Ні. Декілька бочок. Зброя? Узята у ворога. У чому його сила? Що дає йому перемогу? Що стоїть за нього? Душа народів», – писав письменник В. Гюго. За висловом письменниці Жорж Санд: «Він – стяг нової ери. Він несе віру героїчних часів – і знову стають можливі дива епохи рицарства».

 Порівняйте вислови про Гарібальді. У чому вони єдині?

17 серпня 1860 р. Гарібальді вирушив у експедицію і за 18 днів пройшов шлях від Калабрії до Неаполя. 7 вересня гарібальдійці урочисто вступили до південної столиці (звідки напередодні втік Франциск II), а 1 жовтня 1860 р. у битві під Вольтурно останні військові частини, вірні Бурбонам, були розгромлені. Південну Італію було визволено.

На вимогу короля Віктора-Еммануїла II у Південній Італії Гарібальді організував плебісцит з питання про приєднання до П'ємонту, закликавши населення «для блага батьківщини» проголосувати за це. Звернення Гарібальді було достатньо, щоб більшість проголосувала «за». Таким чином, володіння сардинського короля значно зросло.

Невдовзі після цього на північ від Неаполя відбулася знаменита зустріч Гарібальді з Віктором-Еммануїлом II. Зовні все виглядало ефектно. Гарібальді під'їхав до короля на чолі декількох сотень воїнів. Побачивши Віктора-Еммануїла II, вони вигукнули: «Хай живе король!». Правитель П'ємонту привітався з полководцем, але наказав, щоб відтепер Гарібальді та його добровольці рушали за армією П'ємонту. Гарібальді, не очікуючи, що його позбавлять самостійності як полководця, був цим розпорядженням короля дуже пригнічений. Кавур відхилив прохання Гарібальді про призначення намісником Віктора-Еммануїла II у Південній Італії. Після цих подій генерал, відмовившись від нагород і титулів, що були йому запропоновані, відбув у листопаді 1860 р. на Капреру – невеликий острів біля Сардинії. «З невеличким гуртом прихильників він переміг армію, звільнив усю країну, а його було відпущено подібно до візника, що довів до станції призначення», – писав про від'їзд Гарібальді російський публіцист О. Герцен.

 Прокоментуйте твердження О. Герцена. Чи поділяєте ви його?

У 1861 р. було офіційно проголошено створення Італійського королівства. Королем Італії став Віктор-Еммануїл II, столицею держави – м. Флоренція. Згідно з Конституцією Італія проголошувалась конституційною монархією із двопалатним парламентом, що складався із сенату, довічні члени якого призначалися, та палати депутатів, котрі обиралися. Високий майновий ценз давав змогу брати участь у виборах лише 2,5 % населення країни.

Однак об'єднання Італії не було завершено. Рим та Венеція не увійшли до складу об'єднаної держави, Венеція залишалася під гнітом Австрії, а в Римі і прилеглий до нього Папській області збереглася влада Папи, якого підтримував Наполеон III.

У 1866 р., коли Пруссія напала на Австрію, італійський уряд приєднався до Пруссії. Знову було використано военний талант Гарібальді. Він зібрав корпус волонтерів і успішно воював проти австрійців. Австрія була розгромлена пруськими військами і під час укладення миру мусила відмовитися від Венеції. Після цього Венецію також було приєднано до Італії (1866).

1870 р. пруські війська розгромили Францію. Покровителя Папи, Наполеона III, було скинуто з престолу. Цим скористався Віктор-Еммануїл II, і 20 вересня 1870 р., після невеличкої сутички, королівські війська зайняли Рим. Папа Пій IX переїхав до Ватикану (квартал у Римі, де знаходиться палац Папи), при цьому він зберіг політичну владу лише над духовенством Ватикану. На знак протесту проти того, що його позбавили попередніх володінь, Папа заявив, що він та його наступники ніколи не виходитимуть за межі Ватикану. Обурені таким приниженням «святого отця», католики почали називати Папу «ватиканським в'язнем».

«Ми прийшли в Рим і залишимося в ньому», – заявив Віктор-Еммануїл II. Рим став столицею Італійського королівства (1871), і відтак завершилося об'єднання Італії. У результаті було визволено північно-східні райони країни від австрійського панування та створено національну державу.

Окресліть регіони, які було приєднано до Італійського королівства після його проголошення.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ!

1. Що відбулося раніше: утворення Німецької імперії чи Італійського королівства?
2. Визначте, які з названих територій було приєднано до Сардинського королівства, а які – до Італійського королівства: Ломбардія; Модена; Тоскана; Папська область; Венеція; Парма; Південна Італія.
3. Дайте визначення поняттю «конституційна монархія».
4. Як ви вважаєте, Віктор-Еммануїл II і Дж. Мадзіні могли бути однодумцями у справі об'єднання Італії? Свою відповідь поясніть.
5. Дж. Гарібальді пише: «Усім, що я написав, я особливо боровся з духовенством, бо в ньому я завжди вбачав основу всякого деспотизму, всякого пороку, всякого нещастя...». Як ви вважаєте, чи могли ці слова належати Кавуру?
6. Використовуючи карту на с. 88, пройдіть шляхами Дж. Гарібальді. Назвіть місця найбільших битв.

§11. РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

1. Суспільні рухи

Рух декабристів

На початку ХІХ ст. російський імператор *Олександр I* (1777–1825) змушений був зважати на необхідність модернізації Росії. Поширення в Європі ідей свободи та демократії змусило його на початку свого правління провадити політику ліберальних обіцянок, поступок і навіть перетворень. 1803 р. вийшов «Указ про вільних хліборобів». Він передбачав визволення

за викуп кріпосних із землею. Реформувались органи управління: засновувалися міністерства (замість колегій, створених Петром I); формувався кабінет міністрів. 1810 р. було створено Державну раду. Але далі окремих кроків з перетворення економіки та політики російського суспільства Олександр I не пішов.

Персоналії

ОЛЕКСАНДР I (1777–1825)

Російський імператор з березня 1801 р. У зовнішній політиці маневрував між Великою Британією та Францією. Після війни 1812 р. очолив антифранцузьку коаліцію європейських держав. Був одним з керівників Віденського конгресу та організаторів Священного союзу. Раптова смерть Олександра I в Таганрозі викликала чутки, які згодом переросли в легенду, що нібито він переховувався під ім'ям старця Федора Кузьмича в Сибіру.

Союз порятунку

За часів правління Олександра I в середовищі російського офіцерства зростає невдоволення консервативним характером самодержавства. Офіцери, які повернулися із закордонних походів, прагнули змін. 1816 р. вони заснували першу нелегальну організацію – Союз порятунку. Її активними учасниками були М. Муравйов, С. Трубецької, брати М. та С. Муравйови-Апостоли, П. Пестель. Офіцери назвали свою організацію Союзом порятунку, оскільки вважали, що настав час «рятувати Росію».

Як писав С. Трубецької, вони хотіли «поставити Росію в таке становище, яке б зміцнило благо держави та захистило її від переворотів, подібних до французької революції...». Члени Союзу порятунку одноставно виступали за ліквідацію кріпосного права і самодержавства. Питанням, що викликало найбільші суперечності серед учасників товариства, було питання тактики. Більшість вважала, що діяти треба поступово, привертаючи на свій бік якомога більше представників державного апарату, з їхньою допомогою домогтися проголошення конституції після смерті імператора. Більшість рішучі пропонували прискорити події, організувавши убивство, але ця пропозиція не була підтримана більшістю.

Побоюючись зради, члени Союзу порятунку дотримувалися суворої конспірації. Існував складний порядок поновлення лав товариства, тому за два роки кількість його членів досягла лише 25–30 осіб.

Хто такі декабристи? Чому в першій чверті XIX ст. в Росії зароджується рух декабристів?

Союз благоденства

На початку 1818 р. в Москві створюється ще одна декабристська організація – Союз благоденства. Товариство переросло рамки вузької таємної

організації й за три роки свого існування при ньому виникло 15 управ (відділків). Кількість членів Союзу становила вже 200 осіб. Діяльністю організації цікавилися відомі представники російської культури, серед них О. Пушкін і О. Грибоедов. Одним з головних завдань Союзу благоденства стала боротьба за завоювання суспільної думки, яка, як вважали декабристи, править світом. Вони вважали, що, якби у країні була сформована суспільна думка проти кріпосництва та самодержавства (на це відводилося 10–20 років), настав би час революції. Завоювання суспільства, як вважали декабристи, допомогло б уникнути «страхить» Французької революції й зробити переворот безкровним. Однак наступні три роки діяльності таємного товариства довели утопічність цих уявлень.

Павло Пестель

Навесні 1821 р. відбувся з'їзд Союзу благоденства. Рішення, ухвалені на ньому, визначили програму, тактику та організаційні форми всієї наступної боротьби російських революціонерів. На зміну Союзу благоденства прийшла добре законспірована й чітко сформована таємна організація. Метою товариства проголошувалася «підготовка Росії до представницького правління». На з'їзді було вироблено й прийнято тактику військової революції. Затверджувалися уявлення про революційний переворот як вищий вираз суверенних прав усього народу. На відмову верхньої влади від реформ таємне товариство відповіло переходом від тактики просвітницької конспірації до тактики прямої революційної дії.

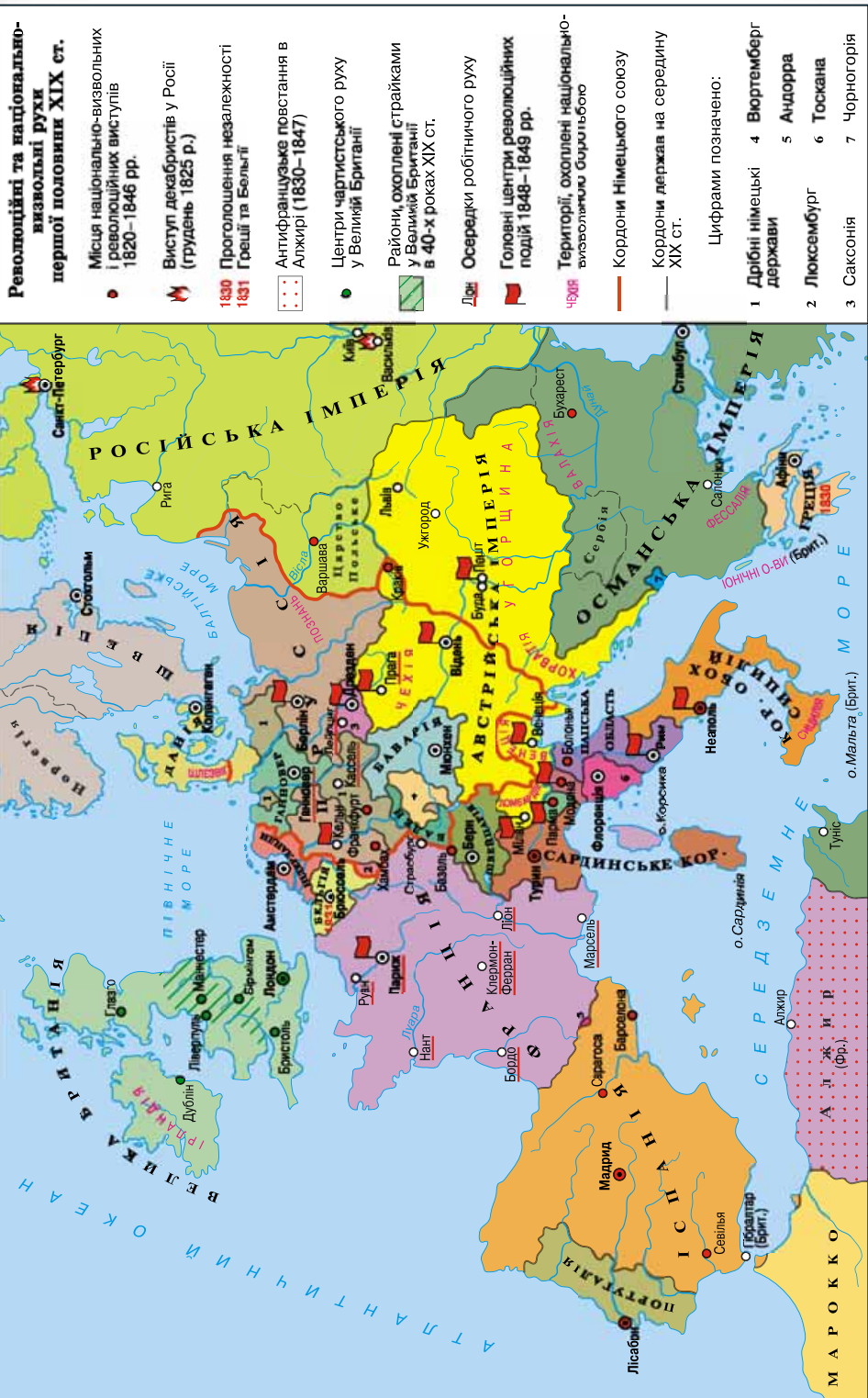
? Чому декабристи змінили свою тактику? Якою була мета діяльності Союзу благоденства?

Південне і Північне товариства

1821 р. Союз благоденства припинив свою діяльність. Наступним кроком на шляху розвитку декабристського руху стало створення в 1821–1822 рр. Північного (у Петербурзі) та Південного (у Тульчині в Україні) товариств. Програмним документом Південного товариства стала «Руська правда» (автор П. Пестель). Росія повинна була стати республікою з однопалатним парламентом (Народне віче). Передбачалися ліквідація кріпосного права та конфіскація поміщицьких земель. Останні передавались у державний фонд з подальшим розподілом частини серед усіх бажаючих громадян, іншу частину планувалося продавати й передавати в оренду.

Програмним документом Північного товариства була «Конституція» (автор М. Муравйов). Згідно з нею в Росії передбачалися запровадження конституційної монархії, ліквідація кріпосного права при збереженні поміщицького землеволодіння і можливому розпродажу частини державних земель серед селянства. Реалізація основних положень конституції відкривала шлях буржуазному розвитку країни.

Для здійснення цих планів докорінного перетворення Росії декабристи наприкінці 1825 р. вступили у відкрите зіткнення із самодержавством.

1 грудня 1825 р. помер Олександр I, не залишивши прямих спадкоємців трону. За законом, право наслідування мав старший брат Костянтин. Але ще за життя Олександра I він відмовився від своїх прав на престол на користь брата Миколи. Про це знали члени царської родини, але широкі кола російської громадськості не були поінформовані. Микола, що був досить непопулярним серед гвардії, не міг посісти престол без відкритого зречення трону Костянтином. Доки тривали сімейні переговори, населення і армія присягнули Костянтину. Коли царська родина визначилась із престолонаслідником, на 14 грудня 1825 р. було призначено нову присягу. Саме це й вирішили використати для військового перевороту.

Портрет Микити Муравйова.
Художник П. Соколов

Яким убачали майбутній устрій Росії автори «Руської правди» та «Конституції»?

Повстання

План замаху полягав у тому, щоб вивести повсталі війська на Сенатську площу і примусити Сенат проголосити встановлення конституційного правління у країні. Декабристи мали намір використати Сенат, щоб надати перевороту «законності». Передбачалося захопити Петропавлівську фортецю, Зимовий палац, заарештувати Миколу з усією родиною. Політичним керівником замаху було обрано князя С. Трубецького.

На всю країну від імені Сенату передбачалося оголосити «Маніфест до російського народу», у якому проголошувалися ліквідація самодержавства і кріпосного права, зрівняння в правах усіх станів, оголошувалося про введення виборності центральних і місцевих органів влади, суду присяжних, свободи слова, занять, віросповідань тощо.

Уранці **14 грудня 1825 р.** на Сенатську площу стали один за одним збиратися повсталі гвардійські полки. Першим об одинадцятій годині прийшов лейб-гвардії Московський полк. Повсталі стали в каре (чотирикутник) довкола пам'ятника Петру I. О першій годині дня до них приєдналися Гвардійський морський екіпаж, солдати лейб-гвардії гренадерського полку. Усього на площі зібралося близько 3 тис. повсталих військ та 30 офіцерів.

Проте запровадити в життя вироблений напередодні план до кінця не вдалося. С. Трубецький на площу не з'явився. Повсталі залишилися фактично без керівництва. Сенат виявився порожнім – сенатори, присягнувши новому імператорові рано-вранці, уже роз'їхалися. Приймати «Маніфест» було нікому. Не було захоплено ані Зимовий палац, ані Петропавлівську фортецю. Поступово навколо повсталих стискалося коло військ, що залишилися вірними урядові.

Микола I спочатку намагався подіяти на декабристів погрозами. Однак посланий ним на площу петербурзький генерал-губернатор М. Милорадович був смертельно поранений П. Каховським. Скінчився невдачею і похід до

повсталих петербурзького митрополита Серафима. Після цього каре повсталих було двічі атаковано кінною гвардією, але атаки було відбито рушничним вогнем. Нарешті, біля 16-ї години, коли вже почало сутеніти, Микола I, побоюючись, що з наступом темряви до повсталих приєднається «чернь», віддав наказ застосувати артилерію. Декілька картечних залпів розсіяли лави повсталих і повернули їх до втечі. Заколот було придушено, розпочалися арешти.

Самодержавство жорстоко розправилося з декабристами. Під суд було віддано 121 особу. П'ятьох з них – П. Пестеля, С. Муравйова-Апостола, М. Бестужева-Рюміна, К. Рилєєва і П. Каховського – було страчено. 88 осіб суд засудив на різні строки каторжних робіт, 19 – на заслання до Сибіру. Багато членів таємних товариств було покарано без суду за особистим розпорядженням Миколи I. Жорстоко розправився уряд із солдатами, які брали участь у заколоті. 4 тис. гвардійців було відправлено на Кавказ у діючу армію.

Заколот декабристів був першим виступом опозиції проти самодержавного деспотизму в Росії. Рух декабристів, які прагнули реформувати країну, засвідчив глибокі протиріччя, що існували в суспільстві. Вони розуміли масштаби катастрофи, до якої вело Росію самодержавство. Декабристи передбачали наростання соціального антагонізму і нову пугачовщину. Вони хотіли свободи і справедливості для селян, але не громадянської війни. Як писав С. Трубецької, «із повстанням селян неминуче поєднані будуть страхоття, яких жодна фантазія уявити не може, і держава стане жертвою розділів і, можливо, здобиччю честолюбців...».

Як ви вважаєте, у чому полягає історичне значення руху декабристів?

Теорія державної народності

Після придушення руху декабристів Микола I (1825–1855) прагнув усе російське суспільство підкорити своїй волі, керувати його ідейним життям і його настроями. Імператор вважав, що найкращою є теорія «доброї порядності» і справа підданих «не розмірковувати», а коритися. Спробою взяти під контроль російське суспільство, його ідейне життя стало проголошення теорії державної народності, яку сформулював міністр освіти С. Уваров за принципом «самодержавство, православ'я, народність». Центральним елементом у цій тріаді було самодержавство як основа життя російського суспільства, що забезпечує велич та могутність Російської імперії. Тому служба та відданість йому оголошувались громадянським обов'язком кожного підданого. Православ'я вважалось основою духовного життя російського народу і було опорою самодержавства. Поняття народності трактувалося як «єдність народу та його єднання з імператором». Офіційна ідеологія орієнтувала російське суспільство на збереження монархії та кріпосництва.

Портрет Миколи I.
Художник Ф. Крюгер

Поміркуйте, чому саме таку тріаду було виставлено як офіційну ідеологію.

Слов'янофіли

Що гострішою ставала криза традиційного суспільства, то актуальнішим було питання перспективних шляхів розвитку Росії. У зв'язку із цим у суспільному житті 1830–1840-х років визначилися дві течії – слов'янофіли та західники.

Фундаторами слов'янофільства виступила плеяда прогресивно налаштованої інтелігенції післядекабристської доби – О. Хом'яков, брати Аксакови, Ю. Самарін, брати Киреевські. Слов'янофіли вважали, що кожен народ має свій, не схожий на інші, історичний шлях. Основу протиріч тогочасного суспільства вони вбачали в реформах Петра I, що обірвали поступовий розвиток російської історії. Слов'янофіли вважали за необхідне відродження та збереження самотутніх традицій, насамперед селянської общини і колективних вічових форм правління. Вони визнавали пріоритет релігійного першоджерела розвитку російського суспільства – православ'я. Були критиками урядової політики Миколи I, виступали за ліквідацію кріпосного права, бюрократизму та деспотизму.

Західники

Протилежних поглядів на долю та роль Росії, шляхи її розвитку дотримувались західники. До них належали представники освіченої еліти К. Кавелін, П. Анненков, І. Тургенєв, С. Соловйов, Т. Грановський. Вони пропагували ідею модернізації російської дійсності за західноєвропейським зразком. Західники були прихильниками конституційної монархії, виступали за дотримання політичних прав та свобод, ліквідацію кріпосного права і створення умов для розвитку підприємництва. Незважаючи на ідейні розходження, зі слов'янофілами західників об'єднував протест проти деспотизму та бюрократизації влади.

Порівняйте погляди західників і слов'янофілів.

Гурток петрашевців

Під впливом суспільної думки в Росії виник гурток петрашевців (1845–1849), який очолював Михайло Буташевич-Петрашевський (1821–1866). У будинку Петрашевського від 1844 р. проходили збори, від 1845 р. – щотижневі («п'ятниці»). Учасники «п'ятниць» користувалися бібліотекою М. Петрашевського, частину якої складали заборонені в Росії книжки з історії революційних рухів, утопічного соціалізму. Петрашевський виступав за демократизацію політичного ладу Росії та звільнення селян із землею. Він був послідовником Ш. Фур'є. Наприкінці 1848 р. брав участь у нарадах, присвячених організації таємного товариства, був прихильником тривалої підготовки народних мас до революційної боротьби.

Документи та матеріали

«Постать М. Петрашевського була типовою для російського поміщика, який захопився соціалістичними західними ідеями. Увесь соціалізм М. Петрашевського виявився у організації фаланстеру (фаланстер – трудова громада, колективне господарство) у своєму маєтку, який згодом підпалили селяни. І це було символічно. Мирні зібрання гуртка скінчилися трагічно, як скінчалось трагічно все в тогочасній Росії. Учасників гуртка було заарештовано й засуджено до смертної кари, яку згодом замінили на каторгу», – писав філософ М. Бердяєв.

Гурток петрашевіців існував у другій половині 1840-х років. Випадково чи закономірно була спроба членів гуртка пов'язати перетворення російського суспільства із селянством?

Події 1820–1840-х років засвідчили наявність у Російській імперії освіченої еліти, яка розробляла власні проекти змін традиційного суспільства.

2. Кримська війна (1853–1856)

Кримська війна – військовий конфлікт між Російською імперією і союзницькими військами Османської імперії, Великої Британії, Французької імперії та Сардинського королівства за панування на Близькому Сході і Балканах.

Кримська війна вважається одним з найбільших і найдраматичніших міжнародних конфліктів. Участь у ній тією чи іншою мірою взяли всі провідні держави світу того часу, а за своїм географічним розмахом до середини XIX ст. вона не мала рівних. Війна забрала життя понад 1 млн осіб.

Причини війни

Кримська війна була наслідком багаторічного суперництва держав на Близькому Сході. Османська імперія переживала період занепаду, за чим уважно спостерігали країни, що зазіхали на її володіння.

Росія прагнула захистити південні кордони, розширити політичний вплив на Балканському півострові і Близькому Сході, установити контроль над чорноморськими протоками Босфор і Дарданелли – на важливому для Росії шляху в Середземномор'ї. Це було стратегічно важливо як із військового, так і з економічного боку. Микола I розраховував, що Велика Британія і Франція, які були суперницями на Близькому Сході, не укладуть між собою союзу. Виступаючи проти Туреччини, імператор сподівався на домовленість з Великою Британією і на ізоляцію Франції.

Велика Британія, своєю чергою, розглядала можливість утворення антиросійської коаліції і ослаблення впливу Росії на Балканах. Французький імператор Наполеон III шукав нагоди втрутитися в європейські справи і взяти участь у війні для підтримки своєї влади, розраховуючи на перемогу французької зброї. Він одразу приєднався до Великої Британії в її східній політиці проти Росії. Туреччина вирішила скористатися цим шансом для відновлення своїх позицій і відторгнення від Росії територій Криму та Кавказу.

Таким чином, причини Кримської війни коренилися в зіткненні колоніальних інтересів, оскільки всі країни – учасниці війни переслідували вагомні геополітичні інтереси.

Прокоментуйте причини Кримської війни.

Привід

Приводом до розв'язання військового конфлікту стала суперечка про святі місця в Єрусалимі. Турецький султан надав деякі переваги католикам, утискаючи права православних.

Портрет Олександра Меншикова. Художник Ф. Крюгер

Захищаючи одновірців, імператор Микола I вимагав від султана дотримуватися договорів про права Росії в Палестині. У лютому 1853 р. до Константинополя з надзвичайними повноваженнями відплив князь О. Меншиков. Йому було доручено домогтися розв'язання суперечки про святі місця на користь православної церкви та визнання особливого права російського імператора бути покровителем усіх православних підданих Османської імперії. Турецький уряд погодився виконати тільки першу умову. О. Меншиков відбув з Константинополя, після чого російські війська зайняли Молдавію і Валахію. Велика Британія і Франція, щоб підтримати Туреччину, ввели свої флоти в Дарданелли. Султан оголосив Росії вимогу про звільнення протягом 15 днів дунайських князівств, але, не дочекавшись кінця цього терміну, почав військові дії. 16 жовтня 1853 р. Туреччина, розраховуючи на допомогу європейських держав, оголосила Росії війну, бажаючи повернути північне узбережжя Чорного моря, Криму і Кубані. У відповідь 20 жовтня Микола I підписав маніфест «Про війну з Оттоманською Портою».

? Які події призвели до розв'язання військового конфлікту?

Воєнні дії

Кримську війну можна розділити на два етапи. На *першому* (1853 – початок 1854) Росія воювала один на один з Туреччиною. Цей період можна назвати безпосередньо російсько-турецькою війною.

На *другому* етапі (з 1854 р. по лютий 1856 р.) на боці Туреччини виступили Велика Британія, Франція. Згодом до них приєдналася Сардинія, якій було обіцяно підтримку у здобутті визнання європейськими столицями її статусу «держави». Росії довелося воювати з потужною коаліцією держав, які перевершували її за масштабами і якістю озброєнь, особливо в галузі військово-морських сил і стрілецької зброї. Кримська війна відкрила епоху воен промислової ери, коли різко зросло значення військової техніки та військово-економічного потенціалу держав.

На початку війни події розвивалися на користь росіян. Вони розбили османів на Кавказі. Чорноморський флот потопив османську ескадру в

Синопська битва. Художник І. Айвазовський

Атака бригади легкої кавалерії під Балаклавою 25 жовтня 1854 р. у Кримській війні.
Художник В. Сімпсон

Синопській бухті (османи втратили майже всі кораблі та більшість особового складу). 4 січня 1854 р. Британія та Франція ввели свої ескадри в Чорне море й вимагали від Миколи I негайно вивести війська з Молдавії та Валахії. Відмова російського імператора стала приводом для офіційного оголошення війни Росії Британією та Францією.

На початку воєнних дій флоти союзників бомбардували Одесу, але без успіху. Потім англійські ескадри показово пройшли Балтійським та Білим морями, біля Соловецького монастиря, навіть біля берегів Камчатки, але до серйозних дій не вдавалися. Після наради французьких і англійських воєначальників було вирішено завдати удару Росії на Чорному морі та взяти в облогу Севастополь як важливий військовий порт. У разі успіху цієї операції Велика Британія і Франція розраховували одночасно знищити і весь Чорноморський флот Росії, і його основну базу.

Севастополь був добре укріплений з моря. Тому британо-франко-османська військова коаліція вдалася до маневру. У вересні 1854 р. несподівано висадилися з кораблів у Євпаторії, у якій не було російського гарнізону, і сухоходом вирушила в напрямку Севастополя, не захищеного з тилу. 14 вересня вона з'явилася на околицях головної бази Чорноморського флоту. Севастополь опинився в облозі, яка тривала 349 дб.

Павло Нахімов

Володимир Корнілов

Володимир Істомін

Бомбардування Севастополя 1858 р. Художник Дж. Кармайкл

Оборону Севастополя очолили В. Корнілов, П. Нахімов, В. Істомін. Гарнізон Севастополя складався з 11 тис. осіб, з півночі і півдня місто майже не було захищене. Союзні війська, підтримані флотом, узяли штурмом північну частину Севастополя. Щоб не допустити флот противника на південний бік, О. Меншиков дав розпорядження затопити судна чорноморської ескадри, а їх знаряддя і команди перевести на берег для посилення гарнізону. Біля входу в Севастопольську бухту росіяни затопили кілька вітрильних кораблів, перегородивши тим самим доступ до бухти англо-французькому флоту.

Персоналії

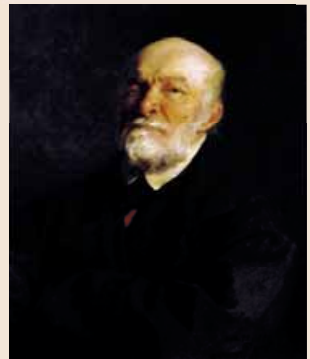
МИКОЛА ПИРОГОВ (1810–1881)

Хірург, анатом, педагог. Народився в Москві, був тринадцятою дитиною в родині військового чиновника. Початкову освіту здобув удома, потім навчався у приватному пансіоні. 14-річним юнаком вступив на медичний факультет Московського університету.

Під час Кримської війни був головним хірургом Севастополя. Оперуючи поранених, М. Пирогов уперше в історії медицини застосував гіпсову пов'язку, що дозволило прискорити процес загоєння переломів і позбавило багатьох солдатів та офіцерів потворного викривлення кінцівок.

Заслугою Пирогова є запровадження в Севастополі цілком нового методу догляду за пораненими. Він полягав у тому, щоб поранені підлягали ретельному відбору вже на першому перев'язувальному пункті. Залежно від тяжкості поранень одні з них підлягали негайному оперуванню в польових умовах, тоді як інших, з легшими пораненнями, евакуюувати в глибокі країни для лікування в стаціонарних військових шпиталях. Хірург запропонував методику медичного «сортювання», яку продовжують застосовувати під час воєнних дій і сьогодні. Тому М. Пирогова справедливо вважають засновником спеціального напрямку в хірургії, відомого як військова хірургія.

У жовтні 1862 р. М. Пирогов їздив до Італії для консультування пораненого в ногу Дж. Гарібальді. Кращі лікарі Європи намагалися визначити місцезнаходження кулі. Оглянувши Гарібальді, М. Пирогов установив місцезнаходження кулі й порадив власний

метод лікування. Французький хірург А. Нелатон (1807–1873) радив розширити рану, щоб витягти кулю негайно. На щастя, лікар дослухався порад М. Пирогова і через двадцять шість днів без зусиль витягнув зігнуту підковою кулю.

Технічна відсталість Російської імперії, яку продемонструвала Кримська війна, і професійна діяльність хірурга М. Пирогова. Дайте коментар цим фактам.

Завершення війни

Олександр II

Здача Севастополя означала б для Росії неминучу втрату Криму й перенесення бойових дій у глиб імперії. Микола I вирішив штурмувати з моря Євпаторію, витіснити звідти британо-французько-османський гарнізон, іти на Севастополь і вдарити ворогові у спину. 5 лютого 1855 р. російський десант, підсилений грецькими добровольцями, атакував союзників. Але наступ не вдавсь, після чого в Миколи I не залишалося жодної надії на перелом у війні. Під час Кримської війни імператор Микола I помер, наступником його став Олександр II.

22 травня союзники взяли стратегічно важливі Балаклавські висоти біля Севастополя, а 27 серпня заволоділи ключовим пунктом оборони міста – Малаховим курганом. Подальший спротив не мав сенсу. Росіяни затопили кораблі Чорноморського флоту в бухті й залишили Севастополь. Олександр II попросив супротивників припинити бойові дії й сісти за стіл переговорів.

Атака Малахового кургану. Художник В. Сімпсон

Карикатура лондонського журналу «Панч». 29 вересня 1855 р.

Розгляньте карикатуру, поясніть її зміст.

Паризький мир

Війна закінчилася Паризьким миром (1856). Він позбавив Росію права мати військовий флот на Чорному морі, а також фортеці й прибережні арсенали. Російська імперія публічно відмовилася від претензій на Молдавію, Валахію та Південну Бессарабію.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ!

1. Назвіть події, пов'язані з іменами П. Нахімова, С. Трубецького, М. Буташевича-Петрашевського. Розмістіть їх у хронологічній послідовності.
2. Якими були для Російської імперії територіальні зміни за Паризьким мирним договором?
3. Дайте визначення поняттю «освічена еліта».
4. Порівняйте зміст програм Південного і Північного товариств щодо основних атрибутів традиційного суспільства: поміщицького землеволодіння і самодержавства.
5. Назвіть відомі вам події, що відбулися в історії Російської імперії в першій половині XIX ст. Розмістіть їх по порядку значущості.

§12. США (1815–1870)

1. Територіальне зростання США

Колонізація

Перша половина XIX ст. характеризувалася розширенням території США. Розвиток промисловості та потреби господарств плантаторів-роботодавців у нових землях визначили характер зовнішньої політики держави. Весь Північноамериканський континент був відкритий для колонізації, корінне населення не могло чинити належного опору. Напрямок завоювань визначався інтересами різних верств населення: буржуазія та фермери намагалися колонізувати західні землі й Канаду; плантатори мріяли про землі на півдні та південному заході.

Фермери – категорія підприємців у сільському господарстві; власники або орендарі земельних угідь, які ведуть своє господарство сімейними засобами або з використанням найманої робочої сили.

У результаті експансії територія США збільшилася від 1000 км² (1776) до 9369 км² (1867). Було приєднано Луїзіану (1803), Флориду (1819), території верхів'я р. Міссурі (1818), Техас (1845), Орегон (1846), Нову Мексику (1848). Розширення території держави відбувалося шляхом купівлі нових земель у інших держав (так, наприклад, було придбано Луїзіану у Франції) або внаслідок воєнних дій.

Населення країни на середину ХІХ ст. становило 31 млн осіб (на Півночі проживало 22 млн, на Півдні – 9 млн, з них 3,5 млн чорношкірих). Більша його частина працювала в сільському господарстві. У першій половині ХІХ ст. США залишались аграрною країною.

Як ви вважаєте, чому в першій половині ХІХ ст. відбувається збільшення території США?

Освоєння «Дикого Заходу»

«Дикий Захід» – назва територій, що становлять сучасний захід США. Спочатку складався з територій сучасних штатів Північна Дакота, Південна Дакота, Монтана, Вайомінг, Канзас, Небраска та Техас. Поступово розширювався й переміщувався на захід аж до Тихоокеанського узбережжя.

Фронтир (від англ. – «кордон», «порубіжжя») – територія на межі двох різних суспільств. Є перехідною зоною, яка, як правило, слабо інтегрована в державні структури, характеризується високою взаємодією різних культур.

Золотошукачі в Дакоті

У 1848 р. в Каліфорнії та 1860 р. у Дакоті було виявлено золото, що спричинило «золоту лихоманку» і збільшило потік переселенців. Для низки релігійних груп переселення на малозаселені західні території надавало можливість уникнути зовнішнього впливу і конфліктів з представниками основних конфесій та владою. Прикладом цього є мормони, які оселилися в штаті Юта.

Документи та матеріали

У XIX ст. на тих, хто вирушав на «Дикий Захід», дивилися крізь призму романтики і героїзму. Типовими сюжетами оповідань про «Дикий Захід» були зіткнення з індіанцями, ковбої, полювання на бізонів, промисел золотошукачів, поєдинки шерифів і бандитів. З приходом кінематографа сюжет «Дикого Заходу» знайшов своє відображення в жанрі вестерн.

За традицією їх уявляли героїчними сміливцями, які вирушили на Захід у пошуках свободи і незалежності. Цих людей вабили неосяжні простори, незліченні природні багатства родючих ґрунтів і повноводних річок, які вони підкорили власною хоробрістю і силою духу. Певною мірою ця легенда відповідала дійсності, оскільки потрібна була неабияка сміливість, щоб залишити обжиті поселення і вирушити в небезпечну подорож, не маючи практично жодних гарантій. Помилково припускали, що переселенці вирушали в дорогу поодиночі, але, як правило, вони подорожували цілими сім'ями і нерідко осідали в областях, уже освоєних їхніми земляками.

Переселенці вирушали на Захід не для того, щоб утекти від сучасного світу, а, навпаки, для того, щоб надійніше закріпитися в ньому й побудувати суспільне життя на нових землях. І будували вони швидко, вправно і не тільки маленькі села, а й великі міста, такі як Цинциннаті, Сент-Луїс і Чикаго.

Використовуючи додаткову літературу, підготуйте повідомлення про освоєння «Дикого Заходу».

2. Економічне піднесення

На початку XIX ст. північно-східні штати переживали справжнє економічне піднесення, викликане розвитком великої машинної індустрії. Широкого застосування набуло використання парових двигунів. Тільки в текстильній промисловості на кінець 1850-х років нараховувалось 1700 фабрик, де застосовувалися парові двигуни. Швидкими темпами розвивалися транспорт (спочатку річковий, а згодом і залізничний), металургійна та текстильна галузі промисловості. Вони характеризувались вищим порівняно з Європою рівнем використання технічних і наукових досягнень, машин і кваліфікованої робочої сили. Важливим джерелом поповнення лав робітників для американської промисловості та транспорту стали емігранти з Європи.

Доберіть факти, що свідчать про індустріалізацію США.

У цілому економічний розвиток країни відбувався швидкими темпами. Частка США у світовому промисловому виробництві зростає із 6 % у 1820 р. до 15 % у 1860 р. На початок 1860-х років США посідали четверте місце у світі за обсягами промислового виробництва.

На відміну від промислового виробництва, яке могло розвиватися за рахунок удосконалення машин і зростання найму робітників, плантаційне рабство мало екстенсивний характер і повинно було переміщуватися на

нові землі, оскільки бавовна дуже виснажувала ґрунт. Поширення його за межі колишніх кордонів стало основною умовою існування рабовласницьких штатів. У заселенні вільних земель було зацікавлене все американське суспільство, але плантатори відзначалися агресивністю й непримиренністю у відстоюванні «особливих інтересів» Півдня.

Вирощування бавовни стало вигідною справою, що стимулювало работоргівлю (хоча офіційно її було скасовано в 1808 р., але рабів завозили контрабандою) і призвело до витіснення бавовником інших сільськогосподарських культур, а використання винайдені бавовноочищувальної машини (Вітні, 1793) значно збільшило продуктивність плантацій. Промисловий переворот забезпечив таке зростання британської та американської (північно-східні штати) текстильної промисловості, що бавовняні плантації південних штатів мали необмежений ринок збуту сировини.

Розкажіть про особливості економічного розвитку США в першій половині XIX ст.

3. «Доктрина Монро»

Документи та матеріали

«Дядечко Сем» – жартівлива, іронічна назва США. Існує припущення, що назва ця походить під прізвиська одного із жителів Нью-Йорка, Семюела Вільсона, який наприкінці XVIII ст. переселився до м. Трой на річці Гудзон. Місцеві жителі звали його «дядечко Сем» (або «Сам»). Під час другої англо-американської війни (1812–1814) Вільсон, що мав велику популярність, обіймав посаду інспектора провіантів в органах постачання армії. На ящиках з продуктами, які відправлялись у діючу армію, Вільсон ставив літери «U. S.», тобто United States.

«Доктрина Монро» – політична доктрина тогочасного президента США Джеймса Монро (1817–1825), проголошена 2 грудня 1823 р. У ній було визначено довготривалі цілі зовнішньої політики США.

Доктрина зводилася до трьох принципів:

- поділ на сфери впливу Америки та Європи;
- неколонізація (non-colonisation),
- неінтервенція (non-intervention).

Визначною рисою доктрини було проголошення того, що спроби подальшої колонізації або втручання у внутрішні справи держав, розташованих на Американських континентах, розглядатимуться США як акт агресії безпосередньо проти США та призведуть до військового втручання з їхнього боку. У той самий час доктрина містила положення про те, що Сполучені Штати не втручатимуться у внутрішні справи існуючих колоній або європейських країн.

Назвіть основні положення «доктрини Монро».

4. Громадянська війна (1861–1865)

Північ і Південь

За політичним устроєм США були республікою на чолі з президентом. Характерною рисою суспільного життя країни був політичний компроміс між підприємцями Півночі та плантаторами Півдня. Із 16 президентів

США 11 були плантаторами; у Конгресі 12 штатів Півдня представляли 100 депутатів, тоді як 14 штатів Півночі (де населення було вдвічі більшим) – 142 депутати.

Компроміс став порушуватися в 1850-х роках, коли швидкий розвиток промисловості та фермерського господарства призвів до наростання протиріч між Північчю та Півднем. Плантатори перешкоджали введенню високого мита на ввіз європейських товарів. Підприємці Півночі, як наслідок, опинилися в скрутному становищі: стало важко збувати місцеву продукцію. Крім того, різко посилювалася ворожнеча між рабовласниками та фермерами через землю. Багато збіднілих фермерів домогалися заборонити рабство в нових штатах, що створювалися на західних землях. Плантаторське господарство звужувало внутрішній ринок. На консервативному і замкнутому Півдні не проводилися заходи з емансипації жінок та зрівняння чорношкірих у правах з білими.

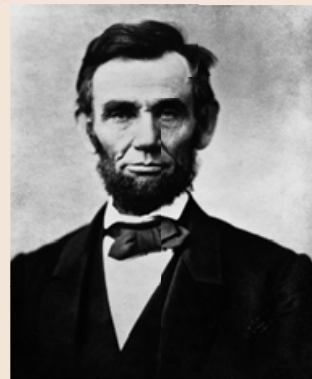
За цих умов рабовласники створили велику програму поширення рабства на нові землі. При цьому вони керувалися причинами не тільки економічного, а й політичного характеру: якщо більшість штатів будуть рабовласницькими, тоді й політичне панування в країні їм буде гарантовано. Таким чином, проблема рабства та поширення його на нові землі дедалі частіше опинялася в центрі політичної боротьби в країні. Розпадалися традиційні політичні партії, утворювалися нові. Серед них – Республіканська партія (1854), що являла союз промислової буржуазії та фермерів. Її підтримувала й частина робітників. Республіканська партія висунула вимоги заборонити поширення рабства на західних землях, роздати ці землі безкоштовно всім бажаючим, а також встановити високі мита на ввіз промислових товарів з Європи.

На виборах 1860 р. вона висунула своїм кандидатом адвоката Авраама Лінкольна, який був відомий політичною діяльністю, спрямованою проти рабства. Перемога Лінкольна на президентських виборах у листопаді 1860 р. означала втрату політичного завоювання плантаторами усїєї повноти влади і стала приводом до початку заколоту південних штатів.

Персоналії

АВРААМ ЛІНКОЛЬН (1809–1865)

Народився в родині фермера. У своєму житті всього досягав власними зусиллями. Великі знання здобув самоосвітою. Екстерном склав іспити і став адвокатом. Один із засновників Республіканської партії. Національний герой США. Оцінюючи заслуги Лінкольна, російський письменник Л. Толстой писав: «Він був тим, ким Бетховен у музиці, Данте – у поезії, Рафаель – у живописі, Христос – у філософії життя».

У грудні 1860 р. Південна Кароліна перша здійснила *сецесію* (відокремлення), а впродовж наступного місяця із Союзу вийшли ще шість південних

Джефферсон Девіс

штатів (Міссісіпі, Флорида, Алабама, Джорджія, Луїзіана, Техас). 4 лютого представники шести із семи штатів, що відокремилися, оголосили про об'єднання в *Конфедерацію*, президентом якої було проголошено Джефферсона Девіса (1808–1889). Столицею Конфедерації стало місто Річмонд. Плантатори сформували армію Півдня і 11 березня 1861 р. прийняли Конституцію, яка «узакономила» рабство на Півдні. Заколотники заявили, що керуватимуться переконанням: «Рабство – нормальний стан для чорношкірих».

Після вступу Лінкольна на посаду президента війська Конфедерації 12–13 квітня 1861 р. обстріляли та захопили форт Самтер біля Чарльстона. 15 квітня Лінкольн оголосив

конфедератів заколотниками і звернувся до всіх «лояльних громадян» із закликом стати на захист країни. До лав армії північних штатів було зараховано 75 тис. волонтерів. У квітні 1861 р. розпочалася громадянська війна між Північчю та Півднем.

? Чому громадянська війна в США була неминучою?

На *першому етапі* громадянської війни (1861–1862) стратегічна ініціатива належала конфедератам, тоді як федералісти зазнавали поразок (у липні 1861 р., навесні 1862 р.). Незважаючи на територіальну перевагу, значну кількість населення і досить розвинуту промисловість, Північ не була готова до війни. Воєнні дії велися нерішуче. Чорношкірих до армії не брали. Багато офіцерів співчувало заколотникам. Крім того, федералісти прийняли невдалий план воєнних дій – план «удавного оточення» (оточити Південь зусібіч, подібно до того, як удав стискає свою жертву). План передбачав морську блокаду південних штатів і тиск на заколотників уздовж усього сухопутного кордону. Південь був сильнішим з воєнного боку, він мав більше кадрових офіцерів, значні запаси зброї. Його населення розуміло необхідність швидкої перемоги – основи успіху у війні.

Перелам у громадянській війні настав на середину 1862 р., коли А. Лінкольн ухвалив низку важливих рішень.

Ухвалення двох законів («Про гомстеди» та «Прокламації про визволення чорношкірих рабів») у ході війни президентом Лінкольном мало вирішальне значення для перемоги Півночі та подальшого розвитку США. Так, згідно з першим законом, кожен мав право за 10 доларів отримати земельний наділ площею 65 га, що сприяло поповненню армії Півночі тисячами нових бійців. Закон про гомстеди («місце для дому», тобто для поселення) також заклав основи сучасного американського фермерського господарства. Другий закон ліквідував рабство у штатах – учасників заколоту. Але вже наприкінці війни з ініціативи Лінкольна було прийнято 13-ту поправку до Конституції США про остаточну ліквідацію рабства.

? Схарактеризуйте А. Лінкольна. Які риси, потрібні для політичного діяча, він мав?

Улліс Грант

Складну проблему для Півночі – формування сильної армії – президент Лінкольн розв'язав, призначивши головнокомандувачем талановитого генерала Улліса Гранта (1822–1885). У липні 1863 р. федералісти здобули перші значні перемоги: під Геттісбергом та Віксбергом. Разом з іншими генералами – Шерманом, Томасом, Шериданом – Грант зумів організувати та здійснити великий наступ на південні штати. На початку вересня 1864 р. армія Півночі захопила Атланту – центр військової промисловості Півдня; у грудні – Саванну, важливий морський порт Півдня.

У цей час на виборах 1864 р. президентом США було переобрано Лінкольна. Тим часом армія федералістів просувалася далі в глиб Півдня. 3 квітня 1865 р. було взято столицю конфедератів – Річмонд. 9 квітня армія Півдня на чолі з генералом Лі капітулювала перед армією Півночі. Другий етап війни (1863–1865) закінчився перемогою федералістів.

Перемога Півночі над Півднем – подія закономірна чи випадкова, як ви вважаєте?

Громадянська війна закінчилась, але останньою її жертвою став президент США. 14 квітня 1865 р. під час святкувань на честь перемоги у Вашингтоні в ложі театру Форда президента А. Лінкольна вбив пострілом у голову актор Джон Бут (1838–1865). Він вибіг на сцену і вигукнув: «Так гинуть тирани! Помста за Південь!».

Убивство президента Авраама Лінкольна.
Малюнок 1900 р.

5. Реконструкція Півдня

Період повоєнного розвитку США увійшов в історію як період *Реконструкції* (1865–1877) – відбудови державної єдності та перебудови південних штатів. У 1866 р. було прийнято 14-ту поправку, яка наділяла чорношкірих громадянськими правами. Проведено амністію для заколотників Півдня. Але водночас, навіть після перемоги Півночі у громадянській війні, у США продовжували діяти расистські закони, які обмежували права чорношкірих. Так, у 1865 р. утворено *Ку-клукс-клан* – терористичну організацію, що діяла проти чорношкірого населення та демократичних інститутів.

? Які завдання було вирішено під час Реконструкції?

Перемога Півночі у громадянській війні відкрила можливості для розвитку індустріального суспільства, сприяла консолідації американської нації, великою мірою вплинула на суспільне життя в Європі.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ!

1. Що було раніше: початок Реконструкції чи громадянської війни в США?
2. Дайте загальну характеристику території Конфедерації.
3. Поясніть значення понять: «громадянська війна»; «реконструкція».
4. А. Лінкольн і Дж. Девіс були сучасниками. А чи були вони однодумцями?
5. Оцініть наслідки громадянської війни у США.

§13. УТВОРЕННЯ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ У ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ

1. Антиколоніальна революція на Гаїті та її результати

У серпні 1791 р. під впливом Французької революції спалахнуло масове повстання чорношкірих рабів у французькій колонії Сан-Домінго (з кінця XVII ст. займала західну частину о. Гаїті, східна продовжувала належати Іспанії) під проводом колишнього невільника Туссена Лувертьюра. Іспанська влада східної частини Гаїті заграла з повсталими, розраховуючи використати їх для захоплення французької частини острова. Комісари Конвенту, що прибули в Сан-Домінго у 1794 р., проголосили відміну рабства, проте невдовзі на острові висадився британський десант. У результаті запеклої чотирирічної боротьби залишки британських військ змушені були евакуюватися з Гаїті, генерал-губернатором усього острова (в 1795 р. Іспанія поступилася його східною частиною Франції) став Туссен Лувертьюр.

Туссен Лувертьюр

Наполеон Бонапарт після захоплення влади у Франції 9 листопада 1799 р. мав намір створити колоніальну імперію в Америці. Добившись від

Жан Жак Дессалін

Іспанії поступки Луїзіани, відрядив у 1802 р. до Гаїті 20-тисячний корпус під командуванням генерала Леклерка. Пообіцявши мир, генерал заманив Туссена Лувертюра на нараду і наказав схопити та вислати гаїтянського лідера до Франції, де той і помер в ув'язненні наступного року. Але під проводом соратника Туссена Лувертюра Жана Жака Дессаліна армія повсталих здобула блискучу перемогу (у листопаді 1803 р. із 43 тис. французьких військ на батьківщину відбуло всього 8 тис. уцілілих солдатів, та й ті потрапили в полон до британського флоту), і 1 січня 1804 р. було проголошено незалежність Гаїті. Повстанці отримали землі французьких колоністів.

Східна частина острова залишилася в руках Франції, у 1808 р. було повернуто Іспанії, а в 1822 р. її зайняли гаїтянські війська. Після кількох безуспішних спроб відновити своє панування Париж у липні 1825 р. визнав незалежність Гаїті з умовою компенсації за експропрійовану власність французьких плантаторів. У 1844 р. у східній частині острова в результаті антигаїтянського повстання було утворено самостійну Домініканську Республіку, яка швидко потрапила під фінансово-економічний контроль США. Особливістю ж політичного розвитку Республіки Гаїті стала гостра міжособна боротьба за владу.

Схарактеризуйте основні етапи боротьби за незалежність Гаїті.

2. Початок Війни за незалежність іспанських колоній

«Визволитель»

Персоналії

СІМОН БОЛІВАР (1783–1830)

Лідер боротьби за незалежність іспанських колоній у Південній Америці. 1813 р. Національний конгрес Венесуели проголосив його «Визволителем»; національний герой шести країн Південної Америки.

Народився в заможній креольській родині, якій належали численні золоті, срібні й мідні копальні у Венесуелі. Він рано залишився без батьків. На освіту та формування поглядів Болівара визначний вплив мав його вчитель і старший друг Сімон Родрігес. «Я шалено люблю цю людину», – зізнавався Сімон, кажучи про Родрігеса. Він був наставником Болівара упродовж п'яти років. Коли вони зустрілися, учителю було 20 років, учневі – 9; учень дивився на вчителя з побоюванням і повагою. Венесуельський просвітник Родрігес був послідовником Руссо і французьких енциклопедистів, ідеї яких він з ентузіазмом поширював серед колоністів. Від С. Родрігеса молодий Болівар дізнався вперше про традиції визвольної боротьби в колоніях. Родрігес

ознайомив свого вихованця з класиками давнини, з ідеями французьких мислителів, багато книжок яких було в бібліотеці батька Болівара. З ентузіазмом говорив учитель своєму учневі про Французьку революцію. 1799–1806 рр. Болівар провів у Європі (Іспанія, Франція, Італія). 15 серпня 1805 р. на пагорбі Монте-Сакро в Римі, у присутності Родрігеса, поклявся боротися за звільнення Південної Америки від колоніалізму. Болівар мріяв про створення на території Венесуели, Колумбії, Еквадору, Болівії і Перу федеративної держави на зразок США.

Під впливом яких ідей відбувалося становлення світогляду С. Болівара?

Звістки про поразки іспанських військ у метрополії та окупацію більшої частини Іспанії французькими інтервентами стали сигналом до початку збройної визвольної боротьби в різних районах Іспанської Америки.

19 квітня 1810 р. революційна хунта (ісп. *junta* – «об'єднання», «союз політичного характеру») захопила владу в Каракасі, а 5 липня 1811 р. скликаний нею Національний конгрес проголосив незалежність Венесуели і невдовзі ухвалив республіканську Конституцію. Однак індіанське населення тоді не отримало рівноправ'я і залишилося пасивним, а керівник повстання Міранда, котрий пообіцяв свободу рабам, які вступали до республіканської армії, потрапив у полон до іспанських військ.

Майже одночасно з Венесуелою революційний рух охопив Нову Гранаду, у столиці якої – Боготі – 20 липня 1810 р. почалося повстання, а в березні 1811 р. там було проголошено створення держави Кундінамарки. Її верхівка виступала за об'єднання всіх провінцій Нової Гранади на унітарних засадах, але зустріла спротив з боку місцевих угруповань, які в листопаді 1811 р. підписали акт про створення конфедерації Об'єднані провінції Нової Гранади із центром у Картахені. За підтримки урядів обох держав було звільнено від іспанських військ більшу частину Венесуели і в серпні 1813 р. створено 2-гу Венесуельську республіку на чолі з С. Боліваром. Муніципалітет Каракаса присвоїв йому почесне звання «Визволителя».

23 травня 1810 р. патріотична Тимчасова хунта взяла владу в столиці віце-королівства Ла-Плата – Буенос-Айресі, але, як і на півночі, її спроби підпорядкувати всю територію колишнього віце-королівства наштовхнулися на опір окремих провінцій.

У Парагваї та Уругваї до влади прийшли радикально-демократичні федералістські кола, що вороже ставилися до земельної аристократії та великого монастирського землеволодіння і взяли курс на створення незалежних від Буенос-Айреса держав.

У Чилі іспанську адміністрацію було зміщено 18 вересня 1810 р., але хунта, що прийшла до влади, не наважилась на повний розрив з Іспанією. Скориставшись цим, роялісти перекинули підкріплення з Перу і в жовтні 1814 р. розгромили чилійських патріотів та відновили колоніальний режим.

У Мексиці, на відміну від інших іспанських колоній, на боротьбу за незалежність під проводом сільського священика Ідальго піднялися широкі маси. Близько 100 тис. повстанців з ножами і списами у вересні 1810 р. рушили на Мехіко, змітаючи на своєму шляху поміщицьку владу. Ідальго не наважився на штурм столиці Нової Іспанії й перейшов до Гвадалахари. Він видав декрети про звільнення рабів, скасування подушного

податку, ліквідацію торговельних монополій та повернення індіанцям забраних у них земель. Це змусило креольську знать, яка спершу підтримувала повстання, перейти на бік колонізаторів, що полегшило розгром революційної армії. Та невдовзі патріоти продовжили боротьбу під керівництвом сина теслі Хосе Морелоса. Скликаний за його ініціативою Національний конгрес 6 листопада 1813 р. прийняв Декларацію про суверенітет і незалежність Мексики, а через рік – першу в історії країни республіканську конституцію.

Які країни вибороли свою незалежність у результаті національно-визвольних війн у Південній Америці?

3. Завершення визвольної боротьби і утворення суверенних держав

Але Реставрація Бурбонів в Іспанії в 1814 р., перекидання нових іспанських військ до Америки і розкол та незгоди серед повсталих призвели до відновлення на початку 1816 р. колоніального режиму в усій Латинській Америці (за винятком басейну р. Ла-Плата). Тукуманський конгрес Об'єднаних провінцій Ла-Плати, що групувалися навколо Буенос-Айреса, 9 липня 1816 р. одногосно проголосив незалежність країни від Іспанії (цей день став національним святом аргентинського народу).

На початку 1817 р. визвольна армія під командуванням Хосе Сан-Мартіна (1778–1850) з неймовірними труднощами перейшла через Анди і розгромила іспанські війська в битві біля Чакабуко в Чилі. 12 лютого 1818 р. в ознаменування першої річниці цієї перемоги було проголошено незалежність країни.

Головний осередок іспанського владарювання в Південній Америці знаходився в Перу, тому у вересні 1820 р. армія Сан-Мартіна на кораблях рушила до перуанського узбережжя. З її наближенням там спалахнуло повстання. Після звільнення Ліми 28 липня 1821 р. Сан-Мартін проголосив незалежність Перу і став «протектором» нової держави, здійснивши низку реформ, які зміцнили економічне і військово-становище країни. Іспанські війська трималися лише на півночі Перу.

С. Болівар, отримавши допомогу від президента Гаїті Олександра Петіона, протягом 1817–1818 рр. очистив від іспанських військ значну частину Венесуели, а в серпні 1819 р., розгромивши колоніальну армію, звільнив Нову Гранаду. Успіхам Болівара сприяли ініційовані ним відміна рабства і декрет про наділення солдатів визвольної армії землею. У грудні 1819 р. скликаний Боліваром Ангостурський конгрес затвердив «Основний закон Республіки Колумбії» (у літературі більше відомої як Велика Колумбія), що передбачав об'єднання територій колишніх генерал-капітанства Венесуели, віце-королівства Нової Гранади і провінції Кіто у федеративну державу. Її тимчасовим президентом було обрано Болівара, до травня 1822 р. він завершив визволення узбережжя Карибського моря, Панами і Кіто.

Буржуазна революція 1820–1823 рр. в Іспанії позбавила Мадрид змоги перекинути до Америки нові війська, вона ж примусила великих мексиканських поміщиків і купців, військово-бюрократичну верхівку, котрі побоювалися проведення новим іспанським урядом ліберальних реформ,

стати на шлях проголошення незалежності. Армія під командуванням полковника Ітурбіде, який брав активну участь у каральних операціях проти патріотів, у вересні 1821 р. раптово захопила всі важливі центри країни і вступила в Мехіко. Наступного року Ітурбіде оголосив себе імператором під іменем Августина I, але невдовзі змушений був зректися престолу, у Мексиці утвердився республіканський лад, закріплений конституцією 1824 р. Після краху режиму Ітурбіде було визнано незаконним приєднання до Мексики генерал-капітанства Гватемала, і 1 липня 1823 р. з'явилася федеративна республіка – Об'єднані провінції Центральної Америки (з 1824 р. – Федерація Центральної Америки).

Оскільки в гірській частині Перу на початку 1820-х років залишалися великі контингенти іспанських військ, постало питання про керівництво ними. Секретні переговори в липні 1822 р. у Гуаякілі між Боліваром і Сан-Мартіном виявили суттєві розбіжності між обома лідерами визвольного руху з військових і політичних питань. Невдовзі після них Сан-Мартін добровільно залишив політичну діяльність і емігрував до Франції, а Болівар з вересня 1823 р. очолив бойові операції проти колонізаторів. 9 грудня 1824 р. у битві під Аякучо було розгромлено останнє їхнє велике угруповання, а на початку 1825 р. патріоти звільнили все верхнє Перу, що після проголошення незалежності на честь Болівара було названо Болівією.

Одночасно з іспанськими колоніями дістала незалежність і Бразилія, де визвольний рух мав повільніший і більш локальний характер. Ще в 1807 р. після окупації Португалії наполеонівськими військами регент Жуан (у подальшому португальський король Жуан VI) із частиною своєї армії під охороною британського флоту втік до Ріо-де-Жанейро. Це привело до лібералізації колоніального законодавства, зокрема відкриття Бразильського банку та видання указу про свободу підприємницької діяльності в усіх галузях промисловості. У 1815 р. Бразилія стала формально рівноправною частиною Об'єданого королівства Португалії, Бразилії і Алгарви (південна частина Португалії). Після перемоги буржуазної революції в Португалії Жуан VI на вимогу кортесів у 1821 р. повернувся на батьківщину, а його син Педру залишився у Бразилії регентом. Визвольний рух під гаслом «Свобода або смерть!» поширився по всій країні, не бажаючи підпорядковуватися лісабонським лібералам. 7 вересня 1822 р. Бразилію проголошено незалежною імперією (до 1889 р.). Хоча в 1824 р. у країні було запроваджено конституцію, Педру I і його спадкоємці не рахувалися з нею і правили майже самодержавно, спираючись на армію і плантаторів-рабовласників.

Таким чином, у результаті Визвольної війни колоніальний режим було ліквідовано у всій Латинській Америці, за винятком Куби, Пуерто-Рико, Гвіани та дрібних острівних володінь Британії та Франції в Карибському басейні. У ході війни на політичній карті світу з'явилися нові держави: Мексиканські Сполучені Штати, Федерація Центральної Америки, Велика Колумбія, Перу, Чилі, Болівія, Об'єднані провінції Ла-Плати (з 1826 р. – Федеративна Республіка Аргентина), Парагвай, Східна Республіка Уругвай, Бразилія. Визвольний рух у цих країнах, за винятком Бразилії, був спрямований проти абсолютизму і відіграв роль буржуазної революції. У цих

країнах утвердився республіканський лад, було запроваджено ліберально-демократичні конституції; покінчено з торговельними монополіями, заборонами й обмеженнями на підприємницьку діяльність; відмінено податок і трудову повинність; ліквідовано інквізицію; майже повсюдно скасовано рабство, дворянські титули та інші атрибути феодалізму; активні учасники визвольної боротьби частково отримали землю.

Схарактеризуйте форми державного устрою, які були встановлені в новостворених країнах.

Розпад колумбійської федерації

Прагнучи об'єднати іспано-американські держави, Болівар провів у Панама конгрес їхніх представників (1826), але не досяг успіху. Після закінчення визвольної війни на противагу його централістичній політиці в регіоні посилювалися тенденції децентралізації. Унаслідок сепаратистських виступів Болівар залишився при владі в Перу і Болівії (1827–1830). На початку 1830 р. він пішов у відставку.

Але створення панлатиноамериканської федерації наштовхувалося на дедалі зростаючий спротив різних угруповань і відверті сепаратистські рухи. У 1828 р. болівійці повстали проти президента Болівії, соратника Болівара, генерала Антоніо Хосе де Сукре (1795–1830). Після відставки і смерті Болівара в 1830 р. Велика Колумбія розпалася на Венесуелу, Нову Гранаду (Колумбію), Еквадор.

Перемозі латиноамериканських країн над Іспанією сприяла й політика США, декларована в «доктрині Монро», котра в 1823 р. проголошувала принцип невтручання європейських країн в американські справи, однак пізніше відкрила дорогу для втручання самих США у справи Латинської Америки.

Якою була позиція США щодо латиноамериканських країн, які боролися за свою незалежність?

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ!

1. Що відбулося раніше: повстання на острові Гаїті чи проголошення Венесуельської республіки?
2. Окресліть територію Колумбійської конфедерації. Які держави входили до її складу?
3. Антоніо Хосе де Сукре та Сімон Родрігес. Які події в історії латиноамериканських країн пов'язані з їхніми іменами?
4. Яка, на ваш погляд, подія в історії боротьби за незалежність латиноамериканських народів мала виняткове значення?
5. Яка, на ваш погляд, постать відіграла непересічну роль у боротьбі за незалежність латиноамериканських народів?

Тематичне оцінювання

Історичний час

1. Як ви вважаєте, що було раніше?

- А Початок громадянської війни в США чи початок Кримської війни
- Б Утворення Північнонімецького союзу чи Італійського королівства
- В Липнева монархія у Франції чи доба Меттерніха в Австрійській імперії

2. Установіть послідовність подій.

- А Завершення громадянської війни у США
- Б Австро-пруська війна
- В Проголошення Другої республіки у Франції
- Г Поразка революції в Угорщині

Історичний простір

3. Назвіть країни, з історією яких пов'язані імена.

- А Талейран; Людовік XVIII; Луї Філіпп Орлеанський
- Б Мадзіні; Кавур; Віктор-Еммануїл II
- В Кошут; Петефі; Сечені
- Г Грант; Лінкольн; Девіс
- Ґ Бісмарк; Вільгельм I

Історична постать

4. Хто правив у Франції у той час, коли в США відбувалася війна між Півднем і Північчю?

- А Карл X
- Б Наполеон Бонапарт
- В Луї-Філіпп Орлеанський
- Г Луї-Наполеон Бонапарт

5. Установіть, про кого йдеться.

А Князь, австрійський політичний і державний діяч. Блискучий оратор. Неповторне поєднання обману і патетики, іронії та лестощів, відваги і передбачливості дозволяло йому бути одночасно і неабияким дипломатом, і вдалим шпигуном, і відмінним політиком.

Б Один з керівників італійського національно-визвольного руху. Народився в Генуї, отримав юридичну освіту. 1831 р. заснував таємну організацію «Молода Італія».

В У результаті перемоги революції 1830 р. був проголошений «королем французів», правив до 1848 р. Його трон було спалено, а сам він утік із Парижа.

Г Син моряка. Народний герой Італії. Організатор оборони Рима (1849). Активний учасник об'єднання Італії.

Історичні терміни та поняття

6. Доберіть історичні приклади до понять.

А «Майстерня світу»

Б «Рисорджименто»

В «Громадянська війна»

7. Порівняйте зміст понять «реконструкція» і «реставрація».

8. Укажіть твердження, з якими ви згодні.

Австрійська держава за формою правління була

А Республікою

Б Конституційною монархією

В Абсолютною монархією

Історичні події та процеси

9. Визначте причини та наслідки.

А Першої парламентської реформи у Великій Британії

Б «Доктрини Монро»

В Декабристського руху

10. О. Герцен, російський публіцист, писав: «Коли Угорщина повстала, Австрія дихала на ладан і зовсім перестала б дихати, якби не злочинна рука Миколи I». Доберіть факти, що стверджують або спростовують цей вислів.

11. «Революція завжди говорить про те, що можновладці не виконали свого призначення», – писав російський філософ М. Бердяєв. Чи погоджуєтесь ви з такою думкою вченого? Прокоментуйте фактами свої висновки.

12. Які події в історії Європи першої половини XIX ст. ви вважаєте найважливішими? Назвіть не менше ніж п'ять таких подій. Розмістіть їх у порядку значущості.

13. Назвіть не менше ніж п'ять імен видатних, з вашої точки зору, історичних діячів Європи першої половини XIX ст. Поясніть, якими критеріями ви користувалися.

Розділ III

МОДЕРНІЗАЦІЯ КРАЇН ЄВРОПИ ТА АМЕРИКИ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ. ПРОБУДЖЕННЯ АЗІЇ

§14. ЗАВЕРШЕННЯ ФОРМУВАННЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА В РОЗВИНУТИХ КРАЇНАХ СВІТУ

1. Особливості соціально-економічного розвитку індустріального суспільства

Найхарактернішою рисою економічного життя провідних європейських країн (Великої Британії, Німеччини, Франції), США та Японії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. стало формування індустріального суспільства. Перш за все це означало створення такої структури господарства, за якої частка промислового виробництва перевищувала б частку виробництва сільськогосподарської продукції. Так, світове промислове виробництво протягом 1871–1913 рр. зросло майже вп'ятеро (особливо великими темпами розвивалася важка промисловість), продуктивність праці зросла на 40 %, а обсяг торгівлі – майже вчетверо.

Формування індустріального суспільства супроводжувалося процесами урбанізації та пролетаризації. Використання найманої праці охопило не тільки виробництво, а й будівництво, транспорт, сферу послуг, сільськогосподарське виробництво. 1914 р. чисельність світового пролетаріату становила 70 млн.

Величезний вплив на розвиток суспільства наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. мали науково-технічні відкриття та досягнення.

Рекламний плакат «Orient express». 1888–1889 рр.

Кінець XIX – початок XX ст. – це епоха сталі. Вона використовувалася у виробництві локомотивів, рейок, будівництві мостів, багатоповерхових будинків, сільськогосподарських машин. З’являються нові джерела енергії – нафта та електрика.

1903 р. Орвілл Райт уперше підняв у повітря літальний апарат з двигуном. Політ тривав 12 с, літак відірвався від землі приблизно на три метри.

Важливе технічне значення мала поява нових типів двигунів, які сконструювали німецькі конструктори Н. Отто (1876) та Р. Дізель (1897). Ці високоекономічні двигуни, що працювали на рідкому паливі, досить скоро стали використовувати Г. Даймлер і К. Бенц (Німеччина, 1886) у своєму першому авто, брати У. та О. Райти (США, 1903) – у першому літаку, компанія Клозе-Шульце (Німеччина, 1912) – у першому дизельному локомотиві.

Перші автомобілі були дуже схожі на кінні екіпажі. Найперший автомобіль сконструював у Німеччині Карл Бенц. Бензиновий двигун примушував обертатися задні колеса. Максимальна швидкість цієї машини становила 16 км/год.

Спочатку більшість людей зневажливо ставилася до автомобілів. Вони вважали їх брудними, шумними й до того ж небезпечними для життя людей та коней. Крім того, протягом багатьох років після винаходу придбати автомобіль могли тільки дуже заможні люди.

Наприкінці XIX ст. європейські країни здійснюють зв’язок між собою за допомогою телеграфу. Від 1866 р. налагоджено кабельний зв’язок із США. 1888 р. перший Східний Експрес з’єднав Париж з Константинополем, а в 1904 р. було завершено будівництво Транссибірської магістралі.

Першу трамвайну лінію завдовжки 2,5 км було побудовано 1881 р. біля Берліна: вагон з 20 пасажирами рухався зі швидкістю 30 км/год. У Росії перші трамвайні лінії було збудовано в Києві (1892), Нижньому Новгороді (1896), Москві (1899). Перший метрополітен було збудовано в Лондоні в 1863 р., рух потягів у ньому здійснювався за допомогою парових двигунів. Згодом було відкрито метрополітени в Будапешті (1896) та Парижі (1900).

 Схарактеризуйте вплив науково-технічних винаходів на процеси урбанізації.

2. Монополізація економіки

Швидкими темпами відбувалася концентрація виробництва та капіталу, виникали монополії (господарські об’єднання, що контролювали ринок збуту товарів, зосереджуючи у своїх руках фінансові, матеріальні ресурси та науковий потенціал). Основними видами монополій на той період були: *картели* (об’єднання кількох підприємств однієї галузі, учасники

якого укладають угоду щодо розподілу ринків збуту й цін і зберігають свою власність на засоби виробництва та продукцію, мають комерційну самостійність); *синдикати* (об'єднання підприємств, що виробляють однорідну продукцію, зберігаючи за учасниками власність на засоби виробництва і виробничу самостійність, а за втрати комерційної самостійності вироблена продукція реалізується через спеціальну контору); *трести* (підприємства, що входять до однієї організації, позбавлені виробничої і комерційної самостійності, вироблена продукція реалізується через спеціальну контору); *концерни* (об'єднання ряду підприємств різних галузей господарства – торговельних фірм, банків, транспортних компаній, що перебувають під єдиним фінансовим контролем). У Німеччині переважали картелі й синдикати, у США – трести й концерни, у Росії – синдикати.

Паровоз першого лондонського метро

Документи та матеріали

З угоди про заснування нафтового тресту «Стандарт Ойл» (1882 р.)

«...Учасники цієї угоди зобов'язуються й домовляються між собою, кожний беручи до уваги обопільне зобов'язання й угоду щодо інших, про таке:

1. За найпершої можливості повинна бути заснована в кожному з далі зазначених штатів відповідна до їхніх законів корпорація, а саме в штатах Огайо, Нью-Йорк і Пенсильванія, Нью-Джерсі; однак замість створення нової корпорації можна скористатися для цієї мети будь-якими наявними статутом чи організацією, якщо це буде вигідним і зручним.
2. Завдання й повноваження зазначених корпорацій мають полягати в тому, щоб добувати, виробляти, очищати нафту й торгувати нею та її продуктами, а також матеріалами, що застосовуються в цих виробництвах, і вести інші торговельні справи, пов'язані з ними. Усякого роду інші завдання й повноваження мають включатися в різні статuti окремих корпорацій за розсудом осіб, які шукають затвердження, або ж, коли того вимагатиме закон, то вищеперелічені повноваження можуть бути скорочені та обмежені...
6. Уповноважені повинні обиратися власниками синдикатних паїв, список яких ведеться в книгах уповноважених, можуть голосувати особисто або через представника і мають по голосу на кожний пай...».

Назвіть види монопольних об'єднань.

Формування індустріального суспільства супроводжувалось зміною ролі банків, які з посередників перетворюються на монополістів, що розпоряджаються майже всіма грошовими капіталами та великою часткою засобів виробництва і джерелами сировини у своїй та інших країнах. Так виникав фінансовий капітал з його могутньою економічною верхівкою, що розпочинала відігравати важливу роль не тільки в економічному, а й у політичному житті суспільства, підпорядковуючи собі весь державний апарат і спрямовуючи у своїх інтересах його внутрішню та зовнішню політику.

Для машинного виробництва XIX ст. з пануванням вільної конкуренції типовим був вивіз товарів. А для індустріального суспільства з пануванням монополістичного виробництва характерним явищем стає вивіз капіталу, особливо до відсталих країн, де гостро бракувало власних коштів, а сировина, робоча сила, земля були значно дешевшими. Лише протягом перших 13 років XX ст. капіталовкладення провідних держав зросли вдвічі. Вивіз капіталів відзначався нерівномірністю. Чільне місце в цьому процесі належало Великій Британії. На 1900 р. розмір інвестицій становив 20, у Франції – 10, у Німеччини – 0,5 млрд доларів.

Формування світової системи господарства на основі встановлених зв'язків між промисловими центрами та регіонами вивозу капіталів і товарів стає ознакою утвердження індустріального суспільства.

? *Визначте роль банків у процесі індустріалізації суспільства.*

Ще однією характерною ознакою індустріального суспільства була поява міжнародних монополій і транснаціональних корпорацій (наприклад, масового виробництва), які ділили між собою світові ринки збуту й виробництва товарів. Так, у 1907 р. було укладено угоду про поділ світового ринку і співпрацю між монополістичними об'єднаннями – «Загальною електричною компанією» (США) і «Загальним товариством електрики» (Німеччина). Фінансові групи Дж. Рокфеллера та Ротшильдів поділили між собою «гасовий ринок» світу. Цей переділ відбувався в гострій боротьбі й не завжди відповідав тому територіальному переділові, що вже склався між провідними державами.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. завершився процес становлення індустріального суспільства в країнах Європейського континенту та в Північній Америці. Ці країни склали зону прискороного індустріального розвитку, тоді як країни Східної та Південно-Східної Європи, включаючи й Росію, а в Азії – Японію, склали зону розвитку країн, що наздоганяють передові індустріальні країни.

3. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку індустріальних країн

Кінець XIX – початок XX ст. характеризувався значними змінами, що відбулися в політичному розвитку провідних країн Європи, США, Японії: революційну епоху змінює процес еволюційних змін політичних систем. У політичному житті цих країн провідну роль починають відігравати реформи. Така тенденція розвитку була перш за все наслідком процесу консолідації суспільства, зміцнення засад конституційного устрою, принципів парламентаризму та парламентських систем, розширення виборчого права, формування стійких суспільно-політичних течій та партій.

? *Яку роль у житті суспільства відіграють реформи? Наведіть приклади.*

Наприкінці XIX – на початку XX ст. основні суспільно-політичні рухи (консерватизм, лібералізм, соціалізм) оформились як відповідні політичні партії. У центрі політичної боротьби постають конфлікти між робітниками та підприємцями. Головними гаслами демократичної опозиції були: встановлення 8-годинного робочого дня, розширення політичних прав та свобод, виборчого права та створення надійної системи соціального захисту.

До початку XX ст. робітничий рух домогів значних успіхів у забезпеченні соціальних і політичних прав робітництва. Майже в усіх країнах було створено профспілки й соціал-демократичні партії, які координували свою діяльність у межах II Інтернаціоналу, що постав у 1889 р. на заміну I Інтернаціоналу (1864–1889).

Важливе значення для демократизації суспільства мало послаблення ролі церкви, відокремлення її від держави та світської влади, секуляризація (від лат. – «світський») громадської свідомості, утвердження засад світської освіти та світського виховання.

? Чому, на вашу думку, розширення виборчого права належало до першочергових вимог суспільства?

Зміни світоглядних цінностей людини та її психології, утвердження духу підприємництва, раціоналізму, індивідуалізму та прагматизму – це одна ознака індустріального суспільства. Упроваджується система загальної освіти. Зароджується масова культура. Ці складові культурного життя є важливими рисами індустріального суспільства.

Змінюється становище жінки. Наприкінці XIX – початку XX ст. у Великій Британії розгортається рух – *суфражизм* – за надання жінкам однакових із чоловіками виборчих прав. У 1867 р. після спроби внести у Другий Білль про реформу положення про загальне виборче право почали створюватися спілноти, що агітували за поширення виборчого права на жінок. Проте суфражистки не досягли успіху у своїх спробах переконати в цьому членів парламенту. 1903 р. Емілія Пенкхорст заснувала Громадську і політичну спілку жінок, що, на відміну від виключно мирних методів суфражисток, допускала застосування насильницьких засобів, у тому числі демонстрації, зрив дебатів у Палаті представників і публічних зібрань, а також знищення майна. Після невдалої спроби ухвалити в 1911 р. закон про надання жінкам виборчих прав суфражистки дедалі частіше стали вдаватися до насильницьких методів, а опинившись у в'язницях, влаштовували голодні страйки. Однак це лише відштовхнуло від них поміркованих прихильників.

Формування світової системи господарювання на основі експансії європейського капіталу нерідко здійснювалося насильницькими методами. На зламі XIX–XX ст. завершився процес створення колоніальних імперій, найбільшою і найбагатшою з яких була британська. Важливою передумовою такого становища Великої Британії стало її панування на морях. Жодна держава світу не могла навіть зрівнятися з її військово-морською могутністю. Проте таке становище викликало незадоволення Німеччини, яка швидкими темпами наздоганяла «володарку морів» і вимагала своєї частини колоніальних володінь.

Таким чином, на кінець XIX – початок XX ст. у світі склалася принципово нова система відносин, яка призвела до формування військово-політичних союзів провідних держав світу для захисту та завоювання світової першості.

Демонстрація суфражисток у Вашингтоні

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ!

1. Що відбулося раніше: монополізація виробництва чи технічний переворот?
2. Назвіть країни, у яких домінували синдикати.
3. Визначте, як наукові відкриття та винаходи вплинули на економічний розвиток людства.
4. Оцініть рух суффражисток. Чому він виник наприкінці XIX ст.?
5. Схарактеризуйте основні ідеологічні течії наприкінці XIX – на початку XX ст.

§15. ЕВОЛЮЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ: ВІД МАРКСИЗМУ ДО ЛЕГАЛЬНОЇ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПРАКТИЧНИХ І ТВОРЧИХ РОБІТ

1. Марксизм

Марксизм – узагальнена назва теоретичних поглядів німецьких мислителів Карла Маркса та Фрідріха Енгельса на історію, політику та суспільство загалом.

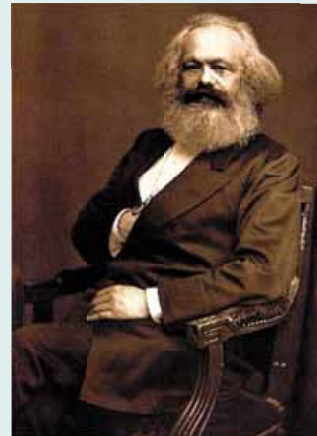
Марксизм презентує себе як система революційних поглядів робітничого класу, що відображає об'єктивні закони розвитку людського суспільства та досвід класової боротьби народних мас проти експлуататорів і постійно розвивається на основі узагальнення цього досвіду. Марксизм став панівною ідеологією робітничого руху в другій половині XIX – на початку XX ст.

? Що було в основі марксистського вчення?

Персоналії

КАРЛ МАРКС (1818–1883)

Народився в родині адвоката. Навчався в Боннському та Берлінському університетах, де вивчав юридичні науки, філософію, історію. Відмовившись від університетської кар'єри, став займатися політичною діяльністю. Від 1844 р. розробляв теорію соціалістичної революції. У 1847 р. разом із Ф. Енгельсом (1820–1895) створив першу комуністичну організацію – «Союз комуністів». Маркс і Енгельс вбачали своє завдання насамперед у тому, щоб організувати робітників для боротьби за свої права. Вони наголошували, що ідеї ніколи не виводили суспільство за межі старого порядку, тому потрібно використовувати більш дієві засоби боротьби. Маркс і Енгельс стали авторами теорії революційного переходу до комунізму (від лат. *communis* – «спільний», «загальний»), що отримала назву «марксизм».

Основні його положення проголошували: у капіталістичному суспільстві є два антагоністичних класи (пролетаріат і буржуазія), боротьба між якими є основою суспільного прогресу. Побудова соціалізму неминуча без соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату; для перемоги в цій боротьбі робітничому класу потрібно створити власну політичну партію і взяти владу в свої руки.

Фрідріх Енгельс

Пролетар – незаможний, але юридично вільний громадянин.

Маркс і Енгельс вважали, що комунізм – це суспільний порядок, який є «асоціацією виробників», «суспільством», що засноване на засадах колективізму, великій промисловості, суспільній власності, безкласовій структурі та розподілу із суспільних запасів. Їхнім основним гаслом було «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!».

 Назвіть основні ідеї марксизму.

Документи та матеріали

«Нема чого приховувати: бо чому слугують вдавання й замовчування? Ліонське повстання відкрило жажливу таємницю – внутрішню боротьбу, що відбувається в суспільстві між класом заможних і класом, який нічого не має. Наше торгове і промислове суспільство має свою болячку, як і всі інші суспільства: ця болячка – робітники. Немає фабрик без робітників, а з робітничим населенням, яке дедалі більше зростає і завжди нужденне, немає спокою в суспільстві. Сучасне суспільство загине від пролетарів, якщо воно не спробує всіма можливими засобами виділити їм частку власності», – писав історик Є. Тарле.

 Як ви вважаєте, чи є така оцінка робітничого питання об'єктивною? Як ви розумієте вислів історика Є. Тарле: «Сучасне суспільство загине від пролетарів, якщо воно не спробує всіма можливими засобами виділити їм частку власності»?

2. Опоненти марксизму: П. Прудон, Ф. Лассаль, Л. Бланкі, М. Бакунін

Марксистський рух був зовсім не однорідним: він містив як праві й ліві течії, так і центристські, поділяючись на прихильників революції та прихильників реформ.

Противником марксистської доктрини був П. Прудон – французький філософ, теоретик анархізму. Він та його послідовники першопричину соціального зла вбачали в державі; вважали, що дійсна свобода несумісна з будь-якою політичною владою. Визволення робітничого класу вбачалось у реформуванні законодавства, розвиткові кооперативних асоціацій і створенні «третьої форми суспільства» – синтезу спільності та власності. Ідеал Прудона – суспільство дрібних виробників, що мають рівну за розмірами власність.

Персоналії

П'ЄР ПРУДОН (1809–1865)

Народився в сім'ї бідного селянина. Самоук. Працював робітником у друкарні, службовцем. З 1847 р. – літератор і публіцист, депутат Національних зборів. Став популярним завдяки творіві «Що таке власність», де констатував: «Власність – це крадіжка». Брав активну участь у революції 1848 р., депутат Установчих зборів. За різкі статті проти Луї-Наполеона три роки перебував у в'язниці. Приєднався до анархізму, висував проекти економічного співробітництва класів та ліквідації держави. Розробив програму «мютюелізму» (від лат. *mutuus* – «взаємний») – учення про мирну перебудову суспільства за допомогою особливої системи кредиту, за якої відбувався б обмін послугами між її учасниками.

? *Схарактеризуйте погляди П. Прудона. Жан-Жак Руссо писав: «Для поліпшення суспільного становища треба, щоб у кожного було досить і щоб ні в кого не було надто багато». Як ця ідея знайшла своє втілення в поглядах П. Прудона?*

Ще одним ідейним опонентом Маркса був Ф. Лассаль – німецький політичний діяч, публіцист. Висунувши ідею необхідності створення робітничої політичної організації, він виступив на захист держави як надкласової організації в суспільстві, що слугує загальному благові й потребує не революційних змін (які руйнують суспільство), а лише реформування на засадах загального виборчого права.

Персоналії

ФЕРДИНАНД ЛАССАЛЬ (1825–1864)

Походив з багатой купецької родини. Вивчав філософію в Бреславському, Берлінському університетах. Учасник революції 1848–1849 рр., був заарештований. Повернувся до політики на початку 1860-х років, виступаючи за об'єднання Німеччини під зверхністю Пруссії. Написав програму Загальнонімецького робітничого союзу, програму поступового переростання капіталізму в соціалізм. Установив контакт з Бісмарком, мріючи ці контакти використати в інтересах робітників. Заперечував ідею класової боротьби і революції. Загинув у дуельному поєдинку.

? *Який шлях розвитку повинен обрати робітничий рух згідно з поглядами Ф. Лассалля?*

Радикальністю поглядів характеризувався французький опонент К. Маркса – О. Бланкі. Він виступав за створення суспільства цілковитої рівності через прихід до влади внаслідок революції вузької професійної

організації революціонерів і побудову держави, яка б стала «жандармерією бідних проти багатих». А новий суспільний устрій був би «великою вільною майстернею та всеохопним суспільством взаємодопомоги».

Персоналії

ЛУЇ ОГЮСТ БЛАНКІ (1805–1881)

Освіту здобув у Парижі. Організатор і керівник таємних «Товариства сімей», «Товариства пір року». Після невдалої спроби підняти повстання в Парижі (1839) засуджений до смерті, звільнений революцією 1848 р. Заснував політ-клуб «Центральне республіканське товариство». Знову заарештовано та засуджено на 10 років в'язниці. Після втечі у підпіллі видавав революційну газету. 1870 р. за організацію повстання в Парижі заарештовано і засуджено до страти, за амністією визволено. У тюрмах у цілому провів 37 років. Навіть у похилому віці, незадовго до смерті, заснував газету. Успіх революції вбачав у добре підготовленій змові.

В основі ідей О. Бланкі було суспільство цілковитої рівності. Чи було це можливим, на вашу думку?

Російський революціонер М. Бакунін висунув теорію «соціальної ліквідації». «Під соціальною ліквідацією я розумію політичне та юридичне нищення держави, яка санкціонує привласнення меншістю результатів праці більшості», – писав М. Бакунін. Інструментом реалізації соціальної ліквідації мала стати таємна організація «Альянс соціалістичної демократії».

Персоналії

МИХАЙЛО БАКУНІН (1814–1876)

Походив із старовинної дворянської родини. У 1840-х роках виїхав за кордон, брав активну участь у революції 1848–1849 рр. Керівник повстання в Празі та Дрездені. Австрійським судом засуджений до страти, переданий Росії, ув'язнений у Петропавлівській фортеці. Звернувся до Олександра II зі сповіддю. Був помилуваний і висланий на каторгу до Східного Сибіру, генерал-губернатором якого був його дядько – Муравйов-Амурський. Із Сибіру втік до Японії, 1861 р. дістався Західної Європи. 1861 р. приєднався з прихильниками до I Інтернаціоналу. Бакунін вважав, що держава – це зло. Був противником будь-якої держави. Вважав, що народ завжди готовий до революції. У 1870-х роках брав участь у Ліонському (Франція) та Болонському (Італія) повстаннях. Помер у м. Берн (Швейцарія), куди приїхав лікуватися, там само його й поховано.

«У будь-якому разі, вивчаючи Велику французьку революцію, – писав російський суспільний діяч П. Кропоткін, – ми переконуємося, що вона була джерелом усіх комуністичних, анархічних та соціалістичних поглядів нашого часу». Чи поділяєте ви погляди П. Кропоткіна? Висловіть своє бачення цієї проблеми.

Таким чином, на основі вже існуючих теорій «поліпшення» суспільства з'явилися соціалістичні теорії, що пропагували різні форми та методи «держави рівних».

3. Діяльність Міжнародного товариства робітників. I Інтернаціонал

Інтернаціоналізація промислового виробництва в умовах формування індустріального суспільства готувала ґрунт для міжнародної солідаризації робітничого руху, перетворення його на інтернаціональну силу.

Перші контакти між робітниками Великої Британії, Франції та німецьких держав виникли ще 1862 р. на Всесвітній промисловій виставці в Лондоні. Ці контакти дали змогу в липні 1863 р. організувати в Лондоні збори солідарності з польськими повстанцями, у роботі яких взяли участь не тільки британські представники, а й делегати робітничих та демократичних організацій Франції, Італії та німецьких держав. Саме на цій зустрічі було досягнуто згоди про створення міжнародного об'єднання пролетарів. Було сформовано комітет для підготовки програмних документів об'єднання.

Ідейною основою міжнародної робітничої організації стали звернення британського чоботаря Дж. Оджера «Робітникам Франції від робітників Великої Британії» та відповідь на нього французького робітника – гравера А. Толена. На основі цієї ідейної платформи підготовчий комітет налагодив зв'язки з представниками інших національних організацій і підготував проведення установчих зборів Міжнародного товариства робітників.

28 вересня 1864 р. в Лондоні на мітингу робітників було прийнято рішення про створення Міжнародного товариства робітників, яке згодом стали називати *Першим Інтернаціоналом*.

Документи та матеріали

1. «Це Товариство засновано з метою стати центром зв'язку та співпраці між робітничими організаціями, які існують в різних країнах світу і мають спільну мету, а саме – захист і повне визволення робітничого класу.
2. Товариство дістало назву «Міжнародне товариство робітників», – записано в його програмних документах.

До складу Товариства увійшли представники британських тред-юніонів, французьких анархістів – прихильників П. Прудона, італійські мадзіністи. Збори обрали керівний орган Товариства – Генеральну раду I Інтернаціоналу, фактичним керівником якої став К. Маркс. Генеральна рада була виконавчим органом Товариства і діяла між конгресами Інтернаціоналу – вищими органами цієї міжнародної робітничої організації.

Основний програмний документ I Інтернаціоналу – «Установчий маніфест» – написав К. Маркс. У ньому зазначалася мета організації: «Економічного та соціального визволення робітники можуть досягти, лише взявши у свої руки державну владу і ліквідувавши приватну власність на засоби виробництва... Визволити робітничий клас може лише сам робітник».

Досить скоро I Інтернаціонал перетворився на керівний міжнародний робітничий центр. Його програмні й тактичні засади стали основою по-

дальшої боротьби найманих робітників за свої економічні права. Коли його організаційні структури перестали задовольняти наростаючий робітничий та соціалістичний рух, I Інтернаціонал припинив своє існування. Це сталося в 1876 р.

 Що зумовило необхідність створення I Інтернаціоналу?

1870-ті роки – початок ХХ ст. характеризувалися «мирним» розвитком робітничого руху. Цей період відзначався бурхливим економічним розвитком і, як наслідок, чисельним зростанням найманих робітників, кількість яких наприкінці ХІХ ст. становила 40 млн, або понад 30 % населення Європи. Проте умови праці продовжували залишатися тяжкими. Відсутність соціального законодавства, яке б регулювало відносини між роботодавцем та найманим працівником, і посилення експлуатації шляхом інтенсифікації виробництва, низький життєвий рівень ставили на порядок денний боротьбу трудящих за поліпшення умов життя та здобуття політичних прав і свобод.

Найпоширенішою формою боротьби найманих робітників у цей період був страйк. Так, у шести найрозвинутіших країнах у 1870 р. відбулося декілька сотень страйків, а вже на середину 1890-х років їх щороку нараховувалося близько мільйона. Профспілки в 1870-х роках були наймасовішою організацією тільки у Великій Британії, але вже на кінець ХІХ ст. вони розгортають масштабну діяльність в усіх найрозвинутіших країнах. На початку 1870-х років робітничі партії існували тільки в Німеччині. У другій половині 1890-х років робітничі партії існували вже в 21 країні й на початок ХХ ст. нараховували у своїх лавах близько 300 тис.

В умовах подальшої інтернаціоналізації виробництва посилюється міжнародна солідаризація робітничого руху. Профспілки різних країн прагнули створити галузеві інтернаціональні об'єднання. На своїх конгресах вони протестували проти заборони міжнародних робітничих організацій, солідаризувались із робітничими та соціалістичними партіями Німеччини, Австрії, Росії, закликали трудящих боротися за прийняття законів про охорону праці та 8-годинний робочий день.

Саме поява робітничих та соціалістичних партій стала головною передумовою утворення II Інтернаціоналу як міжнародного об'єднання соціалістичних та робітничих партій.

4. II Інтернаціонал

14 липня 1889 р., відзначаючи сторіччя взяття Бастилії, у Парижі правлячі кола Франції вирішили відкрити Всесвітню промислову виставку, символом технічного прогресу якої мало стати відкриття Ейфелевої вежі. У середовищі французьких революційно налаштованих робітників виникла протилежна ідея: відкрити Міжнародний соціалістичний конгрес – «світовий парламент праці».

Документи та матеріали

«Капіталісти запрошують... подивитися і повтішатися результатами праці трудящих, які жебракують серед найбільших багатств, якими коли-небудь володіло людство. Тому ми, соціалісти, що прагнемо визволення праці та ліквідації системи

найманого рабства і побудови такого суспільства, за якого всі трудящі незалежно від національності, статі матимуть право володіти багатствами, створеними їхньою працею, ми запрошуємо справжніх виробників цих багатств зустрітися з нами 14 липня в Парижі», – проголосувалось у зверненні до робітників і соціалістів Європи та Америки.

Гарно вбраний зал засідань – зал Петрелль на дев'яту годину ранку був уже переповнений. На червоному полотні задніх лаштунків сцени золотими літерами написано слова К. Маркса і Ф. Енгельса: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!».

На 10-ту годину від імені паризької організаційної комісії Поль Лафарг щиро привітав делегатів конгресу: «Ті, хто зібралися в цьому залі – представники Європи та Америки, – не є офіційними представниками своїх країн. Вони не об'єднуються під триколірним чи будь-яким іншим прапором. Вони об'єднуються під червоним стягом міжнародного пролетаріату». У роботі конгресу взяли участь 407 делегатів із 20 країн.

II Інтернаціонал поставив за мету своєї діяльності боротьбу за соціальні права трудящих, поліпшення умов життя. Також на конгресі було прийнято рішення про щорічне проведення масових робітничих маніфестацій солідарності 1 травня – у роковини трагічних подій у Чикаго 1886 р.

Документи та матеріали

«У встановлену дату має бути проведена велика міжнародна маніфестація, а саме таким чином, щоб одночасно в усіх країнах та в усіх містах в один визначений день робітники звернулися до своїх урядів з вимогою встановити 8-годинний робочий день... Враховуючи, що Американська федерація праці... уже призначила таку маніфестацію на 1 травня 1890 р., то дата затверджується як день міжнародної маніфестації. Робітники всіх країн повинні організувати цю маніфестацію відповідно до умов, що склалися в їхніх країнах», – записано в постанові Конгресу.

Конгреси II Інтернаціоналу збиралися кожні два-три роки і розробили конкретну програму боротьби за поліпшення становища трудящих. Утворення II Інтернаціоналу свідчило про перетворення робітничого й разом з ним соціалістичного руху на впливову політичну силу кінця XIX – початку XX ст.

Напередодні Першої світової війни II Інтернаціонал був значною політичною силою. Партії, що перебували під його впливом, об'єднували 10 млн осіб, кооперативи – 7 млн.

Проте подальше загострення соціальних протиріч визначило й ідейну боротьбу в міжнародному соціалістичному русі з питань тактики, стратегії, теорії, особливо в оцінці нових явищ і процесів в економіці й державній політиці.

 У чому полягало історичне значення II Інтернаціоналу?

5. Соціал-демократичний рух

Соціал-демократія – загальна назва соціалістичних партій, що виникли в другій половині XIX ст. в різних країнах; ідеологічна й політична течія, яка виступає за впровадження ідей соціалізму в усіх сферах життя.

У 1899 р. німецький соціал-демократ Е. Бернштейн (1850–1932) опублікував книжку «Передумови соціалізму та завдання соціал-демократії», у якій піддав критиці деякі принципові положення марксистської доктрини. Аналізуючи нові тенденції індустріального розвитку, він дійшов висновку про хибність марксистського положення щодо подальшого збіднення пролетаріату та наявності передумов для побудови соціалістичного суспільства, а також недооцінки марксистами можливостей державного регулювання товарно-ринкової економіки і значення реформ для прогресивного розвитку суспільства. Бернштейн одним з перших дав розгорнуте обґрунтування соціал-демократичної ідеї.

На відміну від К. Маркса він вважав неможливим завоювання політичної влади пролетаріатом, який не досяг рівня політичної та моральної зрілості, щоб управляти суспільними процесами, перебрати на себе всю повноту державної влади. Перехід до соціалізму може відбутися не внаслідок революції, яку Бернштейн вважав «ознакою варварства», а лише через соціалізацію капіталізму. Найближчими цілями робітничого класу він вважав боротьбу за економічні й політичні права.

Бернштейн віддавав перевагу господарству, в основі розвитку якого є споживча й виробнича кооперація, за якої жоден клас не має привілеїв. Щоб досягти такого суспільного стану, потрібний певний рівень свідомості громадян – уміння жити за законами, контролюючи свої пристрасті. Адже демократична форма правління передбачає високий ступінь не лише свободи, а й відповідальності всіх. Для соціалізму як руху характерне гуманістичне ставлення до людини праці, її потреб та інтересів. Бернштейн вважав, що між соціалізмом і демократією немає протиріч. Звідси і назва його концепції – «демократичний соціалізм».

Соціал-демократія виступала за права людини, свободу слова, друку, самостійність профспілкового руху, існування правової держави. Із часом гасла доповнилися вимогами поліпшення якості життя, економічної демократії, самоврядного соціалізму.

Соціал-демократи виступали за участь у парламентській діяльності. Основним методом своєї політики вважали реформу.

На Базельському конгресі I Інтернаціоналу 1869 р. М. Бакунін та його прихильники виступили проти участі робітників у парламентській та виборчій діяльності, але дістали відсіч. Як ви вважаєте, на чому базувалася їхня позиція?

§16. ФРАНЦІЯ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

1. Друга імперія у Франції і передумови війни

Парламентська система Другої республіки викликала невдоволення великої буржуазії. У суспільстві посилювалися прагнення до встановлення влади «твердої руки», яка б захистила заможні верстви населення від нових революційних потрясінь.

Документи та матеріали

«Отже, я роблю чесне звернення до всього народу і кажу вам: якщо ви хочете зберегти цей тривожний стан, який принижує нашу гідність, який компрометує наше майбутнє, то вибирайте іншого на моє місце, тому що я не хочу влади, безсилої робити добро, – влади, що покладає на мене відповідальність за дії, запобігти яким я не в змозі, і яка не дозволяє мені розпоряджатися кермом у той час, коли я бачу, що корабель прямує до загибелі», – зі звернення Луї Бонапарта до народу від 2 грудня 1851 р.

? Проаналізуйте причини, які зумовили проголошення імперії у Франції.

У ніч на 2 грудня 1851 р. Луї Бонапарт і його прибічники здійснили державний переворот. Війська заволоділи основними стратегічними пунктами Парижа. Ліві республіканці організували «комітет спротиву», серед його активних членів був відомий письменник В. Гюго. 3 і 4 грудня в народних кварталах Парижа було зведено барикади, відбулися сутички з урядовими військами. Бонапартистам досить швидко вдалося придушити повстання в Парижі. Щоб прискорити розв'язку та залякати населення, вони використали артилерію. При цьому було вбито й поранено до 2 тис. осіб. Уряд розгромив майже всі опозиційні організації, заборонив діяльність політичних клубів, видання опозиційних газет, часописів тощо. За переворотом настав жорсткий поліцейський терор. Уряд оголосив 32 департаменти у стані облоги. 21 тис. республіканців підлягала засланням до колоній, ув'язненню, вигнанню з Франції.

Солдати на вулицях Парижа 2 грудня 1851 р.

Через рік, **2 грудня 1852 р.**, Луї Бонапарт проголосив себе імператором *Наполеоном III* (Наполеоном II бонапартисти вважали сина Наполеона I герцога Рейхштадського, який помер ще молодим). Франція стала *імперією* (1852–1870).

? *Двічі в XIX ст. у Франції проголошувалася імперія на чолі з династією Бонапартів (1804, 1852). Які верстви населення підтримували Наполеона I та Наполеона III під час встановлення монархії? Що спільного й відмінного ви вбачаєте у причинах встановлення Першої та Другої імперій у Франції?*

Із середини 1860-х років Франція терпіла одну за одною зовнішньополітичні невдачі. Уряд Наполеона III не зміг запобігти утворенню небезпечного для країни Північнонімецького союзу; побудова французами Суецького каналу погіршила відносини з Великою Британією; підтримка Наполеоном III Папи Римського посягла недовіру до Франції з боку прихильників об'єднання Італії. Невдала зовнішня політика французького імператора послабила його позиції серед значної частини промислової та торгової буржуазії. У 1870 р. становище імперії гіршало день за днем. Арешти республіканців, закриття ліберальних газет, придушення за допомогою військових робітничого руху вже не приносили бажаних результатів. За таких обставин французький імператор та його уряд вирішили поліпшити становище за допомогою війни. «Якщо не буде війни, моему синові не царювати», – ці слова поголос приписував імператриці Євгенії. Але франко-пруська війна не розв'язала цих проблем.

Війну готували обидві сторони багато років. Правлячі кола Франції, які домагалися гегемонії в Європі, прагнули розгромити Пруссію і знищити Північнонімецький союз. Французький імператор Наполеон III у переможній війні вбачав вихід із внутрішньополітичної кризи та можливість підняти міжнародний авторитет своєї держави.

У Німеччині спроби Наполеона III перешкодити завершенню об'єднання країни викликали загальне незадоволення. Юнкерство й фінансово-промислова буржуазія також прагнули війни.

Юнкерство (від нім. – «молодий дворянин») – прошарок німецьких дворян, великих землевласників. Поміщицьке юнкерське землеволодіння стало базою для модернізації сільського господарства Німеччини в XIX ст.

Канцлер Бісмарк сподівався переможною війною проти французів домогтися завершення об'єднання Німеччини. Ці плани мали на меті також пограбування Франції та захоплення частини її території (Ельзасу і Лотарингії). При цьому Бісмарк хотів, щоб війну розпочали французи.

? *Які цілі ставили перед собою Франція та Німеччина, готуючись до війни?*

Приводом до початку воєнних дій стала суперечка через кандидата на іспанський трон. Завдяки інтригам Бісмарка іспанську корону запропонували братові пруського короля принцу Леопольду Гогенцоллерну. Наполеон III рішуче став проти кандидатури Леопольда і фактично примусив пруського короля відмовитися від зазіхань на іспанський трон. Спочатку Вільгельм I, який перебував на відпочинку в Емсі, відмовився дати такі

гарантії і не прийняв французького посла, який з'являвся до нього двічі. Згодом переговори поновилися, і Вільгельм I підтвердив беззаперечну відмову Леопольда від іспанського престолу. Про це Бісмарк отримав депешу (термінове повідомлення), складену в примиренних тонах. Але пруському канцлерові потрібна була війна, у переможному завершенні якої він не сумнівався. Із цією метою Бісмарк оприлюднив Емську депешу, викресливши з неї всі примиренні фрази щодо досягнутого компромісу.

Головний акцент у опублікованому тексті було зроблено на фразі: «Його Величність відмовився прийняти французького посла і велів передати, що більше нічого не має повідомити йому». Розрахунки Бісмарка виправдалися: французький уряд сприйняв опубліковану депешу як образу.

? Як цей вчинок характеризує Бісмарка?

2. Франко-пруська війна

19 липня 1870 р. Франція оголосила війну Німеччині. Французи були підготовлені до війни набагато гірше об'єднаних німецьких військ. Бонапартисти, які сподівалися на легку й швидку перемогу, не створили єдиного командування і не забезпечили війська навіть найнеобхіднішим. Прикордонні фортеці застаріли, артилерія була озброєна ще бронзовими гарматами, тоді як німецька – залізними. Французька армія нараховувала 250 тис. солдатів, а німецька – 400 тис.

У прикордонних боях ініціативу захопили німецькі війська, примушуючи французькі із самого початку війни зайняти оборонні позиції. Французи програли три битви: біля Вейсенбурга, Форбаха, у Фрешвіллері. 6 серпня 1870 р. пруська армія вступила до Лотарингії. Французькі війська були

Полонений Наполеон III розмовляє з Бісмарком після битви біля Седана.
Художник В. Кампгаузен

розколоті на два угруповання: частина знайшла укриття в фортеці Мец, де її незабаром цілком оточили сили противника, друга частина на чолі з імператором Наполеоном III відійшла до Седана, де французи зазнали поразки.

Не маючи достатніх відомостей про ворога, війська стали на короткий відпочинок у низькій улоговині біля Седана. Командування противника скористалося із цього прорахунку: усі височини навколо Седана швидко зайняли німці, їхня артилерія почала обстрілювати оточені війська. Французькі солдати билися мужньо, але прорватися не змогли. 2 вересня 1870 р. Наполеон III наказав підняти білий прапор. Понад 80 тис. французьких солдатів і офіцерів на чолі з імператором здалися на милість переможців.

Луї Жюль Трошю

? Поміркуйте, як французи сприйняли новину про події біля Седана.

3. Третя республіка

Звістка про катастрофу біля Седана викликала в Парижі всенародне обурення. 4 вересня 1870 р. тисячі парижан вийшли на демонстрації, домагаючись позбавлення влади Наполеона. На вимогу повсталих Францію було проголошено *республікою*, покладено край владі бонапартистів, зруйновано режим Другої імперії. У ході революції створено тимчасовий уряд – уряд *Національної оборони* на чолі з генералом *Трошю*. У першому зверненні до народу уряд заявив про намір продовжувати війну, відстоювати територіальну цілісність Франції. Та він не вжив швидких і дійових заходів, щоб організувати опір загарбникам, хоча мав у своєму розпорядженні чимало військ і значну кількість патріотів-добровольців. Більшість в уряді намагалася якнайшвидше укласти мир із противником.

Скориставшись із цього, німецькі війська просувалися в глиб Франції. У другій половині вересня вони оточили Париж 230-тисячною армією та розпочали його облогу.

Документи та матеріали

Свідок подій, французький письменник Е. Золя в романі «Розгром» змалював Париж тих днів: «Крамниці більше не відкривалися. Перехожих було обмаль, на безлюдних вулицях зникли коляски. Парижани з'їли сорок тисяч коней, дійшли до того, що платили великі гроші за собак, котів і пацюків... їли хліб із рису та вівса, темний, липкий хліб і, щоб отримати встановлену норму – триста грамів, біля пекарень стояли безкінечні черги. Героїчна злиденність великого міста, яке не бажало здаватися!».

З настанням холодної зими люди, крім голоду, страждали ще й від морозів. По суті, усе чоловіче населення, здатне тримати зброю, стало на захист столиці. Обурення народних мас тим, що уряд не хотів організува-

ти опір загарбникам, забезпечити підвезення й справедливий розподіл продовольства й палива, зростало. Не раз народні заворушення набирали форми збройних виступів і спроб повалити уряд Національної оборони. Придушивши такі виступи, уряд намагався зміцнити свої позиції змовою з агресором.

Портрет Адольфа Тьера.
Художник Л. Баскет

У листопаді французький уряд розпочав переговори про перемир'я. Воно було укладено наприкінці січня 1871 р. Перемир'я було використано для проведення виборів до Національних зборів, які відбулися 8 лютого, а 13 лютого Національні збори розпочали свою роботу. Вони сформували уряд, який очолив А. Тьер. Уряд Національної оборони було відправлено у відставку.

Отримавши від Національних зборів повноваження, Тьер 26 лютого 1871 р. підписав з Бісмарком у Франкфурті-на-Майні попередні умови мирного договору. Правлячі кола Франції погодилися віддати Німеччині Ельзас і Східну Лотарингію, сплатити 5 млрд франків,

причому до сплати їх значна частина країни лишалася окупованою німецькими військами. Остаточо мирний договір було підписано **10 травня 1871 р.** Франко-пруська війна закінчилася перемогою Пруссії.

 Чи змінився характер війни для Франції і Німеччини після проголошення республіки у Франції? Свою відповідь аргументуйте.

4. Паризька комуна

Уряд Тьера, посилаючись на закінчення війни, припинив сплачувати утримання національним гвардійцям і видав наказ про їхнє роззброєння, скасував відстрочення за внесення квартирної плати, заборонив демократичні газети та розпочав арешти в Національній гвардії. Це призвело до стихійного повстання **18 березня 1871 р.**, у результаті якого до влади в Парижі прийшов *Центральний комітет Національної гвардії*. Уряд Тьера перебрався до Версаля. Після столичних подій повстання вибухнули в Ліоні, Тулузі, Марселі та інших містах.

26 березня 1871 р. було проведено вибори до *Ради Паризької комуни* – органу влади повсталих. Було обрано 86 депутатів, які почали працювати в дев'яти комісіях: військовій, внутрішніх справ і громадської безпеки, зовнішніх відносин, судовій, фінансовій, праці й обміну, харчування, освіти та громадських служб. Вищим органом була виконавча комісія, до складу якої увійшло по одній особі від кожної з дев'яти комісій. На базі цієї комісії 7 травня було створено Комітет громадського порятунку.

Наступного дня після свого проголошення Комуна оголосила скасування всіх наказів версальського уряду. Було введено виборність усіх посад, збільшено мінімальний розмір зарплати дрібним службовцям та її максимум.

Барикади Паризької комуни 1871 р.

Мерія Парижа після пожежі 1871 р.

За період 18–28 березня 1871 р. було знято облоговий стан у Парижі, скасовано військові суди, частини постійної армії розпущено, ліквідовано поліцію. Охорону громадського порядку було покладено на загони Національної гвардії.

У Декларації до французького народу, опублікованій 19 квітня 1871 р., Рада Комуни відстоювала право на автономне (самостійне, незалежне) управління Парижа і вважала, що така автономія має поширюватись на всі місцевості Франції. Принципом вільного комунального управління Декларація визнавала постійну участь громадян у справах Комуни, а тому вона турбувалася про реальне користування правом зборів і друку. Таким чином, Паризька комуна була адміністративною одиницею (комуною), у якій було реалізовано принцип самоуправління народу.

Будучи соціалістами за своїми поглядами, комунари насаджували соціалістичну ідеологію серед населення. Вони вірили, що їхні дії «оновлять світ», що саме Франція втручає людству шлях до світлого майбутнього. Тому не дивно, що в діяльності Комуни брало активну участь багато іноземних революціонерів, наприклад угорський робітник Лео Франкель, поляк Ярослав Домбровський та інші.

? *З'ясуйте причини виникнення Паризької комуни.*

Згодом з допомогою вірних урядові військових частин Тьер розгромив повстання в Ліоні, Марселі, Тулузі. Йому допоміг Бісмарк: він повернув частину військовополонених, дозволив збільшити регулярні війська до 130 тис. На черзі був Париж. 2 квітня версальці розпочали наступ на

Падіння Вандомської колони 1871 р.

столицю, у травні оточили її з трьох боків, а 21 травня вдерлися до міста. Розгорнулися запеклі бої на вулицях і майданах.

Увійшовши в місто, урядові війська вчинили «кривавий тиждень» (21–28 травня). Комунарів витісняли з кожної барикади, вулиці, будинку. Щоб зупинити просування версальців, повсталі почали підпалювати будівлі. Унаслідок пожеж, що виникли, згоріли міська ратуша, міністерство фінансів, багато інших громадських і приватних помешкань. Жорстокість одних породжувала подібні дії з боку інших. Успіх урядових частин супроводжувався безжалісним нищенням повсталих. Версальці розстрілювали всіх полонених, у тому числі жінок і дітей. Понад двадцять трибуналів удень і вночі виносили звинувачувальні вирoki. Кількість жертв перевищила 100 тис. Під враженням від пережитого влітку 1871 р. член Ради Комуни Е. Потьє написав вірш «Інтернаціонал», який незабаром став гімном соціалістів. Паризька комуна, що проіснувала 72 дні, завершила майже сторіччя французьких революцій, яке розпочала Французька революція 1789–1799 рр. Вона ще раз довела потребу політичного компромісу між урядом і народом.

Документи та матеріали

Паризька комуна – складне історичне явище. Її дійсна сутність залишилась незрозумілою для більшості сучасників. Дехто з них убачав у революційних подіях у Франції березня–травня 1871 р. продовження і завершення Французької революції кінця XVIII ст. Інші розглядали Комуна 1871 р. як відродження середньовічних

Барикада після її захоплення урядовою армією під час «кривавого тижня»

міських комун. Деякі вважали її першим кроком до заміни великої централізованої держави дрібними самоврядними громадами. Були й такі публіцисти та соціологи, які стверджували, що революція 1871 р. у Франції прагнула ліквідації будь-якої державної влади, повного безвладдя.

Яку з наведених точок зору ви поділяєте? Поясніть чому. Висловте своє бачення цієї проблеми. Доберіть факти на підтвердження своїх роздумів.

5. Радикали при владі. Ж. Клемансо

Країна жила за Конституцією, ухваленою 1875 р., як парламентська Третя республіка. Головою держави був президент. Він обирався абсолютною більшістю Національних зборів строком на сім років і міг бути переобраний на будь-який новий термін. Конституція надавала йому право командувати армією і розпускати парламент.

Парламент складався з двох палат: верхньої (Сенату) і нижньої (Палати депутатів). До верхньої входили 300 senatorів (225 з яких призначались на 9 років, а інші – довічно самими сенаторами). Палата депутатів обиралася на основі загального виборчого права. Рада міністрів призначалася президентом, але була підзвітною парламенту, хоча урядові акти мали іноді вищу силу від законів, ухвалених парламентом. Місцевого самоврядування практично не існувало. Згідно із законами 1876–1882 рр., посади мерів стали виборними. Реальна влада в департаментах належала префектам, призначеним урядом.

Керівники Третьої республіки вважали себе продовжувачами справи Французької революції. Тому своїм прапором Третя республіка затвердила

триколовий прапор, а гімном – «Марсельезу». 14 липня було проголошено національним святом – Днем взяття Бастилії.

Наприкінці XIX ст. у політичному житті країни точилася боротьба між монархістами та республіканцями. З початком XX ст. центральним питанням постала боротьба між поміркованими республіканцями (правими) та радикалами (лівими).

Партію радикалів було створено в 1881 р. Її лідером був *Жорж Клемансо* (1841–1929) з династії лікарів, сам лікар за фахом. Розум, бурхливий темперамент, мистецтво оратора сприяли тому, що Ж. Клемансо став політиком, а Партія радикалів, яку він очолював, була популярною серед міської буржуазії та селянства. Її програмними цілями були захист республіканського устрою, приватної власності, боротьба проти впливу церкви, вимога націоналізації великих монополій, уведення прогресивного податку на прибутки.

Жорж Клемансо

Документи та матеріали

«Схожі події відбувалися за всіх урядів, і ніхто не спроможний запобігти їм... Нехай же Палата депутатів висловиться, засуджує вона цю політику чи визнає, що заради успіху майбутніх соціальних перетворень ми зобов'язані вести боротьбу проти всіх революціонерів, які добиваються безладдя та насильства; нехай Палата скаже, чи згодна вона захищати разом з нами законність і порядок в ім'я реформ та проти революції», – заявив Ж. Клемансо, виступаючи в парламенті у травні 1908 р.

? *Які програмні цілі Партії радикалів відображала така позиція її лідера?*

Яскравим прикладом зрощування державного апарату та інтересів капіталу є справа, що отримала назву «Панама».

З ініціативи французького інженера Ф. Лессепса на початку 1880-х років для будівництва Суецького каналу було створено акціонерне товариство. Значна кількість французів, повіривши в успіх справи, придбала акції товариства. Будівництво виявилось тривалим, і в 1888 р. компанія оголосила про своє банкрутство. Тисячі акціонерів утратили вклади, тоді як керівництво компанії витратило на будівництво каналу лише 50 % зібраних коштів. Іншу частину коштів, як згодом з'ясувалося, було витрачено на підкуп посадових осіб: 150 депутатів парламенту, редакторів газет, державних чиновників, що дозволили випуск додаткових акцій. Але незважаючи на великий поголос, більшість депутатів, причетних до афери, було виправдано. Цікавим є й той факт, що втягнутими в аферу були і представники різних політичних партій від радикалів до монархістів.

? *Чому слово «Панама» стало синонімом шахрайства, хабарництва, продажності політичних діячів та урядовців?*

Еміль Комб

Значну роль у політичному житті Франції відігравала соціалістична партія, яка з кінця XIX ст. була тісно пов'язана з робітничим рухом і мала досить значну фракцію в парламенті. Поряд з революційними та соціалістичними традиціями у Франції існували й стійкі монархічні та клерикальні (від лат. – «церковні») традиції. 1905 р. французькі монархісти організували свою політичну організацію «Французька дія». Її головним гаслом було «Геть республіку! Хай живе Франція! Хай живе король!».

Ще однією особливістю політичного життя країни була багатопартійність. На початку XX ст. у французькому парламенті було представлено близько десятка політичних партій та груп, але жодна не мала більшості, тому не могла сформувати уряд. Тільки об'єднавшись, вони могли сформувати коаліційний уряд. За двадцять років (1878–1898) у Третій республіці змінилося 25 урядових кабінетів. Практично кожен уряд при владі перебував 9–10 місяців.

? *Схарактеризуйте політичну систему Франції кінця XIX – початку XX ст.*

На парламентських виборах 1902 р. перемогу здобув блок лівих сил, який об'єднав радикалів та соціалістів. Главою уряду лівого блоку став один з видатних французьких політиків та діячів радикальної партії Еміль Комб. Саме із цього часу й до початку Першої світової війни радикали відігравали провідну роль в усіх урядах. Їхня політика була спрямована на демократизацію політичного життя в країні: церкву відокремлено від держави, а школу – від церкви, скасовано викладання теології у школах, проголошено свободу совісті, слова та рівність усіх культур. Введено Закон «Про робітничі та селянські пенсії», який запроваджував пенсії із 65-річного віку.

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. у Франції остаточно утвердився республіканський устрій із сильною владою Кабінету міністрів. Спроби монархістів відновити монархічні форми правління зазнали невдач.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ!

1. Що відбулося раніше: початок франко-прусської війни чи Паризької комуни?
2. Ельзас, Лотарингія, Седан, Франкфурт-на-Майні. Що об'єднує ці історико-географічні назви?
3. Бісмарк і Наполеон III. З'ясуйте, що об'єднує їх, робить людьми однієї епохи.
4. Чи можна вважати події, що розпочалися в Парижі 18 березня 1871 р.: а) революцією; б) громадянською війною? Свій вибір поясніть.
5. Схарактеризуйте зовнішню та внутрішню політику Третьої республіки.

§17. НІМЕЦЬКА ІМПЕРІЯ

1. Канцлер Отто фон Бісмарк

Перемога у франко-пруській війні завершила тривалий процес об'єднання Німеччини.

1871 р. у Дзеркальній залі Версальського палацу було проголошено *Німецьку імперію*. 18 січня 1871 р. пруський король Вільгельм I став імператором Німеччини. А 16 квітня 1871 р. набула чинності Конституція імперії, яка сприяла завершенню процесу становлення цілісної держави як з політичного, так і з економічного погляду.

Згідно з Конституцією, вища влада в державі належала імператорові (кайзеру), яким міг бути лише пруський король. Імператор очолював імперські війська; здійснював загальне управління країною; скликав або достроково розпускав обидві палати парламенту; призначав рейхсканцлера, вищих чиновників та офіцерів; він мав великі права в галузі зовнішніх зв'язків. Канцлер був главою імперського адміністративного апарату. Федеральних міністрів не було, існували лише керівники імперських відомств – підлеглі канцлера.

 Чому об'єднання Німеччини відбулося збройним шляхом? Чи існував альтернативний спосіб?

Для ухвалення імперських законів потрібна була згода Союзної ради (бундесрату) і Палати депутатів (рейхстагу). Права бундесрату були значними. Навіть якщо розпускався рейхстаг, то це не обов'язково означало перерву

Проголошення Німецької імперії. Художник А. Вернер

в роботі бундесрату. Головою Союзної ради був канцлер імперії – прусський міністр. Рейхстаг обирався шляхом загальних виборів таємним голосуванням із чоловіків, які досягли 25-річного віку, за винятком військових.

Першим імператором Німеччини був король Пруссії Вільгельм I, але фактично країною упродовж 20 років управляв канцлер Отто фон Бісмарк.

Документи та матеріали

«Монархія та найідеальніший монарх, аби не почати діяти у своєму ідеалізмові на шкоду суспільству, потребують критики, поява якої допомагає вийти на правильний шлях, коли загрожує небезпека заблукати... Критика може здійснюватися лише вільною пресою і парламентом у сучасному розумінні. Обидві ці корективи можуть у результаті зловживань пригасити лезо свого впливу або навіть зовсім втратити. Запобігти чомусь подібному – одне із завдань консервативної політики», – писав Бісмарк.

? Прокоментуйте думку Бісмарка. Чи поділяєте ви її? Як вона характеризує Бісмарка?

Бісмарк провів низку реформ з обмеження впливу церкви на суспільно-політичне життя в країні: було скасовано право нагляду церкви за школою (1872); духовенству заборонено провадити політичну агітацію; скасовано церковну і впроваджено державну реєстрацію шлюбів, народжень та смертей. Така політика дістала назву «культуркампф» («боротьба за культуру»).

Зміцнюючи режим імперської влади, канцлер вів досить рішучу боротьбу проти політичної опозиції, зокрема проти впливу соціал-демократії на політичне життя; ініціював ухвалення «виключного закону проти соціалістів», який фактично на десятиріччя заборонив діяльність соціалістичних організацій та видання робітничих газет.

Документи та матеріали

«Мають заборонятися усі спілки, які ставлять соціал-демократичні й комуністичні цілі та підривають існуючий державний і суспільний лад. Мають заборонятися всі збори... викорінюватися друковані твори, що служать цим прагненням», – було записано у «винятковому законі» проти соціалістів.

Карикатура на об'єднання Німеччини Пруссією. 1870-ті роки

Одним з напрямів внутрішньої політики канцлера Отто фон Бісмарка стало запровадження соціальних реформ. Було ухвалено закони про страхування в разі травмування на виробництві та хвороби (1881), про пенсійне забезпечення в старості із 70 років (1889) та внаслідок втрати працездатності; встановлено 11-годинний робочий день; заборонено працю дітей до 13 років. Така внутрішня політика «залізного канцлера» забезпечила співробітництво між юнкерством та німецькими підприємцями, заклала основи зростання військової могутності Німеччини.

? Схарактеризуйте реформи Бісмарка. Як вони вплинули на суспільно-політичний розвиток Німеччини?

2. Вільгельм II

У 1888 р. помер імператор Вільгельм I. Імператором Німеччини став його онук *Вільгельм II*. Не погоджуючись з курсом канцлера та будучи невдоволеним його прагненням до повної влади, імператор примусив Бісмарка піти у відставку. Здобуття на виборах у 1890 р. соціалістами 20 % голосів виборців прискорило падіння канцлера. Того самого року він пішов у відставку. «Бісмарк – людина практичного розуму і величезної спритності. Його називали “залізним канцлером” і “великою людиною XIX ст.”», – сказав про нього Ф. Енгельс.

Вільгельм II

Чи погоджуєтесь ви з характеристикою Бісмарка, яку дав йому Ф. Енгельс?

Документи та матеріали

«Вільгельм II до всього ставився суб'єктивно. Лише особисті аргументи справилися на нього враження. Він хоче навчити інших, але дуже неохоче дозволяє навчати себе. Він не зносить нудьги; важкі, сухі, надто розважливі люди діють йому на нерви і нічого від нього не можуть дочекатися. Вільгельм II хоче прославлятися, робити і вирішувати все сам. Те, що він робить сам, на превеликий жаль, часто густо виходить невдало. Він прагне слави, він шанобливий, ревнивий. До того ж, щоб домогтися від нього впровадження будь-якої ідеї, треба зробити вигляд, що ідея походить від нього. Вільгельм II був пихатим, він полюбляв дешеву славу. Він ...носив стільки орденів, скільки їх можна було почепити, його самопочуття ставало кращим, якщо він міг узяти в руку фельдмаршальський жезл або адміральську зорову трубу на борту корабля, яка на воді замінювала фельдмаршальський жезл», – пригадував канцлер Б. Бюлов.

Порівняйте характеристики сучасників Бісмарка і Вільгельма II.

3. «Світова політика» Вільгельма II

Документи та матеріали

«За життя минулого покоління Німеччина була сільськогосподарською країною, у якій дві третини населення становили сільські жителі; тепер – це промислова країна першого рангу», – писав Ф. Енгельс про поїздку до Німеччини в 1893 р.

Наприкінці XIX ст. економічний розвиток Німеччини відбувався прискореними темпами, а в перші десятиліття XX ст. вона почала випереджати Велику Британію за основними економічними показниками. Особливо швидкими темпами розвивалися передові на той час галузі виробництва – хімічна та електротехнічна. Розвиток аграрного сектору відбувався за рахунок широкого використання хімічних добрив та нової агротехніки. Врожайність зернових та картоплі зростає вдвічі. Швидкими

Бісмарк сходить з корабля «Німеччина» під наглядом кайзера Вільгельма II. Карикатура на відставку Бісмарка з журналу «Панч». 1890 р.

Які події та процеси спричинили індустріальний розвиток Німеччини наприкінці XIX ст.?

Протириччя між Великою Британією та Німеччиною були помітні вже з моменту створення Німецької імперії (1871) та після її перемоги у війні з Францією. Німеччина почала претендувати на гегемонію на континенті. Імператор Вільгельм II на початку 1890-х років проголосив про остаточний перехід від «континентальної» політики Німеччини до «світової політики». Він вимагав, щоб Німецька імперія не відставала від інших великих держав у сфері колоніальної політики.

Поняття «світова політика» в німецькій історії пов'язане з ім'ям канцлера Б. Бюлова, який у 1897 р. обійняв пост секретаря Міністерства закордонних справ. Цього самого року, виступаючи перед рейхстагом, він заявив: «Ми більше не хочемо знаходитися ні в кого в тіні, ми вимагаємо власного місця під сонцем». Цю фразу було виголошено під впливом потужного громадського руху, який виступав за будівництво морського флоту, ведення активної колоніальної політики й прагнув змусити інші країни зважати на інтереси Німеччини у світовому масштабі.

У 1884–1885 рр. Німеччина захопила свої перші колонії. Із цього часу вона виступає вже не тільки як торговий конкурент Великої Британії, але і як її суперник у боротьбі за розподіл ще вільних колоніальних територій. До того ж 1893 р. Німеччина остаточно переконалася в тому, що їй не вдасться залучити Велику Британію до Троїстого союзу. Саме це і стало безпосереднім приводом для повороту в німецькій політиці щодо Великої Британії. Усюди, де тільки можливо, Німеччина починає протидіяти британській колоніальній політиці.

Таким чином, із середини останнього десятиліття XIX ст. перед зовнішньою політикою Німеччини було поставлено нове завдання – створити колоніальну імперію і встановити сфери впливу у відсталих країнах. Це стає основною справою німецьких політиків і підприємців. Але Німеччині не залишалось нічого іншого, як претендувати на колонії та сфери впливу інших держав, зокрема й Великої Британії. Виходячи із цього, йшлося не тільки про розподіл, але й про перерозподіл раніше захоплених територій.

Визначте напрями «світової політики» Вільгельма II. Чому Німеччина обрала саме такий зовнішньополітичний курс?

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ!

1. Що відбулося раніше: утворення Німецької імперії чи проголошення курсу «світової політики»?
2. Поясніть зміст поняття «культуркампф».
3. Які події в історії Німеччини пов'язані з Вільгельмом II?
4. Порівняйте економічний розвиток Великої Британії та Німецької імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.
5. Велика Британія дотримувалася упродовж XIX ст. політики «блискучої ізоляції», а Німецька імперія – «світової політики». Прокоментуйте наведене твердження.

§18. ВЕЛИКА БРИТАНІЯ

1. Втрата промислової першості

Вікторіанською епохою прийнято вважати період правління Вікторії, королеви Великої Британії та Ірландії, імператриці Індії від 1837 до 1901 рр.

Документи та матеріали

«У 37-му році, коли королева посіла на престолі... ще ходили поштові карети, чоловіки носили пишні краватки, голили верхню губу, їли устриці із діжок... жінки не мали прав на власне майно. У країні панувала чемність. Для нужденних будували притулки, бідних вішали за зовсім дрібні злочини... Майже два покоління змінилося з того часу, а за цей час – пароплави, залізниці, телеграф, велосипеди, електрика, телефони і ось тепер ці автомобілі...»

Змінилися звичаї, змінилися манери... Шістдесят чотири роки охорони власності створили велику буржуазію, пригладжували, шліфували, підтримували її доти, доки вона манерами, звичаями, мовою стала мало чим відрізнятися від аристократії», – писав письменник Дж. Голсуорсі.

Велика Британія була однією з найбагатших і найрозвинутіших країн світу. Її грошова одиниця – фунт стерлінгів – стала основною світовою валютою, а її столиця Лондон – світовим торговим центром, Англійський банк – світовим центром фінансових угод. Велику Британію називали «володаркою морів».

Темпи промислового розвитку цієї країни продовжували зростати, але поступово внаслідок технічного відставання вона починає поступатись у темпах економічного розвитку США та Німеччині. На початку XX ст. Німеччина перегнала Велику Британію за виробництвом сталі, а США – за виплавкою чавуну та видобутком кам'яного вугілля. Висока продуктивність праці та досконале виробниче обладнання робили американські товари дешевшими, а отже, більш конкурентними щодо британських на світовому ринку.

Аграрний сектор британської економіки не міг уже вдовольнити потреб країни у продуктах харчування. Тому лівова частина продуктів та сільськогосподарської сировини припадала на експортні товари з інших країн. Товарообіг Великої Британії з країнами Британської імперії був значно більший,

ніж з будь-якою країною світу. Британські промисловці були тісно пов'язані з колоніальним ринком і тому перевагу віддавали вкладанню капіталів за кордон, а не у власну економіку. Це, безперечно, дуже впливало на скорочення темпів промислового розвитку самої Великої Британії.

? *Що зумовило втрату Великою Британією промислової першості?*

2. Політичний розвиток Великої Британії наприкінці XIX ст.

У країні продовжувала існувати конституційна монархія, парламентський устрій з відповідною двопартійною системою, представленою політичними партіями – консерваторами та лібералами. Їхнє ядро складала велика буржуазія. Незгоди між партіями були зумовлені суперечностями між різними верствами – промисловою, банківською (фінансовою), сільською і торговельною буржуазією. Консерваторів підтримували великі землевласники, а лібералів – середня і частина дрібної буржуазії.

Розбіжності між партіями зводилися до відмінності засобів, форм і строків розв'язання різних державних питань. Реалізація їх великою мірою залежала від парламентської більшості, що формувала уряд. Тому обидві партії прагнули здобути в ньому більшість. Наприкінці XIX ст. лідером консерваторів був Бенджамін Дізраелі – талановитий політик і відомий письменник. Керівником Ліберальної партії – Вільям Гладстон. Обидві партії виступали за проведення соціальних та виборчої реформ.

Персоналії

БЕНДЖАМІН ДІЗРАЕЛІ (1804–1881)

Британський державний діяч і письменник. Починав як автор сатиричних творів. Згодом очолив групу партії торі «Молода Англія». Виступив ініціатором перетворення партії торі на Консервативну партію. Домігся присвоєння британській королеві титулу «імператриці Індії». На його честь та для пропаганди його ідей у Великій Британії створено «Лігу проліска».

ВІЛЬЯМ ГЛАДСТОН (1809–1898)

Британський державний діяч, письменник. Упродовж своєї політичної кар'єри, яка тривала понад 60 років, чотири рази обіймав посаду прем'єр-міністра та міністра фінансів Великої Британії. Найстаріший прем'єр-міністр країни, який вийшов у відставку у 84 роки. Був чудовим оратором.

1

2

1. Бенджамін Дізраелі

2. Вільям Гладстон

Парламентська реформа, яку проводили ліберали в 1884 р., значно розширила виборчі права британців. У виборах дістали можливість брати участь чоловіки, що мали власні будинки або квартири, за які платили не менш ніж 10 фунтів стерлінгів на рік. Політика поступок в Ірландії, внесена ліберальним урядом у 1886 р. на розгляд парламенту проекту закону про гомруль (надання автономії Ірландії в рамках Британської імперії) розкололи Ліберальну партію. Частина лібералів приєдналась до Консервативної партії. Уряд Гладстона змушений був піти у відставку, і країною двадцять років правили консерватори. Лише в 1905 р. уряд консерваторів, утративши довіру парламенту, змушений був передати кермо правління країною лібералам, що отримали перемогу на виборах 1906 р. і перебували при владі до 1915 р.

 Схарактеризуйте політичний розвиток Великої Британії наприкінці XIX ст.

3. Ліберальні реформи Д. Ллойд Джорджа

Одним з перших ідеологів та практиків буржуазного реформізму був Девід Ллойд Джордж.

Персоналії

ДЕВІД ЛЛОЙД ДЖОРДЖ (1863–1945)

Син учителя, адвокат, талановитий оратор і далекоглядний політик. Його у віці 27 років було обрано депутатом парламенту, а згодом і одним із лідерів Ліберальної партії. Широкому загалу став відомий завдяки своєму виступові проти «дармоїдів-багатіїв».

«Першокласний буржуазний ділок і політичний пройдисвіт, популярний оратор, що вміє говорити які завгодно, навіть революційні, промови перед робітничою аудиторією, здатний давати чималі датки слухняним робітникам у вигляді соціальних реформ (страхування тощо)», – писав про нього В. Ленін.

 Чи поділяєте ви оцінку, яку дав В. Ленін Ллойд Джорджу?

Ллойд Джордж вважав: для того, щоб лібералам зберегти контроль над робітниками, потрібно вжити низку заходів, спрямованих на ліквідацію їхнього «ганебного жебрацького становища», оскільки в іншому разі контрольовані соціалістами, вони назавжди покінчать із буржуазією. З його ініціативи парламент ухвалив закони про 8-годинний робочий день для шахтарів, матеріальну допомогу в разі хвороби, інвалідності та безробіття, а також пенсійне забезпечення для осіб, старших за 70 років. За його ініціативою права Палати лордів було обмежено настільки, що законопроекти могла затверджувати Палата громад без згоди Палати лордів. Ці реформи сприяли зменшенню напруги в суспільстві.

Важливу роль у суспільно-політичному житті Великої Британії відігравали профспілки, які відзначалися більшою організованістю та чисельністю порівняно з профспілками інших європейських країн, крім Німеччини. У цей період частина профспілкових лідерів стала виступати

за необхідність включення робітничих організацій не тільки в економічну, а й у політичну боротьбу. 1900 р. вони організували Комітет робітничого представництва для участі у виборчій кампанії робітничих представників. 1906 р. Комітет було перейменовано в Робітничу (Лейбористську) партію, яка взяла участь у виборах 1906 р. і здобула в парламенті 20 депутатських місць.

Схарактеризуйте вплив реформ Д. Ллойд Джорджа на розвиток суспільно-політичного життя Великої Британії.

4. Посилення колоніальної експансії

Документи та матеріали

«Щоб урятувати 40 мільйонів жителів Сполученого королівства від нищівної громадянської війни, ми, колоніальні політики, повинні заволодіти новими землями... Якщо ви не хочете громадянської війни, ви мусите стати імперіалістами...» – зауважував Сесіль Родс (1853–1902) – ідеолог і організатор колоніальних загарбань.

В останній третині XIX ст. Велика Британія не лише зберегла, а й значно розширила свої колоніальні володіння. Боротьба за завоювання ще неподілених територій і за зміцнення позицій була в ці десятиліття стрижнем англійської зовнішньої політики. Використовуючи свою перевагу на морі, мережу військово-морських баз і опорних пунктів, Велика Британія вела численні колоніальні війни.

У 1875 р. Велика Британія встановила контроль над Суецьким каналом і таким чином отримала один з найважливіших стратегічних пунктів на шляху до Індії. На посилення її колоніальної експансії вплинула близькосхідна криза 1875–1878 рр. Уряд проводив традиційну політику збереження цілісності Туреччини, сподіваючись установити англійське панування над усією величезною Османською імперією. Коли в ході російсько-турецької війни (1877–1878) було звільнено Болгарію і російські війська з боями вийшли на ближні підступи до Константинополя, прем'єр-міністр Дізраелі почав демонстративну підготовку до війни. Він наказав британській ескадрі увійти в Мармурове море, утім до війни справа не дійшла. Воювати «власноруч» Велика Британія наміру не мала, а знайти «солдата на континенті» в особі Франції чи Австрії, як це було під час Кримської війни, англійській дипломатії не вдалося. У цілому колоніальна політика Дізраелі була успішною і відображала могутність вікторіанської Англії. Прагнучи підкреслити світовий характер імперії, підняти престиж Великої Британії і особливо справити враження на народи Сходу, Дізраелі організував у 1875–1876 рр. урочисту поїздку спадкоємця престолу по Індії, після чого королеву Вікторію було проголошено імператрицею Індії. Із цього часу офіційно почали застосовувати термін «Британська імперія».

Спираючись на раніше створені колонії в Азії, насамперед Індію, Велика Британія продовжувала зміцнювати й розширювати свої позиції в цій частині світу. 1880 р. ціною великих військових зусиль вдалося встановити протекторат над Афганістаном. Проте головною ареною колоніальної боротьби в кінці XIX ст. став Африканський континент. Єгипет потрапив у фінансову

кабалу до Великої Британії та Франції, які були єдині в прагненні поневоли-ти його, але водночас боролися між собою за переважання в новій колонії.

Ще з більшою енергією англійські колонізатори поринули в авантюри в Південній і Екваторіальній Африці. Ще 1877 р. Велика Британія оголо-сила про анексію Оранжевої Республіки і Трансваалю. З давніх часів у цьому районі жили нащадки голландських поселенців – бури, які вели загарбницьку війну проти федерації африканських племен зулу. Велика Британія вела проти цих племен війну, яка в 1879 р. завершилася роз-громом зулу.

1885 р. було проголошено англійський протекторат над більшою час-тиною території, розміщеної між бурськими республіками й німецькою Південно-Західною Африкою, яка стала називатися протекторатом Бечу-аналенд. Англійський уряд не відмовився від наміру підпорядкувати собі нові території, але хотів зробити це руками підприємців, які були об'єднані згодом у привілейовану південноафриканську компанію на чолі з С. Родсом (1889). Придбані шляхом підкупів, обману, прямого на-сильства території отримали назву Родезії. Золоті копальні Трансваалю, як і алмазні копальні, потрапили під контроль фінансової групи Родса. На довершення всього Родс став прем'єром Капської колонії. Згодом С. Родс закликав до створення безперервної лінії англійських володінь від Каїра до Кейптауна. На шляху лежала лише Німецька Східна Африка, а головне – усе ще незалежними залишалися Трансвааль і Оранжева Рес-публіка, оточені Капською колонією з півдня, Бечуаналендом із заходу і Родезією з півночі. Після врегулювання інциденту в Судані потужні фінансові угруповання Великої Британії вибрали момент для захоплення бурських республік.

Англійський уряд спровокував конфлікт, пов'язаний з переселенцями з Великої Британії, яких нібито притіснили бури. Англо-бурська війна (1899–1902) коштувала Великій Британії значних зусиль. У результаті Велика Британія перемогла, анексувавши бурські республіки і ставши основним експлуататором африканського населення.

 Окресліть території, що складали сферу колоніальних інтересів Великої Бри-танії.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ!

1. Що було раніше: утворення Лейбористської партії чи Ліберальної?
2. Хто такі Дізраелі, Гладстон, Ллойд Джордж? Які події в історії Великої Бри-танії пов'язані з їхніми іменами?
3. Чи вважаєте ви королеву Вікторію I видатною історичною постаттю? Свою відповідь аргументуйте.
4. З'ясуйте, Велика Британія кінця XIX – початку XX ст. була за формою прав-ління конституційною монархією чи парламентською монархією?

§19. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІТАЛІЇ

1. Суспільно-політичний розвиток Півдня Італії

У процесі національного об'єднання Італії відбувся істотний перерозподіл земельної власності. Однак цей процес не торкнувся селянства, а реалізовувався в інтересах буржуазії без посягання на велике землеволодіння. Південна частина континентальної Італії та острови Сицилія і Сардинія були зоною напівфеодальних латифундій, де переважали докапіталістичні методи ведення господарства. Це поглиблювало економічну, соціальну та культурну відсталість Півдня. Тягар податків тут відчувався сильніше, ніж у інших частинах країни, адже після об'єднання було встановлено додаткові збори.

Величезних розмахів набуло лихварство. Гніт латифундиста і лихваря змушував селян залишати рідні краї. Традиційне ремісничо-мануфактурне виробництво не витримувало закордонної конкуренції, а нова промисловість через відсутність капіталу не розвивалася. У пошуках кращої долі селяни масово їхали за океан, де залишалися назавжди. У порівнянні з 1876–1888 рр. упродовж 1901–1909 рр. кількість емігрантів збільшилася майже в 10 разів, досягши близько 300 тис.

У більшості населення Півдня було бідним і неписьменним. Оскільки в основі виборчої системи країни був майновий ценз, то в результаті Південь не міг претендувати на повноцінне політичне представництво в парламенті. Якщо у 1860-х роках брати участь у виборах на Півночі міг кожен 12-й житель, то на Півдні – лише кожен 38-й.

Через постійну соціальну напруженість на Півдні центральна влада щораз частіше вдавалася до репресивних заходів. Почався наступ на громадянські свободи: законом 1889 р. було обмежено конституційне право зборів, у результаті чого 1890 р. було заборонено першотравневу демонстрацію і вперше застосовано зброю проти страйкарів. Однак це лише загострило соціальну напругу.

Протягом 1897–1898 рр. країну охопили масові виступи через подорожчання продуктів харчування. Згодом рух набув не лише соціальних, а й політичних ознак. Так, у травні 1897 р. в Мілані у відповідь на заборону соціалістичних листівок відбулися зіткнення між робітниками й поліцією, які переросли в п'ятиденне повстання з барикадними боями. Проти повсталих робітників використали піхотні й кавалерійські військові частини та артилерію. Почалися масові репресії, було заборонено багато газет, почали діяти військові суди.

Схарактеризуйте історичну ситуацію, що склалася на Півдні Італії. З'ясуйте, у чому полягали проблеми Півдня.

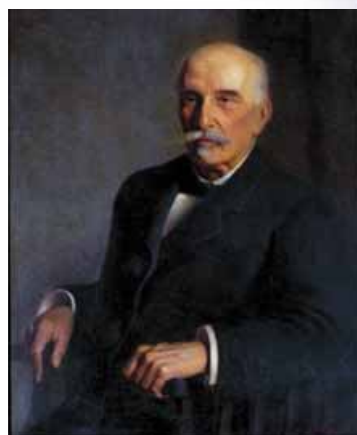
2. «Ліберальна ера» Дж. Джолітті

Наприкінці XIX – початку XX ст. в італійському суспільстві відчувалася гостра потреба змін. З одного боку, це було зумовлено ослабленням великих землевласників. Вони поступилися своїми позиціями підприємцям, які виступали за впровадження новітніх досягнень у промисловість та технологію виробництва. Крім того, у цей період значно посилювався ро-

бітничий рух, який з неорганізованих виступів перетворився в політичну силу, на яку не можна було не зважати.

На початку ХХ ст. намітилася тенденція лібералізації політичного курсу. Вона виразно окреслилася з приходом до влади на початку 1901 р. уряду Джузеппе Дзанарделлі, провідну роль у якому відіграв міністр внутрішніх справ Джованні Джолітті (1842–1928). Двома роками пізніше Джолітті очолив кабінет міністрів і з перервами залишався при владі аж до початку Першої світової війни. Період його реформаторської діяльності називають *ліберальною ерою*.

Позитивні зміни в розвитку італійської промисловості було досягнуто за рахунок нових галузей. Однією з них було виробництво електроенергії. Для Італії, яка мала обмежені запаси енергетичних ресурсів, це стало вкрай важливим. Італійські електростанції працювали з використанням рухової сили води і на початку ХХ ст. вважалися кращими у Європі. Досить стрімко розвивалося виробництво автомобілів, у чому Італія почала успішно конкурувати з іншими країнами. Модернізувалася чорна металургія. В умовах промислового підйому серед акціонерних товариств стали виділятися найбільші, що претендували на монопольне становище: «Фіат» – в автомобілебудуванні, «Едісон» – в електроенергетичній галузі, «Пірееллі» – у виробництві гуми, «Ільва» – у чорній металургії.

Портрет Джованні Джолітті.
Художник Ф. Вагнетті

? Які нові галузі було запроваджено в італійську промисловість?

У період «ліберальної ери» держава активно заохочувала процес монополізації, надаючи провідним компаніям пільгові умови при видобутку сировини або вигідні урядові замовлення.

Дж. Джолітті узаконив діяльність профспілок і свободу страйків, проголосивши принцип невтручання держави в трудові конфлікти між робітниками і підприємцями. На практиці це означало, що держава не повинна була використовувати свої збройні сили (поліцію, військові частини) проти страйкарів.

Упродовж 1901–1904 рр. за ініціативи Джолітті було проведено низку реформ у соціальній сфері. Зокрема, було встановлено, що діти, які залучалися до роботи на промислових підприємствах, мали досягти 12 років, а не 9, як було раніше, у шахтах – 14 замість 10 років.

Було введено обов'язкову освіту для дітей віком до 12 років, яка передбачала 6-річне навчання (замість 2–4 класів за законом 1877 р.). Було додатково обмежено робочий день жінок, які працюють, жіночу працю в шахтах було заборонено. Було підтверджено обов'язкове страхування робітників на випадок виробничих травм.

Впроваджені урядом реформи значно вплинули на соціально-економічне становище Італії. Однак через нерівномірність розвитку регіонів їх позитивний результат позначився лише на Півночі країни. До того часу Південь ще відставав, там зберігалось засилля латифундистів, всевлашдя окремих кланів.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ!

1. Дж. Джолітті народився 1842 р. Яке це століття, його половина, чверть?
2. Що означає поняття «ліберальна ера Джолітті»?
3. Схарактеризуйте індустріальний розвиток Італії до і після проведення ліберальних реформ.

§20. ЕКОНОМІЧНЕ ПІДНЕСЕННЯ США

1. Економічне піднесення США. Антитрестівське законодавство

Упродовж останніх десятиріч XIX ст. США перетворилися з аграрної на індустріально-аграрну державу. На той час країна посідала першість у світі за обсягами промислового виробництва, технічним оснащенням підприємств та продуктивністю праці. Підприємства США виробляли більше чавуну, сталі, видобували більше кам'яного вугілля, ніж Велика Британія, Німеччина та Франція разом.

Головну роль у промисловому виробництві відігравали великі підприємства. На 1914 р. вони становили 2,2 %, але виробляли майже половину обсягу промислової продукції країни. Великі підприємства об'єднувались у трести, монополізуючи виробництво найважливіших товарів. На початку XX ст. найбільший вплив мали два трести: нафтовий – Рокфеллера (90 % виробництва нафтопродуктів) та сталевий – Моргана (66 % виплавки сталі).

США відкрили епоху великого масового виробництва, перехід до якого супроводжувався зростанням концентрації виробництва, централізацією капіталів і розвитком на цьому підґрунті монополістичних об'єднань у промисловості, посиленням банків і банківського капіталу. Історія виникнення великих монополістичних об'єднань наповнена проявами гострої конкурентної боротьби не на життя, а на смерть, зокрема за допомогою шантажу, підкупів, викрадень, знищення матеріальних цінностей конкурентів, аж до вбивств.

Саме за допомогою таких заходів зміцнився знаменитий нафтовий трест Джона Рокфеллера «Стандарт Ойл», який остаточно сформувався в 1882 р. До цього він поглинув і встановив контроль над 40 нафтовими компаніями, став власником близько 90 % підприємств нафтопереробної промисловості та нафтопроводів США.

Якщо спочатку держава сприяла розвитку великих корпорацій, то із часом стало очевидним, що вони стоять на заваді вільного підприємництва. Для запобігання утворенню монополій у 1890 р. Конгрес США ухвалив закон Шермана. Він був спрямований проти великих корпорацій та домовленостей про обмеження свободи торгівлі. Порушення закону Шермана розглядалося як злочин і передбачало покарання у вигляді штрафу та позбавлення волі.

Завод «Стандарт Ойл» в Клівленді. Фото 1889 р.

Антитрестівське законодавство США – сукупність федеральних і державних законів, які регулюють організацію бізнес-корпорацій, сприяючи чесній конкуренції в інтересах споживачів.

Дрібний та середній капітали були задіяні у сфері торгівлі та послуг. Вільна конкуренція визначала динамізм розвитку американської економіки.

В аграрному секторі США переважали сімейні ферми, технічний рівень облаштування яких був значно вищий за європейський. За виробництвом важливих сільськогосподарських продуктів США посідали перше місце у світі.

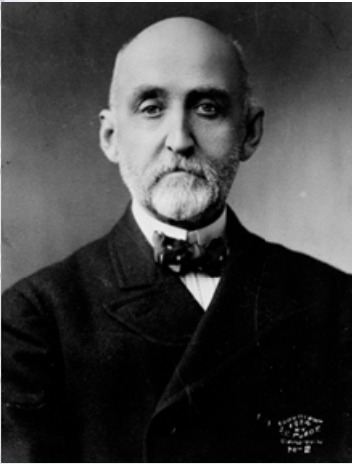
 Визначте особливості економічного розвитку США.

2. Експансіонізм

Експансіонізм – здійснення державою зовнішньої політики, спрямованої на поширення і зміцнення свого панування над іншими державами, регіонами. Існують різні види експансіонізму: військовий, економічний, ідеологічний. Збройна експансія передбачає захоплення чужих територій збройним шляхом.

Зростання економічної могутності породжувало прагнення до зовнішньої експансії. Експансіоністи вважали, що США мають втрутитися в боротьбу за панування на морі. Головним ідеологом експансіоністів став морський офіцер, історик і публіцист *Альфред Мехем*, якого називають головним американським стратегом XIX ст.

Він стверджував, що морська могутність – це основний чинник, який визначає долю країни в боротьбі за життя і право на існування. На його

Альфред Мехем

думку, створення сильного військово-морського флоту, будівництво нових баз, захоплення колоній, завоювання віддалених земель та утвердження панування на морі – це єдиний спосіб забезпечити США перевагу серед інших націй.

А. Мехем вважав невідкладними завданнями створення баз на островах Тихого та Атлантичного океанів і спорудження Панамського каналу, який сполучив би два океани. Першочерговим об'єктом експансії, на думку Мехема, мала б стати Латинська Америка.

У 1898 р. США розпочали війну проти Іспанії, яка придушувала повстання на Кубі. Американський флот розгромив іспанські ескадри біля Куби та Філіппін. Іспанія змушена була укласти мир, за яким Куба оголошувала-

ся незалежною. США здобули о. Пуерто-Рико в Карибському морі, а в Тихому океані – Філіппіни, о. Гуам, згодом – о. Самоа та Гаваї.

Президент Т. Рузвельт продовжив експансіоністську політику, яка отримала назву «політики великого кийка». 1902 р. США змусили Кубу внести поправку до конституції, що її запропонував американський сенатор Платт. Кубі заборонялось укладати договори з іншими державами без згоди США. Тим часом на острові дозволялося створювати американські бази і вводити туди війська.

У 1903 р. США запропонували Колумбії проект будівництва каналу через Панамський перешийок, але Колумбія його відхилила. Тоді США підтримали панамських сепаратистів, які під захистом гармат американського флоту проголосили республіку Панама. У спеціально відведеній зоні під охороною американських військ було побудовано канал завдовжки 81 км. «Політика великого кийка» викликала невдоволення у країнах Латинської Америки. Президент США Вільям Тафт запропонував «дипломатію долара» – замасковану політику здійснення економічної експансії. У подальшому ці дві політики США тісно перепліталися. Використовуючи свою економічну перевагу, у 1899 р. США висунули доктрину «відкритих дверей» та «рівних можливостей» у Китаї.

Назвіть регіони експансії США на початку ХХ ст.

3. Режим сегрегації

Сегрегація (від лат. – «відділення») – дискримінація, яка полягає у фізичному чи юридичному відокремленні в межах одного суспільства тих груп, які вирізняються за расовими, гендерними, соціальними, релігійними ознаками, та в законодавчому обмеженні їхніх прав.

У країні, що проголосила рівність перед законом усіх, незалежно від кольору шкіри, ганебним явищем залишався расизм. Расисти повсюдно безкарно нехтували правами, особистими свободами і гідністю чорношкірих

американців та індіанців. У південних штатах було створено таємну терористичну організацію Ку-клукс-клан, яка чинила погроми, вбивала тих, хто протестував проти дискримінації. 1896 р. Верховний суд ухвалив постанову про окреме навчання в школах, яку було використано для запровадження окремих навчальних закладів для чорношкірих і білих.

4. «Справедливий курс» Т. Рузвельта

Персоналії

ТЕОДОР РУЗВЕЛЬТ (1858 – 1919)

Державний діяч, 26-й президент США. «Великий діяч», «виразник народних думок», «перший інтелектуал у політиці». Політики і сьогодні пропонують звертатися до філософії та досвіду Т. Рузвельта для розв'язання проблем, що постали перед американцями. Належав до Республіканської партії. Отримав Нобелівську премію миру (1906) за посередництво в укладенні російсько-японського Портсмутського мирного договору.

«Наш прогрес перевіряється не збільшенням достатку в тих, хто вже має багато, а тим, чи спроможні ми достатньо забезпечити тих, хто має надто мало».

Документи та матеріали

«Несправедливо, якщо багаті стають багатшими, а бідні – біднішими... Виховувати людину інтелектуально, не виховуючи її морально, – значить виростити загрозу для суспільства...

Не помиляється лише той, хто нічого не робить. Не бійтеся помилятися, бійтеся повторювати помилки...

Немає людини, яка стоїть вище чи нижче закону; і ми повинні запитувати в людини дозволу на те, щоб вимагати від неї підкорятися закону. Підкорення закону вимагається по праву, а не випрошується як милість...» – казав Т. Рузвельт.

? *Ознайомившись із висловлюваннями Т. Рузвельта, висловте своє ставлення до цієї історичної особи. Як ви вважаєте, чому американського президента називали «великим діячем»?*

Основна ідея Т. Рузвельта полягала в потребі забезпечити роль держави як регулятора економічних та трудових відносин, між працею та капіталом. Це б дало змогу уникнути загострення соціальних конфліктів та загрози революції. Виходячи із цього, президент Рузвельт розпочав боротьбу проти монополії трестів (25 судових процесів); повів політику «справедливого курсу», ставши арбітром у відносинах між підприємцями та робітниками. 1906 р. він запровадив державний контроль над тарифами на приватних залізницях; ухвалив закон про введення державного контролю над виготовленням ліків і харчових продуктів; започаткував програму охорони навколишнього середовища.

Серед основних напрямів внутрішньої політики президента Рузвельта було визнання за державою права втручатися у трудові конфлікти; існу-

вання профспілок як противаги свавіллю підприємців; 8-годинний робочий день; охорона праці, особливо дітей і жінок. Значні зусилля було спрямовано на обмеження дитячої праці, яка на початок ХХ ст. все ще широко застосовувалась. Ішлося, насамперед, про заборону або обмеження праці дітей віком до 13–14 років (залежно від законодавства штату).

Т. Рузвельт мав чітке і стале уявлення про обов'язковість триади «територія – мова – нація» задля гарантування національної безпеки Сполучених Штатів. Ці поняття також були тісно пов'язані зі становищем США як світової держави, а тому досконале вивчення англійської мови кожним новоприбулим розглядалося президентом як елемент творення «справжнього» американця.

Документи та матеріали

«Не лише необхідно американізувати іммігрантів, які народилися поза межами США й оселяються серед нас, але ще більш необхідно для тих серед нас, хто за народженням і походженням уже є американцями, скористатися нашими невід'ємними правами, і... не поклонятися чужим богам, яких наші предки покинули... Ми повинні американізувати їх [іммігрантів] у всьому: у мові, у політичних ідеях і принципах, у їхньому баченні відносин між церквою і державою... Американізм – це питання духу, віри і принципу, а не віросповідання або місця народження», – наголошував Т. Рузвельт у 1894 р.

? *Схарактеризуйте основні напрями політики Т. Рузвельта.*

На виборах 1908 р. президентом США було обрано кандидата від Республіканської партії Вільяма Тафта (1857–1930). Адміністрація президента Тафта продовжила курс на розширення сфери державного контролю над монополіями: провела 45 судових процесів над монополістами, установила контроль над приватними залізницями.

5. «Нова демократія» В. Вільсона

На виборах 1912 р. перемогу здобув кандидат від Демократичної партії Вудро Вільсон (1856–1924). Він залишався президентом країни до 1920 р.

Вудро Вільсон

Вільсон швидко знайшов спільну мову з правлячою верхівкою, але водночас розумів, якою важливою є підтримка рядових американців. Нарівні з Д. Ллойд Джорджем та Т. Рузвельтом притримувався думки, що реформи можуть відволікти маси від революційної боротьби.

Головними внутрішньополітичними заходами його адміністрації до початку Першої світової війни було запровадження загальнонаціональної банківської системи, ухвалення закону про можливість притягати до судової відповідальності осіб та підприємства, що використовують нечесні методи конкуренції. Було здійснено митну реформу, введено прогресивний податок, проведено демократизацію виборчого права. Відтепер вибори сенаторів

проводили шляхом прямого голосування. За ініціативою президента було створено міністерство праці, але великої ролі воно не відігравало.

За час президентства Вільсона було проведено заходи у сфері соціального законодавства. Так, було дещо обмежено застосування дитячої праці, встановлено 8-годинний робочий день для залізничників, засновано систему компенсацій в разі каліцтва на виробництві робітникам, зайнятим на підприємствах, що виконують державні замовлення.

Незважаючи на всю свою обмеженість, ці реформи були першими кроками до створення основ системи соціального захисту громадян.

Схарактеризуйте політичний курс В. Вільсона.

1. Що було раніше: президентство В. Вільсона чи Т. Рузвельта?
2. Окресліть території, що складали інтереси експансіоністської політики США.
3. Використовуючи історичний досвід США, дайте визначення поняттю «двопартійна система».
4. Порівняйте політичні курси Т. Рузвельта і В. Вільсона. Чим були вони схожими? Чим відрізнялися?
5. Яка з історичних подій, на вашу думку, має виняткове значення в історії США кінця XIX – початку XX ст.? Свій вибір поясніть.

§21. «ВЕЛИКІ РЕФОРМИ» В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

1. «Великі реформи»

19 лютого 1855 р. на російський престол вступив імператор *Олександр II* (1818–1881), який увійшов у історію під ім'ям «Визволителя». Він не був лібералом, але розумів потребу модернізації країни. Його ставлення до Європи визначалося бажанням зберегти позиції Росії як великої держави.

Поміркуйте, у чому Олександр II вбачав потребу проведення реформ у Росії.

Аграрна реформа

Початок правління Олександра II знаменувався низкою заходів щодо лібералізації режиму. **19 лютого 1861 р.** видав *маніфест* «Про всемілостиве дарування кріпосним людям прав стану сільських обивателів», а також «Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності». «Ви переконаєтесь, що все, що можна було зробити для захисту поміщиків, – зроблено», – сказав Олександр II, підписуючи маніфест про звільнення селян.

Документи та матеріали

«1. Кріпосне право на селян, оселених у поміщицьких маєтках, і на дворових людей скасовується назавжди...

3. Поміщики, зберігаючи право власності на всі належні їм землі, передають селянам за встановлені повинності в постійне користування селян присадибну їхню осілість і, крім того, для забезпечення побуту їх та виконання обов'язків їх перед урядом визначену в «Положеннях» кількість польової землі та інших угідь...

23. Селянам надається право: провадити вільну торгівлю; відкривати й утримувати фабрики, різні промислові, торговельні, ремісничі підприємства; записуватись у цехи, займатися ремеслами; вступати у гільдії, торговельні розряди...

59. Поки селяни залишаються зобов'язаними поміщикаві, селяни повинні виконувати панщину, сплачувати оброк...

187. Кожна сільська громада відповідає круговою порукою за справне відбування казенних, земських і громадських повинностей кожним з її членів» – із «Загального положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності», 19 лютого 1861 р.

Використовуючи текст документа, схарактеризуйте зміни у становищі селян. Що в документі сказано про поміщицьку власність?

Унаслідок скасування кріпосного права селяни стали особисто вільними, але перебували в економічній залежності від поміщика та держави. Аграрна реформа 1861 р. ліквідувала кріпосництво, але зберігала поміщицьке землеволодіння.

Селянам зачитують маніфест про звільнення від кріпацької залежності. Художник Б. Кустодієв

Проведення аграрної реформи стало початком реформування всіх інших сторін громадського та державного життя.

 Чому самодержавство зберегло поміщицьке землеволодіння? Поміркуйте, чому в 1860–1870-х роках в Росії проводяться реформи. Використовуючи підручник, доберіть факти, що підтверджують вашу думку.

Земська реформа

У 1864 р. було проведено земську реформу. Самодержавство залучало до співробітництва ліберальне дворянство та буржуазію. Було створено місцеві виборні органи – губернські й повітові земства. До їхнього складу входили представники дворянства, буржуазії, духовенства, селян тощо. Земські збори відбувалися раз на рік. Для постійної роботи створювалися земські управи, що діяли під наглядом губернатора. Займалися земства виключно господарськими питаннями місцевого значення – утриманням шкіл, лікарень, шляхів сполучення тощо. Земства фінансувалися за рахунок місцевого податку, яким обкладалося все населення.

Міська реформа

У 1870 р. було проведено міську реформу, яка забезпечила створення системи міського самоврядування. Створювалися виборні міські думи, членів яких обирали всі платники податків міста за безстановим принципом. Міська дума обирала виконавчу владу – міську управу на чолі з головою.

Документи та матеріали

16 червня 1870 р. було введено «Міське положення» – закон про органи місцевого самоврядування. На губернаторів відтепер покладалося лише спостереження за виконанням постанов міської Думи. За Положенням, право участі у виборах і право бути обраним мало все населення чоловічої статі, яке досягло 25-річного віку, яке володіло в місті майном або займалося промислами, і ті, хто не був під судом і слідством. Усі виборці поділялися за майновим цензом на три розряди; від кожного розряду обиралося по 24 гласних, а повний склад Думи комплектувався із 72 гласних. У справах, що стосувалися благоустрою міста, міського господарства та управління, Дума була органом дорадчо-вирішальним, а міська управа – виконавчим; остання у всіх своїх діях підпорядковувалася міській Думі. Головування як у засіданнях Думи, так і в міській управі покладалося на міського голову.

 З'ясуйте, у чійх інтересах було проведено міську реформу.

Органи самоуправління міст підпорядковувалися губернаторові чи міністру внутрішніх справ.

Реформа освіти

Розвиток промисловості та технічний прогрес примусив уряд стати на шлях реформування системи освіти. 1864 р. було запроваджено початкову освіту. Створювалися класичні та реальні чоловічі й жіночі гімназії, у яких право навчатися надавалося представникам усіх станів, спроможних оплатити навчання. Випускники класичних чоловічих гімназій мали право вступати до університету, а випускники чоловічих реальних – до вищої технічної школи. Випускниці жіночих гімназій не мали права на вищу освіту.

Судова реформа

Завершення організації системи судочинства пов'язане з проведенням у 1864 р. судової реформи. Суд ставав гласним (на судових засіданнях могли бути присутні представники преси та публіки), позастановим, тобто єдиним для всього населення. Судочинство відбувалося за участю двох сторін – обвинувачення та захисту. Провину підсудного визначали присяжні засідателі, обрані населенням. Суд був незалежним від місцевих органів (суддю призначав уряд, але усунути з посади міг тільки суд). Попереднє слідство провадили слідчі, які не підпорядковувалися поліції. Водночас судова реформа не ліквідувала всіх пережитків кріпосництва – окремих судів для духовенства, військових, волосного суду для селян, покарання селян різками. Але завдяки їй у політичній системі Росії поступово став впроваджуватися принцип пріоритету законності та права.

Військова реформа

Військова реформа провадилася упродовж 1864–1883 рр. Зміни торкнулися організації збройних сил імперії. Було запроваджено поділ території країни на 10 військових округів, прийнято новий військовий статут, введено загальну військову повинність для чоловіків, які досягли 21-річного віку, встановлено нові строки служби: у піхоті – 6, на флоті – 7 років. Створювалася мережа військових закладів – гімназій, училищ, академій. Армія почала оснащуватися сучасними видами зброї, будувався паровий військовий флот.

Епоха Олександра II увійшла до історії Росії як «епоха великих реформ», що відкривала шляхи побудови держави парламентського типу.

Документи та матеріали

«Великі реформи» Олександра II, що були викликані нагальною потребою пристосувати до вимог сучасної держави юридичні та адміністративні інститути країни, привели в котре до зміцнення споконвічного союзу між престолом і дворянами, не зробивши, на відміну від реформ Петра I, ніяких істотних змін у суспільних зв'язках».

«Якби Олександр II в умовах суспільного підйому завершив низку реформ зі створення представницької, бодай навіть законодавчої установи слідом за земською, а ще краще – за судовою реформою, – це було б кроком до конституційної монархії, реалізувало б ідею дворянських революціонерів про “революцію зверху”. Але на цю висоту Олександр II не піднявся. Початок перетворень у 1860-х роках не досяг свого логічного фінішу, самодержець до “революціонера зверху” не дійшов. Саме це й примусило російський визвольний рух змінити надію на “революцію зверху” на гасло “До сокири кличе Русь!”. Самодержавство втратило унікальну можливість політичної модернізації країни. На порядок денний стала підготовка революції в її класичній формі».

Чи поділяєте ви наведені оцінки реформ 1860–1870-х років? Яку з них ви вважаєте більш об'єктивною? Пригадайте погляди декабристів на самодержавство та кріпосне право. Висловіть своє бачення реформаторського процесу в Росії.

2. Зовнішня і колоніальна політика

Зовнішня політика часів Олександра II визначалася двома напрямками: ліквідацією умов Паризького договору та розширенням колоніальної експансії в Азії. Скориставшись поразкою Франції у війні 1870 р., російський уряд відмовився виконувати принизливі умови Паризького договору. 1871 р. це рішення було узаконено на Лондонській конференції європейських держав.

Особливого значення для розвитку машинного виробництва в Росії у другій половині XIX ст. набула територія Азії. На той час сухопутна торгівля Росії з Китаєм занепадала, оскільки на його ринках з'явилася велика кількість англійських товарів. Саме тому зросло значення середньоазіатського ринку збуту російських промислових товарів. У ті роки остаточно визначилась роль Середньої Азії як сировинної бази для російської текстильної промисловості.

Питання приєднання Середньої Азії до Російської імперії почало широко обговорюватись у російській пресі. 1862 р. в одній зі статей відверто говорилось: «Користь, яку Росія дістане з відносин із Середньою Азією, така явна, що всі пожертвування на цю справу окупляться». У міністерських кабінетах Росії стали розробляти плани захоплення середньоазіатських ханств за допомогою військової сили.

Країни Середньої Азії переживали в першій половині XIX ст. період політичного занепаду і стали одним із об'єктів британо-російського суперництва на Сході. 1864 р. російські війська рушили в похід у глибину Середньої Азії, ведучи наступ від міста Вірного (Алма-Ати) й Оренбурга. Наступного року вони зайняли Ташкент. На території Бухарського і Кокандського ханств було створено Туркестанське генерал-губернаторство із центром у Ташкенті.

На початку 1870-х років російський уряд розпочав широкий наступ на Хіву. Війська хівинського ханства не чинили опору й капітулювали. Було укладено угоду про васальну залежність Хиви від Росії. Значні територіальні надбання Росія здобула на Далекому Сході в результаті підписання з Китаєм Айгунського договору (1858) та «Трактату між Росією і Китаєм про визначення взаємних відносин» (1858).

Чи можна вважати зовнішню політику Російської імперії за часів Олександра II вдалою?

За часів правління *Олександра III* (1845–1894), якого називали «Миротворцем», уперше в російській історії не було розв'язано жодної війни. Але його зовнішню політику не можна назвати миролюбною. Основними результатами її було укладення Союзу трьох імператорів (1881); конфлікт з Великою Британією, що трохи не переріс у війну (1885); скандальна болгарська справа (імператор розірвав відносини з Болгарією, що посилювало вплив на Балканах Австро-Угорщини та Великої Британії); підписання франко-російського союзу (1891–1893).

Документи та матеріали

«Якщо Франція зазнає нападу з боку Німеччини або Італії, яку підтримує Німеччина, Росія використає усі війська, які вона матиме у своєму розпорядженні, для

нападу на Німеччину. Якщо Росія зазнає нападу Німеччини або Австрії, яку підтримує Німеччина, Франція використає усі війська, які вона може мати у своєму розпорядженні, для нападу на Німеччину», – було зафіксовано у військовій конвенції, підписаній між Францією і Росією.

1891 р. Олександр III, приймаючи у Кронштадті французьку ескадру, з непокритою головою слухав революційний гімн «Марсельезу». 1893 р., вітаючи прибуття російського флоту, уже президент Третьої республіки зняв капелюха, слухаючи гімн монархічної Росії «Боже, царя збережи».

? Назвіть основні результати зовнішньої політики Олександра III.

3. Російсько-японська війна

Основним виявом зовнішньополітичного курсу *Миколи II* (1868–1918) став військовий конфлікт з Японією. Прагнучи відвернути громадськість від революції, російське самодержавство розв'язало війну з Японією. «Щоб стримати революцію, нам потрібна маленька переможна війна», – казав міністр внутрішніх справ Росії В. Плеве.

Під впливом радників Микола II провадив політику, яка й призвела до відкритого конфлікту з Японією. Але Росія виявилась невідготовленою навіть до маленької війни.

Раптовою атакою на російські кораблі в Порт-Артурі **27 січня 1904 р.** Японія розпочала війну. Із самого початку ведення бойових дій стратегічна ініціатива належала японцям. Упродовж лютого–квітня їхні війська висадились у Кореї, на Ляодунському півострові. Успішні дії дозволили їм взяти в облогу Порт-Артур (яка тривала із серпня по грудень 1904 р. і закінчилася капітуляцією росіян) та розгорнути бойові дії у Маньчжурії.

1

1. Микола II

2

2. Російський плакат початку російсько-японської війни

Протягом 1905 р. Росія зазнала ще двох поразок: у лютому біля Мукдена (втративши 90 тис.) і в травні біля о. Цусіма (із 38 російських кораблів з бою повернулося 3, тоді як Японія не втратила жодного). Росія змушена була піти на поступки.

За мирною угодою, підписаною у *Портсмуті* (США) **23 серпня 1905 р.**, Росія визнавала Корею сферою впливу Японії, передавала Японії в оренду частину Ляодунського півострова з Порт-Артуром та південну частину о. Сахалін.

 Доберіть факти, які підтверджують, що військові конфлікти були зумовлені боротьбою за території.

4. Революція 1905–1907 рр.

У розпалі бойових дій на Далекому Сході в Російській імперії розгортається революція. Вона була викликана широким невдоволенням політикою царизму і прискорена поразкою у війні з Японією.

Революція 1905–1907 рр. була спробою модернізувати економічне й політичне життя Росії завдяки встановленню конституційного устрою (ліквідація абсолютної монархії, демократизація суспільного життя); вирішенню аграрного питання (ліквідація поміщицького землеволодіння, викупних платежів 1861 р., общини, забезпечення правових норм щодо селянства); встановленню 8-годинного робочого дня, мінімального розміру зарплати, виплати пенсій, системи соціального захисту; вирішенню національного питання (реалізація прав народів та національностей на самовизначення).

У розвитку російської революції 1905–1907 рр. виділяють такі етапи:

– січень–вересень 1905 р.: період наростання, основними подіями якого були хвиля масових страйків навесні–влітку (участь узяли 440 тис. осіб.); повстання на панцернику «Потьомкін» (червень 1905 р.) та селянські протести (протягом травня–червня відбулося 800 виступів); страйк у Іваново-Вознесенську та збройне повстання у Лодзі;

– жовтень–грудень 1905 р.: період найвищого піднесення революції. Його основними подіями були: загальноросійський політичний страйк (охопив 2 млн осіб.), видання імператором маніфесту 17 жовтня (яким було даровано непорушні основи громадянської свободи – свобода слова, друку, совісті, зборів, оголошено про вибори до представницького органу – Державної думи), повстання в армії (виступ саперів у Києві) та на флоті (виступи у Кронштадті й Севастополі), збройне повстання у Москві (грудень 1905 р.);

– січень 1906–1907 рр. – спад революції, її поразка.

Таким чином, революція 1905–1907 рр. не розв'язала проблеми модернізації Росії, не було введено парламентської форми правління, не прийнято конституції, не вирішено аграрного й національного питань.

 Назвіть основні форми соціального протесту під час революції.

5. Столипінські реформи

Революція примусила царизм піти на реформи, проведення яких пов'язано з діяльністю П. Столипіна.

Персоналії

ПЕТРО СТОЛИПІН (1862–1911)

Державний діяч. Походив зі старовинного дворянського роду. Очоливши уряд у Російській імперії, повів політику реформ, спрямованих на зміцнення монархії та усунення причин нових революційних потрясінь. «Ворогам державності хотілося б обрати шлях радикалізму, шлях відмови від минулого Росії, звільнення від її культурних традицій. Їм потрібні великі потрясіння, нам потрібна велика Росія!» – заявив з думської трибуни П. Столипін. Загинув унаслідок терористичного акту в 1911 р. у Києві, похований у Києво-Печерській лаврі.

Столипінські реформи (1906–1911) мали на меті ліквідувати основні причини соціальної напруженості в суспільстві й розширити соціальну базу російської монархії на селі, посилити вірнопідданські монархічні настрої сільського населення.

Центральне місце в реформаторській діяльності глави уряду посідала аграрна реформа, проведення якої передбачало ліквідацію общинного землеволодіння, кругової поруки, заміну сімейного принципу землеволодіння персональним, спадкове право приватної власності, широке державне кредитування селянських господарств та політику протекціонізму щодо переселення і освоєння земель Сибіру й Далекого Сходу.

Скасовувалися обов'язкові форми земельної общини, і кожному селянинові надавалося право вийти з неї та виділити свою землю у повну власність. Він також мав право вимагати виділення землі в одному масиві – «відрубі», до якого міг приєднати свою садибну землю і перенести сюди будівлі, утворюючи в такий спосіб «хутір». Селяни користувалися допомогою Селянського поземельного банку, який кредитував купівлю землі й допомагав створити хутірні та відрубні (польовий наділ без садиби) господарства.

Реформа спричинила соціальну диференціацію селянства: збільшення найдрібніших і великих селянських господарств і зменшення середніх, власники яких продавали землю заможнішим і самі виїздили за Урал або до міст.

П. Столипін вважав за потрібне впровадити загальну початкову освіту для населення, забезпечити зростання промислового виробництва та розвиток внутрішнього ринку. Суть реформи П. Столипіна полягала в тому, щоб шляхом реорганізації місцевого самоврядування, судових установ, запровадження страхування робітників, піднесення сільськогосподарського виробництва, зміцнення сільської буржуазії прискорити еволюцію самодержавства в конституційну монархію.

1 вересня 1911 р. П. Столипіна смертельно поранив в Оперному театрі в Києві Д. Богров, а 5 вересня він помер. Діяльність П. Столипіна була останньою спробою врятувати країну від соціальної революції.

Документи та матеріали

«...Батькові (Столипіну) було важко знайти спільників. Були чиновники чесні й віддані своїй справі. Але практично не було людей, які б відзначалися широтою

державного мислення. Розрив, що стався у минулому столітті між державним апаратом і ліберальною інтелігенцією, приносив свої гіркі наслідки», – писав Аркадій Столипін (син П. Столипіна).

 Схарактеризуйте вплив реформ П. Столипіна та соціально-економічний розвиток Росії. Чому реформи П. Столипіна залишилися незавершеними?

1. Що відбулося раніше: проведення аграрної чи судової реформ?
2. Окресліть регіони колоніальних інтересів Російської імперії.
3. Олександр II, Олександр III, П. Столипін. Хто ці історичні особи? Які події в історії Російської імперії пов'язані з їхніми іменами?
4. Революція 1905–1907 рр. показала два шляхи модернізації Росії – революційний і реформаторський. Як ви вважаєте, за яким залишиться історична перспектива?
5. Яка з історичних подій Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., на ваш погляд, мала виняткове значення? Свій вибір поясніть.
6. Розкрийте зміст плаката на с. 168.

§22. АВСТРО-УГОРЩИНА В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

1. Австро-Угорщина – дуалістична монархія

Австро-Угорська імперія, або Австро-Угорщина, – дуалістична імперія, очолена династією Габсбургів та утворена внаслідок компромісної угоди, укладеної між Австрією та Угорщиною в 1867 р. Більшість народів південно-східної Європи перебувала у складі Австро-Угорщини, яку називали «кляпачковою імперією», тому що жодна з національностей не становила навіть чверті населення. Австро-Угорщина була дуалістичною монархією.

Дуалістична монархія – форма правління, за якої поряд з монархом функціонують парламент і уряд. Глава держави особисто формує уряд, який відповідає перед парламентом, а перед монархом. Монарх має право вето на закони, які ухвалює парламент. Дуалістична монархія характерна для періодів переходу від традиційних до індустріальних суспільств. Є формою компромісу між землевласниками і підприємцями. Вона поєднує в собі елементи монархії та парламентської форми правління. На відміну від парламентської монархії, дуалістична монархія зберігає перевагу за монархом та його оточенням.

Австрійський імператор був одночасно й угорським королем. Він видавав законодавчі акти, затверджував склад уряду, а також був головнокомандувачем австро-угорської армії. Кожна з країн мала свої парламенти й уряди, які затверджував австрійський імператор. Спільними були міністерства – закордонних справ, військове, фінансів. У регіонах компактного проживання деяких національних меншин діяли парламенти та органи самоврядування за місцевими конституціями.

 Визначте основні ознаки поняття «дуалістична монархія». Доберіть факти, які стверджують дуалістичний характер Австро-Угорщини.

Уряд Австро-Угорщини проводив політику боротьби з національними рухами, з прагненням народів здобути незалежність. У зв'язку із цим не раз розпускалися місцеві парламенти та органи місцевого самоврядування. 1912 р. було розпущено парламент Хорватії, припинено дію її Конституції; 1913 р. – Чехії.

У Чехії було сконцентровано 80 % економічного потенціалу Австро-Угорщини. Лідери національно-визвольного руху не ставили питання про повне відокремлення від Австро-угорщини, виступаючи лише за розширення автономних прав.

Словаччина була однією з найменш розвинутих частин Австро-Угорщини, у якій національно-визвольний рух майже не відбувся. Через значну асиміляцію населення слаборозвинутий він був і в Словенії.

Хорватія, перебуваючи під владою угорської корони, мала автономні права в питаннях управління, суду, освіти, церкви. Існували політичні партії, більшість з яких, маючи різні політичні програми, виступали за незалежність Хорватії.

Територія Боснії та Герцеговини була анексована Австро-Угорщиною (1908). На початку ХХ ст. в цих землях спостерігалось політичне піднесення, утворювалися партії, але лише за національною або релігійною ознаками (сербські, хорватські, мусульманські).

Чи справедливе визначення Австро-Угорщини як «клаптикової імперії»?

2. Російсько-турецька війна 1877–1878 рр.

На середину 1870-х років загострилася ситуація на Балканах. Улітку 1875 р. вибухнуло повстання в Боснії та Герцеговині, 1876 р. – у Болгарії. Російська імперія стала активно підтримувати національно-визвольну боротьбу балканських народів. Під час повстання в Боснії та Герцеговині з Росії було відправлено санітарні загоны, 5 тис. військових, зібрано кошти на допомогу повсталим.

Російська держава висунула вимогу про надання Болгарії незалежності, але її пропозицію уряди інших країн не підтримали. Росія вирішила боротися проти Османської імперії, утвердитися в Румунії, установити контроль над Босфором і Дарданеллами, повернути Бессарабію.

Перш ніж розпочати війну проти Туреччини, російська дипломатія вирішила нейтралізувати головних противників на Балканах. За невтручання Австро-Угорщини самодержавство погодилось на окупацію Боснії та Герцеговини. Франції та Великій Британії було обіцяно поділити Болгарію на дві частини й надати їм місцеву автономію.

У квітні 1877 р. Росія оголосила Туреччині війну, яку розпочинала як захисниця інтересів європейських держав і балканських народів. У липні росіяни заволоділи Шипкінським перевалом. Другою важливою ділянкою воєнного театру дій була облога і здобуття фортеці Плевна, яку обороняли значні сили противника.

Документи та матеріали

«Водночас за Видом (річка) на висотах продовжували канонаду турецькі гармати; турецькі стрільці, що не переходили Вид, сипали кулями. Але це вже були

останні конвульсії Плевни. На кам'яному мосту через Вид серед порохового диму з'явився білий прапор, турки здавалися; страховище, яке поглинуло стільки тисяч російських життів, – Плевна – здихало; найміцніший із зав'язаних турками вузлів розв'язався...» – зі спогадів учасника воєнних дій О. Красницького. Це сталося на початку грудня 1877 р.

Згодом російські війська і загони болгарських добровольців вступили в м. Софія (січень 1878), наприкінці січня 1878 р. впав Адріанополь. Шлях на Константинополь для росіян було відкрито. Туреччина запросила перемир'я.

У лютому 1878 р. у м. Сан-Стефано (біля Константинополя) було підписано *мирний договір*. За його умовами незалежність здобували Сербія, Румунія, Чорногорія. Болгарія проголошувалась автономним князівством. Автономію отримали Боснія та Герцеговина. Росії поверталася Південна Бессарабія і передавалась Карська область. Вона отримувала велику контрибуцію.

Велика Британія та Австро-Угорщина були не задоволені посиленням позицій Росії на Балканах. Вони відмовились визнати умови Сан-Стефанського договору і виступили з ініціативою провести мирну міжнародну конференцію для їх перегляду. Улітку 1878 р. у Берліні відкрився конгрес, у якому взяли участь Велика Британія, Франція, Туреччина, Росія, Австро-Угорщина, Німеччина.

За рішенням Берлінського конгресу, Болгарію було поділено на дві частини. Тільки Північна Болгарія здобула автономію (Південна лишалася під владою Османської імперії). Території незалежних Сербії, Чорногорії і Румунії було обмежено. Австро-Угорщина дістала право окупувати Боснію та Герцеговину.

Чому було переглянуто умови Сан-Стефанського мирного договору?

3. Балканські війни 1912–1913 рр.

На початку ХХ ст. Балканський півострів опинився в центрі боротьби за нього європейських держав, яка вилилась у дві Балканські війни.

Причинами Балканських воєн стало піднесення руху слов'янських народів за визволення з-під влади Османської імперії. За посередництва Росії, за підтримки Великої Британії та Франції склався союз трьох монархічних держав – Болгарії, Сербії та Греції, щоб відвоювати в Туреччині Македонію та поділити її території між учасниками коаліції.

Союз Балканських держав склався в результаті укладення сербо-болгарської угоди (березень 1912 р.) та болгаро-грецького оборонного союзу (травень 1912 р.).

Перша Балканська війна розпочалася з бойових дій проти Туреччини у жовтні 1912 р. Основною силою союзної армії були болгарські війська. У результаті успішних атак їм вдалося розгромити турецьку армію та підійти до Константинополя. У листопаді 1912 р. незалежність проголосила Албанія, у квітні 1913 р. було підписано перемир'я, а в травні – мирний договір у Лондоні, згідно з яким уся європейська частина Османської імперії переходила до рук переможців. За Туреччиною лишалася невелика смуга суходолу біля Константинополя.

Перша Балканська війна змінила співвідношення сил на півострові: послабила вплив Туреччини та Австро-Угорщини й посилила вплив Сер-

бії. Тому всі зусилля австро-німецької дипломатії було спрямовано на ліквідацію союзу слов'янських держав та Греції в боротьбі проти Туреччини. Обіцяючи підтримку, Австро-Угорщина підштовхнула Болгарію до розв'язання війни проти Сербії та Греції.

У ніч на **30 червня 1913 р.** болгарські війська атакували сербів. Так розпочалася *Друга Балканська війна*. Але досить скоро Болгарія зазнала поразки. До того ж на захист Сербії виступили Росія, а також Румунія, що обіцяла Австро-Угорщині дотримуватися нейтралітету. З поразки Болгарії вирішила скористатися Туреччина. Болгарія змушена була просити миру.

10 серпня 1913 р. було підписано Бухарестський мирний договір. До Сербії відійшла не тільки «спірна» територія Македонії (яка була причиною конфлікту між сусідами), а й уся болгарська частина Македонії; до Греції відійшли Південна Македонія із Салоніками та західна частина Фракії; Румунія здобула Південну Добруджу. Частину Фракії, Адріанополь було повернуто Туреччині.

Карту Балкан було перекроєно. Знову Балкани, де перетиналися інтереси всіх європейських країн та Туреччини, перетворилися на «порохову бочку» Європи. Міжнародні кризи останнього довоєнного десятиліття, війни на Балканах до краю загострили основні протиріччя – британо-німецькі, франко-німецькі, російсько-німецькі, російсько-австрійські.

 Проаналізуйте наслідки Балканських воєн.

1. Що відбулося раніше: укладання Лондонського чи Бухарестського мирних договорів?
2. Інтереси яких європейських держав перепліталися на Балканах?
3. Дайте визначення поняттю «східне питання».
4. Чому Балкани були «пороховою бочкою» Європи?
5. Дайте історичний коментар рішенням Берлінського конгресу.

§23. ДОБА «МЕЙДЗІ» В ЯПОНІЇ

1. Доба «Мейдзі»

На середину XIX ст. Японія залишалася «закритою» країною. Сегун, у чиїх руках зосереджувалася вся влада, проводив політику самоізоляції. Це зумовлювало економічну та технічну відсталість Японії. Під тиском європейських країн, які на той час проводили активну колоніальну політику, вона була змушена піти на підписання нерівноправних договорів. У 1854 р. було відкрито порти для США, згодом установлено відносини з Великою Британією, Голландією та Російською імперією.

Проникненням дешевих європейських товарів на японський ринок зумовило занепад місцевої мануфактури та виробництва. Загострення фі-

нансової кризи викликало соціальну напругу в країні. Зростало невдоволення правлінням сегуна. Дедалі частіше лунали вимоги вигнати іноземців, у яких селяни та міщани бачили причину свого зубожіння. Наприкінці 1866 – на початку 1867 р. селянські виступи набули особливого розмаху. Деякі міста відмовлялися коритися владі.

Упродовж 1867–1868 рр. було ліквідовано сегунат. Події цих років називають «революцією Мейдзі». Країну очолив імператор Муцухіто, час правління якого (1868–1912 рр.) увійшов в історію як доба «Мейдзі» (епоха освіченого правління). Імператор Муцухіто провів низку реформ, що сприяло модернізації країни.

Для подолання феодальної роздрібненості та міжусобиць нове керівництво здійснило адміністративну реформу, створивши чітку адміністративно-бюрократичну систему, засновану на засадах централізації. Країну було поділено на префектури.

Унаслідок соціальних реформ у 1870-х роках було ліквідовано феодальні наділи, спадкоємні привілеї князів, самураїв, скасовано станові права. Реформування армії здійснювалось за європейським зразком, вводилася загальна військова повинність.

Аграрна реформа 1872–1873 рр. надала селянам можливість отримати особисту свободу та земельний наділ за викуп. Унаслідок було створено ринок найманої робочої сили для промисловості.

Імператор Муцухіто

? Які реформи забезпечили модернізацію країни?

Економічне становище

Промислове виробництво Японії характеризувалося нерівномірністю розвитку галузей: швидкими темпами розвивалося текстильне виробництво, тоді як металургія – сповільнено (лише на початку ХХ ст. розвиток металургії став зростати). У цілому для японської промисловості характерним було зростання кількості дрібних підприємств.

Слабкість японської буржуазії зумовила значну участь держави в розвитку промисловості. За рахунок держави було створено транспорт і зв'язок, будувалися підприємства важкої промисловості, які невдовзі передавалися в оренду або продавалися приватним особам. Таким чином було створено великі концерни Міцудзі, Міцубісі, Ясуда, Асано, які встановили повний контроль над промисловістю. Водночас переважали дрібні підприємства. За рівнем технічного оснащення японська промисловість поступалась європейській та американській. Але незважаючи на це, Японія стала однією з великих держав, суперницею європейських країн у Тихоокеанському регіоні.

Концентрація капіталу, формування фінансового капіталу були також характерною рисою економічного розвитку Японії початку ХХ ст. Уже в

Оприлюднення Конституції. Художник Т. Тіканобу

1897 р. п'ять найбільших банків країни володіли 25 % всіх вкладів. Подібно до інших країн Японія також починає вивозити капітал, вкладаючи його в інші, менш розвинуті країни, експлуатуючи їхні природні ресурси та дешеvu робочу силу й отримуючи при цьому великі прибутки. Так, у 1895 р. було збудовано цукровий завод на Тайвані, у 1896 р. – ткацьку фабрику в Шанхаї, у Кореї та Китаї будувалися залізниці та мережі зв'язку.

? *Схарактеризуйте економічний розвиток Японії наприкінці XIX – на початку XX ст. Визначте його особливості в порівнянні з європейськими країнами.*

Політична система

Реформування політичної системи країни завершилось ухваленням у 1889 р. створеної за пруським зразком Конституції. Було відновлено імператорську владу. Особа імператора визнавалася священною та недоторканною. Як глава держави імператор мав право оголошувати війну, укласти мир, затверджувати та видавати закони, скликати та розпускати парламент, призначати та звільняти державних службовців.

Документи та матеріали

«Ст. 1. Японською імперією управляє безперервно на вічні часи імператорська династія...

Ст. 4. Імператор – глава держави, він має верховну владу і здійснює її відповідно до настанов цієї конституції...

Ст. 10. Імператор установлює організацію різних галузей державного управління, призначає і звільняє всіх цивільних та військових урядовців та визначає їхні оклади...

Ст. 11. Імператор є верховним головнокомандувачем армії та флоту...

Ст. 13. Імператор оголошує війну, встановлює мир і укладає договори...» – з Конституції Японської імперії 1889 р.

? *Які повноваження японського імператора було визначено Конституцією?*

За Конституцією, парламент складався з двох палат – Палати перів та Палати представників. Палату перів склали члени імператорської родини, вищі чиновники, представники аристократії. Нижня палата обиралася на основі обмеженого майновим цензом виборчого права. Жінки в Японії не мали виборчих прав. Парламент затверджував бюджет. Уряд був відповідальним не перед парламентом, а перед імператором.

«Японія відрізнялась, головним чином, здатністю запроваджувати західний досвід на свій національний кшталт». Як, на вашу думку, це впливало на процес модернізації країни?

У 1880-х роках у Японії виникають перші політичні партії, які ще не вирізнялися чіткою організаційною структурою й не мали широкої соціальної бази. Щодо соціалістичної партії (очолюваної Сен Катаямою) та анархо-синдикалістської організації Котоку уряд провадив політику переслідувань та заборон. Так, лідера анархістів Котоку і його товаришів було засуджено до смертної кари.

Наприкінці XIX ст. у країні виникають профспілки, які також не мали значного впливу на політичне життя.

2. Початок японської територіальної експансії

Економічна слабкість Японії зумовила її територіальну експансію.

Зовнішньополітична експансія згодом набула значення національної стратегії, визначивши шлях модернізації суспільства.

Першою «жертвою» японської експансії стала Корея, якій у 1876 р. було нав'язано нерівноправний договір. У 1910 р. Корея стала колонією Японії.

Подальша експансія призвела до японсько-китайської війни 1894–1895 рр. За Сімоносекським договором Японія отримала Тайвань і Песткадорські острови, право на будівництво підприємств у Китаї, який також сплачував велику контрибуцію.

Експансія у Китай загострила японсько-російські відносини, які згодом зумовили війну 1904–1905 рр. Росія в ній зазнала поразки. За Портсмутським договором, Порт-Артур, залізниця в Південній Маньчжурії, південна частина острова Сахалін передавались Японії.

Окресліть територію колоніальних інтересів Японії.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ!

1. Схарактеризуйте передумови та наслідки «відкриття» Японії.
2. Конституцію Японії було ухвалено в 1889 р. Визначте, яке це століття; його половина; чверть.
3. Дайте визначення поняттю «доба “Мейдзі”».
4. Муцухіто. Хто ця історична постать? Які події в історії Японії пов'язані з його ім'ям?
5. Проаналізуйте зміни, що відбувалися в суспільно-економічному житті Японії наприкінці XIX – на початку XX ст. У чому полягала особливість процесів модернізації?

§24. КИТАЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

1. Китай під владою маньчжурів

На початку ХІХ ст. у Китаї дедалі виразніше почали проявлятися ознаки кризи, що було зумовлено внутрішньою політикою цінської династії. У результаті занепадала економіка, продовжувалося обезземелення та зубожіння селян, зросли податки. Ситуація значно ускладнилася через часті неврожаї. Не в кращому становищі були й жителі міст, оскільки приватні мануфактури значною мірою залежали від великих монопольних об'єднань, не витримуючи конкуренції з ними. Армія за своєю організацією та забезпеченням суттєво поступалася збройним силам європейських країн.

На початку ХІХ ст. маньчжури продовжували дотримуватися політики самоізоляції від зовнішнього світу. Через це Китай значно відставав у своєму розвитку від країн Європи та Америки. Утім, це не зупиняло європейські країни. Їхня економіка перебувала на рівні бурхливого розвитку, а тому потребувала нових ринків збуту своїх товарів, дешевої сировини та робочої сили.

Найбільш активну позицію у «відкритті» Китаю мала англійська Ост-Індська компанія, яка вбачала в ньому другу Індію. У 1816 та 1834 рр. компанія направляла своїх представників до Китаю для встановлення торговельних відносин. У результаті було досягнуто домовленості про збільшення ввезення до Китаю опіуму з Індії. Обсяги його імпорту за кілька років зросли в 20 разів.

Китайська влада неодноразово мала намір заборонити торгівлю опіумом, але англійці ігнорували заборони, адже це приносило їм величезні прибутки.

Вид на європейські заводи в Кантоні. Художник Д. Вільям

2. «Опіумні» війни

У 1839 р. у Пекіні було розроблено нові правила, які передбачали суворе покарання як для іноземних, так і для китайських торговців опіумом. Це стало приводом для оголошення Великою Британією війни, яку називають «опіумною». Вона тривала протягом **1839–1842 рр.** і закінчилася підписанням Нанкінського договору – першої нерівноправної угоди між Великою Британією та Китаєм. За ним китайська влада зобов'язувалася відкрити для англійських торговців порти Кантон, Амой, Фучжоу, Нінбо і Шанхай. Також Китай мав виплатити контрибуцію за знищену партію опіуму та поновити двосторонню торгівлю.

Перша «опіумна» війна стала початком тривалого періоду послаблення держави й громадянської смуги в Китаї, що призвело до закабалення країни європейськими державами.

Використовуючи ослаблення Китаю, Англія стала розширювати там свої позиції. Це призвело до англо-франко-китайської (другої «опіумної») війни, яка тривала впродовж **1856–1860 рр.** Велику Британію у цій війні підтримала Франція.

Наприкінці 1857 р. англо-французькі війська захопили й пограбували Кантон, а на початку 1858 р. – форти Дагу і підступи до м. Тяньцзін. У червні 1858 р. Англія і Франція змусили Китай підписати Тяньцзінські договори. Через рік Англія і Франція спровокували нову грабіжницьку війну, унаслідок якої нав'язали Китаю у 1860 р. Пекінський договір. За ним Китай сплачував Франції та Великій Британії контрибуцію, відкривав для іноземців порт Тяньцзін, скасовував заборону виїзду китайців з країни та дозволяв іноземним державам наймати китайських робітників.

3. Повстання тайпінів (1850–1864)

Поразка Китаю в першій «опіумній» війні зумовила хвилю невдоволення серед населення. Воно виражалось як у виступах проти іноземців, так і проти маньчжурської влади. У 1840-х роках по всій країні спалахнуло понад 100 селянських повстань.

У 1851 р. повстанці – *тайпіни* – проголосили створення Тайпінської держави, лідер якої Хун Сюцюань (прийняв християнство) оголосив про похід на північ з метою захопити цінську столицю – Пекін та встановити в Китаї справедливе суспільство. Однак на практиці досягти загальної рівності не вдалося: Хун Сюцюаня було проголошено ваном (небесним князем), який вважав себе повелителем не лише Китаю, але й інших держав і народів; його соратникам присвоєно титули князів Півночі, Півдня, Сходу і Заходу. Європейців тайпіни вважали братами по християнській вірі та налагоджували з ними контакти. У 1853 р. повстанці захопили м. Нанкін, яке було проголошено Небесною столицею.

На середину 1850-х років армія повстанців значно зросла, була вже достатньо організованою силою і мала велику підтримку серед місцевого населення.

Просуваючись на північ і захоплюючи нові міста, тайпіни не закріплювали за собою завойовані території. У результаті цінські війська знову повертали їх під свій контроль.

На підконтрольних територіях тайпіни намагалися провести реформи. Земельна реформа передбачала перерозподіл землі в рівних частинах для кожного. Оголошувалася обов'язкова трудова повинність. Була ліквідована стара армія, визначені принципи адміністративної реформи.

Розгортання тайпінського руху та неспроможність правлячої династії придушити його викликали занепокоєння європейських країн. Якщо на початковому етапі вони висловилися про свій нейтралітет і навіть намагалися встановити дипломатичні відносини з Хун Сюцюанем, щоб отримати від нього торгіві привілеї, то в подальшому ситуація змінилася. Велика Британія і Франція вирішили скористатися ослабленням тайпінів і втрутитися у конфлікт. Приводом для війни стали події, пов'язані з торговим судном «Ерроу», яке знаходилося в Гуанчжоу. Продовженням подій стала друга «опіумна» війна. Об'єднані англо-французькі війська надали військову допомогу цінській династії, у результаті чого повстання тайпінів було придушено.

? *Схарактеризуйте причини поразки повстання тайпінів.*

4. Розгортання національно-визвольного руху в Китаї наприкінці XIX – на початку XX ст.

Поразки, яких зазнав Китай у франко-китайській війні 1884–1885 рр. та в японо-китайській війні 1894–1895 рр., стали одночасно і крахом його «політики ізоляціонізму». Китай втратив як підлеглі території (Корею та В'єтнам), так і частину власної території (Тайвань та ряд островів). Також Китай змушений був відкрити можливості проникнення в центральні райони іноземного капіталу. Передові індустріальні країни досить скоро скористалися цією можливістю, щоб розділити країну на сфери впливу.

У Китаї в 1890-х роках відбувається формування основних напрямів національно-визвольного руху – конституційно-монархічний та революційно-демократичний. Діячі конституційно-монархічного (лідер – Кан Ювей) наряду прагнули шляхом ліберальних реформ здійснити модернізацію країни, враховуючи іноземний досвід (європейський, японський) у межах традиційної імперської влади.

Персоналії

КАН ЮВЕЙ (1858–1927)

Народився в Кантоні. Вивчав світову історію. Особливий інтерес викликала в нього Японія. Його книжка «Роздуми над японським патріотизмом» була спробою проаналізувати причини її піднесення. Він вважав, що Японія досягла успіхів завдяки патріотизму. Китай, який втратив його, відстав у своєму розвитку і став об'єктом для експансії. 1898 р. Кан Ювей та його соратники були призначені радниками імператора Гуансюя. У липні–серпні 1898 р. вони проголосили план модернізації країни. Але в результаті заколоту, який очолила імператриця Ци Сі, імператора було заарештовано, а Кан Ювей змушений був залишити Китай. Його соратників схоплено та страчено. Так було покінчено з першою спробою модернізувати Китай.

Революційно-демократичний напрям очолив Сунь Ятсен – китайський політичний діяч, засновник антиурядової організації, що ставила за мету повалення монархії та проголошення республіки.

У 1905 р. було створено Китайський об'єднаний революційний союз, в основу діяльності якого було покладено три народних принципи, які сформулював Сунь Ятсен.

Перший з них – «націоналізм» – полягав у ліквідації маньчжурської династії, вигнанні іноземців та приході до влади національного уряду. Другий принцип – «народовладдя» – мав на меті встановлення республіканського правління. Третій – «народне благоденство» – передбачав поступову націоналізацію власності іноземних громадян.

1907 р. після поразок ряду повстань, організованих Союзом, цінський уряд звернувся до Японії з проханням «виселити з країни штаби китайських революціонерів». Сунь Ятсен та керівники Об'єданого союзу емігрували в Ханой, але й звідти їх вигнали на прохання китайських властей французькі колонізатори, які також були стурбовані поширенням революційних виступів у Китаї. Сунь Ятсен емігрував до США.

Продовжував існувати й традиційний напрям національно-визвольного руху – стихійні виступи населення проти імператорської влади та іноземного втручання в економіку, внутрішню політику і релігійне життя Китаю. Останнім значним стихійним виступом було повстання іхетуань (буквально – «загонів гармонії і справедливості») в 1899–1901 рр.

Спочатку повстання мало підтримку влади Китаю, але через деякий час імператриця Ци Сі перейшла на бік Альянсу восьми держав (Велика Британія, Франція, США, Росія, Японія, Італія, Німеччина, Австро-Угорщина), який його придушив. У результаті Китай потрапив у ще більшу залежність від іноземних держав, що позначилося на його політичному та економічному розвитку в першій половині ХХ ст.

 Схарактеризуйте основні напрями національно-визвольного руху Китаю наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

У зв'язку з піднесенням національного руху правляча в Китаї маньчжурська династія (імператриця Ци Сі) пішла на деякі реформи.

Зокрема, скасовувались привілеї дворянства, за європейським зразком реорганізовувалася армія, уніфіковувався грошовий обіг, створювалися національні банки та акціонерні товариства. Значні зміни відбулися

Сунь Ятсен

Карикатура французького журналу «Le Petit Journal» на розподіл Китаю. 16 січня 1898 р.

в галузі освіти. На 1908 р. кількість учнів гімназій та шкіл з рідною мовою викладання перевищила 1 млн.

У країні створювалися ліберально-буржуазні партії та організації. Уряд обіцяв через 9 років ухвалити конституцію. Проте смерть імператриці Ци Сі та імператора Гуансюя поклала край реформам. На трон зійшов 3-річний Пу І. За його правління стали відбуватися реакційні зміни. Це дало новий поштовх до розгортання революційного руху.

Оцініть вплив реформ імператриці Ци Сі на національно-культурний розвиток Китаю.

Сінхайська революція

10 жовтня 1911 р. в Учані розпочалося повстання, кероване Об'єднаним союзом. До повсталих приєднався гарнізон Учана, невдовзі – студенти та робітники-металурги. Учанське повстання дало початок великій революційній хвилі, що прокотилася країною. Владу уряду було повалено в Ханькоу і Ханьяні, у листопаді – у Шанхаї. 2 грудня повсталі захопили Нанкін – південну столицю Китаю. Практично південь країни відокремився від півночі.

У цей час на батьківщину з еміграції повернувся Сунь Ятсен, який заручився фінансовою підтримкою Великої Британії, Франції, Бельгії. 29 грудня делегати провінцій, які зібрались у Нанкіні на конференцію, проголосили утворення Китайської республіки. Сунь Ятсена було обрано її тимчасовим президентом. 1 січня 1912 р. він склав присягу.

Персоналії

ЮАНЬ ШИКАЙ (1859–1916)

Військовий та політичний діяч, один з лідерів мілітаристських та компрдорських (від лат. – «покупець») сил, що прагнули влади і ставили за мету ліквідацію правління маньчжурської династії та реформування країни. Незважаючи на свої ліберальні погляди, мав популярність та авторитет серед вищого офіцерського корпусу, підтримку у представників індустріальних держав.

Юань Шикай (у центрі) разом з дипломатами після обрання його президентом

Спочатку правляча династія запропонувала Юань Шикаю стати головнокомандувачем військових сил, а потім – прем'єр-міністром. Фактично він перетворився на повновладного диктатора краю. 12 лютого Юань Шикай змусив регента від імені 6-річного імператора Пу I підписати акт про зречення престолу. Наступного дня Сунь Ятсен подав у відставку на користь Юань Шикая. Нанкінські національні збори обрали його президентом. У березні 1912 р. було ухвалено тимчасову Конституцію Китайської республіки, яку підготував Сунь Ятсен. У ній закріплювалися демократичні свободи.

Проте боротьба за владу після встановлення республіки не припинилась. Юань Шикай переніс столицю до Пекіна, де він мав сильніші позиції, і розпочав наступ на демократичні сили. За цих умов Сунь Ятсен у серпні 1912 р. на базі Союзу та деяких інших організацій створює нову партію – Гоміньдан (національна партія). На виборах до парламенту навесні 1913 р. ця партія отримала більшість, але Юань Шикай, не бажаючи допускати її до влади, віддав наказ про вбивство Сун Цзаожена, кандидата від Гоміньдану на пост прем'єр-міністра, і розігнав парламент.

У відповідь Сунь Ятсен зажадав відставки Юань Шикая і закликав народ до нового виступу. Розпочалася громадянська війна між Півднем та Північчю. Проте наприкінці літа революційні війська зазнали поразки. У листопаді 1913 р. Юань Шикай розпустив парламент, заборонив діяльність Гоміньдану. Сунь Ятсен знову мусив емігрувати. Після розпуску парламенту з Конституції було вилучено статті про демократичні свободи. Розпочалась підготовка до реставрації монархії. Але смерть Юань Шикая в червні 1916 р. завадила здійснити задумане.

Найважливішим підсумком революції, що увійшла до історії під назвою Сінхайська (сінхай – назва року за китайським календарем), була ліквідація маньчжурської династії, встановлення республіканського правління. Але, як і раніше, у країні панували іноземний капітал та поміщицьке землеволодіння. Країна залишалася напівколонією великих держав, а після смерті Юань Шикая було поховано і єдність країни.

 Схарактеризуйте здобутки та прорахунки Сінхайської революції.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ!

1. Які наслідки для Китаю мали «опіумні» війни?
2. Що відбулося раніше: повстання тайпінів чи іхетуань?
3. Розглянувши ілюстрацію на с. 181, розкрийте її зміст.
4. Коли і за яких умов було проголошено Китайську республіку?
5. Хто такі Сунь Ятсен, Юань Шикай, Цзи Сі? Визначте їхню роль у національно-визвольному русі Китаю.

§25. СПРОБИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА ПЕРСІЇ (ІРАНУ)

1. Молодотурецька революція 1908 р.

Революційні події в сусідніх державах Росії та Ірані вплинули на піднесення національно-визвольного руху в Османській імперії. 1906 р. повстали моряки турецького флоту, 1907 р. виступили робітники Ерзерума, посилювався національний рух арабів. Створюються нелегальні революційні організації та групи.

Серед них вирізнялася організація «Єднання і прогрес», що спиралася переважно на молоде офіцерство. Її метою було змістити режим султана Абдул-Гаміда II, відновити Конституцію 1876 р. і скликати парламент. В Європі членів цієї організації називали молодотурками.

«Єднання і прогрес» – політична партія. Заснована 21 травня 1889 р. як «Супільство османської єдності». Пізніше об'єдналася з паризькою групою молодотурків і була перейменована в «Османське товариство єднання і прогресу».

Наприкінці 1907 р. у Парижі вони провели з'їзд представників різних організацій, на якому було прийнято рішення про підготовку збройного повстання проти султана. Воно розпочалося в липні 1908 р. виступом військових частин, розташованих у Македонії, під командуванням майора Ахмеда.

Повсталі вирушили до Константинополя, де їх підтримав столичний гарнізон. Це змусило султана скликати парламент і відновити дію Конституції 1876 р. Молодотурки задовольнилися своєю першою перемогою. Їхні подальші дії були повільні й нерішучі. Цим скористався султан, який за підтримки духівництва вчинив 13 квітня 1909 р. заколот. Молодотурки швидко його придушили. Невдовзі влада в Константинополі фактично опинилася в руках молодотурецького комітету.

Молодотурки замінили Абдул-Гаміда II, після чого монархія в Османській імперії стала носити формальний характер. Щоб зміцнити свою владу, вони домагалися позик в імперіалістичних держав, роздавали концесії іноземцям, узяли курс на зближення з Німеччиною. Молодотурки не поділяли прагнення поневолених народів Османської імперії створити свої національні держави. Вони керувалися ідеєю пантюркізму, збереження єдиної та неподільної імперії. Молодотурецька революція сприяла розвитку країни.

Пантюркізм – культурна й політична течія, поширена в державах, населених тюркськими народами, в основі якої лежить ідея про політичну консолідацію на основі етнічної, культурної та мовної спільності.

Молодотурецька революція, по суті, зазнала невдачі. Поразка Османської імперії в ході італо-турецької війни (1911–1912) призвела до падіння популярності молодотурків. У липні 1912 р. у країні стався переворот, який очолила партія «Свобода і згода». Її представники очолили уряд, а в серпні було розпущено меджліс (парламент), у якому домінували молодотурки.

? Що було причиною Молодотурецької революції? Як молодотурки розглядали національні прагнення народів, підлеглих Османській імперії?

2. Революція 1905–1911 рр. в Персії (Ірані)

Іран потрапив в економічну й політичну залежність від Великої Британії та Росії, але зберіг своє власне правління – владу шаха. Його адміністрація захищала інтереси найконсервативніших сил у суспільстві, а тому заважала прогресивному розвитку країни.

Документи та матеріали

«Потрібно зберегти і, якщо можливо, збільшити наш вплив у Тегерані, щоб ми були спроможні контролювати будівництво залізниць у Персії, яке в майбутньому стане найважливішим чинником як стратегічно, а так і комерційно. Нашою метою повинно бути з комерційних, так само як і із стратегічних, мотивів збереження існуючого становища в Персії», – було записано в резолюції Комітету імперської оборони Великої Британії від 22 березня 1905 р.

? Використовуючи фрагмент документа, визначте цілі британської зовнішньої політики стосовно Персії.

Крім того, в Ірані традиційно існував глибокий конфлікт між світською та духовною владами. Майже все населення країни було мусульманами-шиїтами. Вони не визнавали законності влади шаха, який, на їхню думку, не був нащадком Мухаммеда. Тому в Іранській революції 1905–1911 рр. переплелися як соціальні, так і релігійні мотиви.

Революційні виступи розпочалися у **грудні 1905 р.** У Тегерані на знак протесту проти розправи місцевої влади над сеїдом (нащадком пророка) спалахнули мітинги й демонстрації. Шах пообіцяв покарати винних, але не виконав обіцянки. Улітку 1906 р. прокотилася нова хвиля народного невдоволення. Демонстранти вимагали прийняти конституцію та обрати меджліс. Шах змушений був піти на поступки. У жовтні розпочав роботу перший іранський парламент, який розробив Конституцію, проголосив країну конституційною монархією та ухвалив низку законів про обмеження прав земельної аристократії.

Національна буржуазія вважала революцію завершеною, але народні маси продовжували боротьбу за подальші реформи. Вони стали створювати органи місцевої влади (енджумени), які контролювали дії шахської адміністрації на місцях, вводили тверді ціни на хліб, виконували судові функції тощо.

У квітні 1907 р. меджліс узаконив статус енджуменів, хоча й обмежив їхні права економічними питаннями. У відповідь у країні поширився рух моджахедів – бійців за віру, ідею та справедливість. Вони формували різні організації, у

Мухаммед Алі

Палац Бжозовського (Шахський палац) в Одесі, у якому в 1909–1917 рр. жив Мухаммед Алі. Сучасний вигляд

тому числі й нелегальні, зокрема збройні загони федаїв – людей, які готові були пожертвувати собою заради ідеї.

Новий шах Ірану *Мухаммед Алі* (1872–1925) зійшов на престол у 1907 р. за підтримки урядів Великої Британії та Росії. У 1908 р. він здійснив дворський переворот, розпустив меджліс, запровадив у Тегерані воєнний стан.

Наступ правлячих сил зумовив нову хвилю масових невдоволень, вершиною яких стало збройне повстання в Тебризі – адміністративному центрі Іранського Азербайджану. Невдовзі всі північні провінції країни виступили проти шаха. Загони федаїв оточили Тегеран і в 1909 р. скинули шаха Мухаммеда Алі, який емігрував до Росії. Проживав в Одесі.

Новий шах Ахмед скликав другий меджліс, відновив дію конституції. Нова система виборів привела в парламент ліберальних поміщиків і торговельну буржуазію, які не змогли закріпити завоювання революції. Наприкінці 1911 р. її було остаточно придушено – меджліс та енджумени розпущено, прогресивні газети закрито. Вирішальну роль у її розгромі відіграли російські та британські війська. Але, незважаючи на поразку революції, в країні збереглася конституція. Іран формально став конституційною монархією.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ!

1. Що відбулося раніше: початок революційних подій в Ірані чи Туреччині?
2. Які історичні події пов'язані з Македонією?
3. Дайте визначення поняттям: «меджліс», «конституційна монархія».
4. Оцініть участь урядів Росії та Великої Британії в подіях, що мали місце в Османській імперії та Ірані на початку ХХ ст.
5. Порівняйте наслідки Молодотурецької та Іранської революцій.

Тематичне оцінювання

Історичний час

1. Укажіть, яка з названих подій відбулася раніше.

- А** Російсько-японська війна; англо-бурська війна; франко-пруська війна
Б Проголошення Третьої республіки у Франції; початок першої російської революції; утворення Лейбористської партії у Великій Британії
В Революція в Ірані чи Китаї

2. Установіть послідовність подій.

А Паризька комуна; Третя парламентська реформа у Великій Британії; утворення I Інтернаціоналу; скасування кріпосного права в Російській імперії; початок «ліберальної ери» Дж. Джолітті

Б Завершення Вікторіанської епохи у Великій Британії; утворення Австро-Угорщини; початок ери «нової демократії» В. Вільсона; завершення першої революції в Російській імперії; початок Другої Балканської війни

Історичний простір

3. Назвіть країни, з історією яких пов'язані імена.

- А** Тафт, Рузвельт, Рокфеллер
Б Клемансо, Дрейфус, Бланкі

Історична постать

4. Установіть, про кого йдеться.

А Народився в родині бідного селянина. Самоук. Працював робітником у друкарні, службовцем. Приєднався до анархізму, розробив програму «мютюелізму».

Б Політичний діяч, публіцист. Походив з багатой купецької родини. Ще юнаком занотував у своєму щоденнику: «Я не щось інше, як егоїст, народився я б принцом або князем, я був би аристократом з голови до п'ят. Але оскільки я всього лише син бюргера, я буду демократом». Виступав за об'єднання Німеччини під зверхністю Пруссії. Загинув у дуельному поєдинку.

В Британський державний діяч і письменник. Лідер консерваторів. На його честь у Великій Британії створено «Лігу проліска» для пропаганди його ідей.

Г Останній російський імператор. 1895 р. заявив: «Нехай усі знають, що я, присвячуючи всі свої сили благу народному, буду охороняти самодержавство так само твердо й неухильно, як охороняв його мій батько».

Ґ Президент США. Лауреат Нобелівської премії миру. Ініціював «справедливий курс».

Д Китайський політичний діяч. Після перемоги Сінхайської революції його було обрано президентом Китайської республіки.

5. Чи міг бути

А П. Століпін російським реформатором; пропагандистом марксизму; сучасником А. Лінкольна

Б Бісмарк сучасником Вільгельма I; противником Наполеона III; ініціатором об'єднання Німеччини під зверхністю Австрії

Історичні терміни та поняття

6. Доберіть до поняття «експансія» історичні приклади.

7. Порівняйте зміст понять «соціалістичний рух» та «соціал-демократичний рух». З'ясуйте схожі та відмінні риси.

Історичні події та процеси

8. Визначте причини та наслідки

А Антимонопольного законодавства

Б Повстання іхетуань

В Соціальних реформ

9. «У листопаді 1904 р. російський міністр С. Вітте запропонував царю покінчити з консервативною політикою і перейти до обрання виборних членів Державної ради. Микола II відповів, як двадцять три роки тому відповів на подібну пропозицію його батько – Олександр III: “Я ніколи і ні за яких обставин не погоджусь на представницьку форму правління, бо вважаю її шкідливою для народу, який мені ввірив Бог!”».

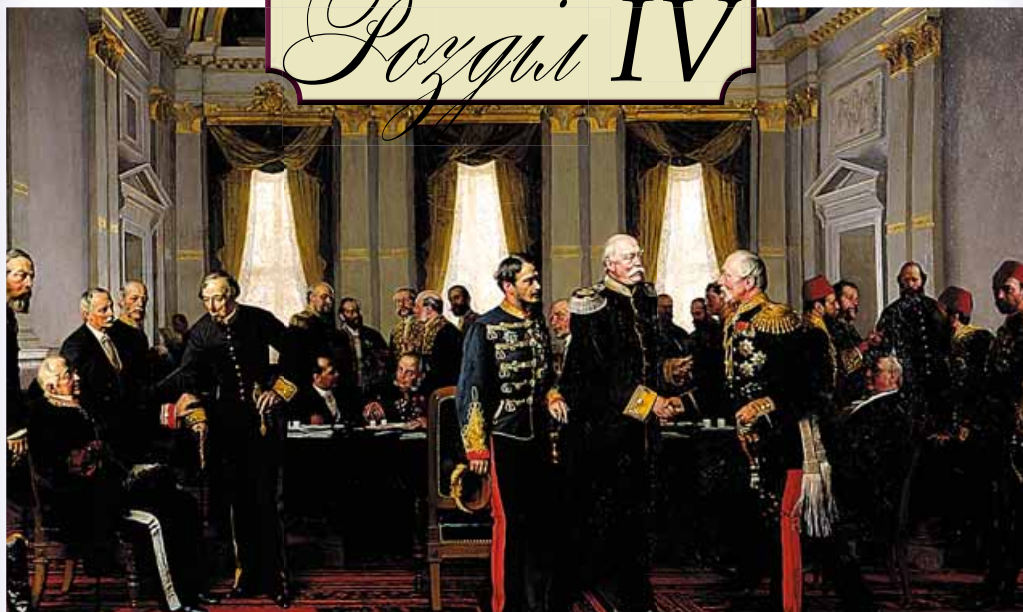
Використовуючи навчальний матеріал, доведіть помилковість заяви російського імператора. Які корективи вніс історичний процес у розв'язання цієї проблеми?

10. Формування індустріального суспільства перш за все означало створення такої структури господарства, за якої частка промислового виробництва перевищувала б частку виробництва сільськогосподарської продукції. Визначте основні ознаки індустріального суспільства. Установіть їх у порядку зростання значущості.

11. Яка, на вашу думку, подія в історії європейських країн і США мала виняткове значення в останній третині XIX – на початку XX ст.? Свій вибір поясніть.

12. Яка, на вашу думку, історична постать відіграла непересічну роль в історії європейських країн і США в останній третині XIX – на початку XX ст.? Назвіть критерії відбору.

Розділ IV

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

§26. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

1. Утворення військово-політичних блоків

Розвиток міжнародних відносин наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. визначався: зростанням співпраці народів у пошуках форм найефективнішого використання світових ресурсів і подальшою відокремленістю кожного з них з метою якнайповніше задовольнити свої потреби.

Народи, що мали оформлену державність, мали переваги не тільки у використанні власних ресурсів, а й у пограбуванні та експлуатації тих народів, які ще не вибороли своєї державності. Прагнучи заволодіти сировинними джерелами, ринками збуту товарів та сферами прибуткового вкладання капіталів, індустріально розвинуті держави часто за допомогою сили встановлювали свій контроль над іншими країнами.

Документи та матеріали

«Імператори та королі мріють про урочисті вступи до столиць, де їх вітатимуть. Президенти сплять і бачать ту хвилину, коли вони будуть оточені натовпом, який аплодує їм, а вони вітатимуть його своїм трохи піднятим циліндром», – писав німецький письменник Б. Келлерман у творі «Дев'яте листопада».

? Поміркуйте, як народи європейських країн реагували на розв'язання воєнних конфліктів.

Значний вплив на характер міжнародних відносин мали посилення революційного й національно-визвольного рухів, намагання правлячих кіл подолати внутрішньополітичні кризи у своїх країнах шляхом мілітаризації економіки та підготовки до війни. Конкуренція між європейськими державами супроводжувалася наростанням настроїв національної виключності та вищості над сусідніми народами і країнами. Подібні настрої мали наслідком формування такої атмосфери в суспільстві, що будь-які жертви, покладені на вівтар перемоги Вітчизни, були священними. Надії на піднесення національної могутності, прагнення підвищити життєвий рівень населення, зберегти існуючий устрій штовхали європейські держави до розв'язання воєн.

Документи та матеріали

«Ми маємо перед собою найбільші світові капіталістичні держави – Англію, Францію, Америку, Німеччину, уся політика яких упродовж цілого ряду десятиліть полягала в безперервному економічному суперництві з приводу того, як панувати над усім світом, як “душити” маленькі народності, як забезпечити собі потрібні й десятирічні прибутки банківського капіталу, що захопив увесь світ у ланцюг свого впливу», – зауважував В. Ленін.

? Використовуючи підручник, доберіть факти, що стверджують цю тезу.

Нерівномірність економічного розвитку, характерна для індустріальних країн, була однією з визначальних причин тих суперечностей, що виникали між ними. Наприкінці XIX – на початку XX ст. найгостріші протиріччя існували між Великою Британією та Німеччиною.

Документи та матеріали

«Бісмарк уже давно визнав, що в Європі існують дві великі непримиренні спрямовані одна проти одної сили, дві великі нації, які прагнуть перетворити весь світ на своє володіння і брати з нього торговельне мито... Велика Британія та Німеччина... Німецький комівоєжер та британський мандрівний торговець навперебій змагаються в кожному куточку земної кулі. Мільйон дрібних сутичок створює привід до найбільшої війни, яку коли-небудь бачив світ. Якби Німеччину завтра було стерто з лиця землі, то післязавтра не знайшлося б у світі жодного британця, який не став би від цього багатшим...» – писав британський часопис «Saturday Review».

? На початку XIX ст. протистояння Великої Британії та Франції зумовили наполеонівські війни. Яка історична перспектива проглядалася у протистоянні Великої Британії та Німеччини?

Велика Британія була найбільшою колоніальною імперією, посідала перше місце за обсягами зовнішньої торгівлі та вивезенням капіталу. Під час колоніального поділу світу Німеччині дісталася значно менше колоній, ніж іншим державам. Але в 1890-ті роки вона, завдяки швидкому розвитку промисловості, випереджала Велику Британію за обсягом промислового виробництва. Правлячі кола Німеччини стали на шлях докорінного поділу світу на свою користь. Однак їхні інтереси наштовхнулися на протидію Великої Британії.

Союзниками Німеччини в Європі були Австро-Угорщина та Італія. **1882 р.** вони створили *Троїстий союз*, який було укладено на 5 років і який у подальшому поновлювався до 1915 р. Поряд із цим Німеччина намагалася зберегти Союз трьох імператорів (Німеччина, Австро-Угорщина, Росія), маючи на меті уникнути російсько-французького зближення. Але події 1870-х років підірвали довіру Росії до Німеччини, особливо після Берлінського конгресу, на якому було переглянуто умови Сан-Стефанського договору між Росією і Туреччиною. Союз трьох імператорів проіснував до 1887 р.

Французька карикатура на створення Троїстого союзу. 1880-ті роки

Упродовж 1891–1893 рр. на противагу Троїстому союзу було створено російсько-французький, який на певний час відновив рівновагу в Європі. Росія не була зацікавлена в подальшому послабленні Франції. Російський канцлер О. Горчаков не раз повторював фразу: «Європі і, насамперед, Росії потрібна сильна Франція».

В умовах загострення британо-німецьких суперечностей Велика Британія йде на зближення з Францією та Росією. До кінця XIX ст. Велика Британія дотримувалася принципу «блискучої ізоляції». Суть його полягала в тому, щоб не пов'язувати себе довгочинними союзами з іншими країнами, грати на суперечностях між ними й тільки в слушний момент підтримувати одну зі сторін, керуючися власними інтересами. Тепер Великій Британії довелося відмовитися від цієї політики. Маючи потребу в «солдатах на континенті», вона пішла на зближення з Францією та Росією, сподіваючися використати їхні війська проти Німеччини. На початку XX ст. у Лондоні стверджували: «Краще Росію бачити в Константинополі, ніж німецький арсенал у Персидській затоці».

? *Схарактеризуйте позицію Великої Британії. Що її зумовило?*

1904 р. укладено британо-французьку угоду під назвою *Антанта* (від франц. – «згода»), яка регулювала колоніальні протиріччя держав-учасниць. Франція визнала панівне становище Великої Британії в Єгипті, а та, своєю чергою, пообіцяла не чинити перешкод Франції в захопленні Марокко. **1907 р.** було укладено британо-російський договір, який передбачав поділ сфер впливу між цими державами в Ірані, Афганістані та Тибеті.

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. в Європі сформувався два воєнно-політичних блоки: Троїстий союз (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) і Троїста Антанта (Велика Британія, Росія, Франція).

2. Початок боротьби за переділ колоніального світу

Міжнародні кризи супроводжувалися гонкою озброєнь. **1914 р.** Німеччина разом із своєю союзницею Австро-Угорщиною мала добре озброєну 8-мільйонну армію. Ще **1900 р.** німецький рейхстаг прийняв нову програму

морських озброєнь, щоб домогтися перемоги над Великою Британією. На 1915 р. Німеччина розраховувала побудувати 34 лінкори, 45 крейсерів і близько 100 есмінців.

Посилена підготовка до війни велася і в країнах Антанти. У відповідь на зростання військово-морських сил Німеччини англійці побудували «Дредноут». Це був перший із сучасних кораблів з великою вогневою потужністю. Ряд заходів з підвищення військово-промислового потенціалу було здійснено у Франції. Посилено готувалася до війни й Росія. За допомогою нових французьких позик вона будувала стратегічні залізниці, що вели до кордону, збільшувала кадровий склад армії.

Витрати на озброєння зростають, і Росія ініціює скликання міжнародної конференції, яка б установила обмеження в посиленні мілітаризації. 1899 р. 26 країн зустрілися у Гаазі для обговорення проблеми збереження миру та роззброєння. Але жодна з учасниць не прагнула роззброєння, тому конференція створила арбітражний суд для розв'язання міжнародних конфліктів і прийняла рішення про заборону «найнебезпечнішої зброї» – газів та бомб. Друга мирна конференція в Гаазі (1907), прийнявши «правила гуманного ведення» війни, фактично узаконила війни як засіб розв'язання конфліктів.

У посиленій мілітаризації країни вбачали не загрозу війни, а можливість для розв'язання своїх внутрішніх та зовнішніх проблем.

Гонка озброєнь була закономірним чи випадковим явищем на рубежі віків, як ви вважаєте? Свій вибір поясніть.

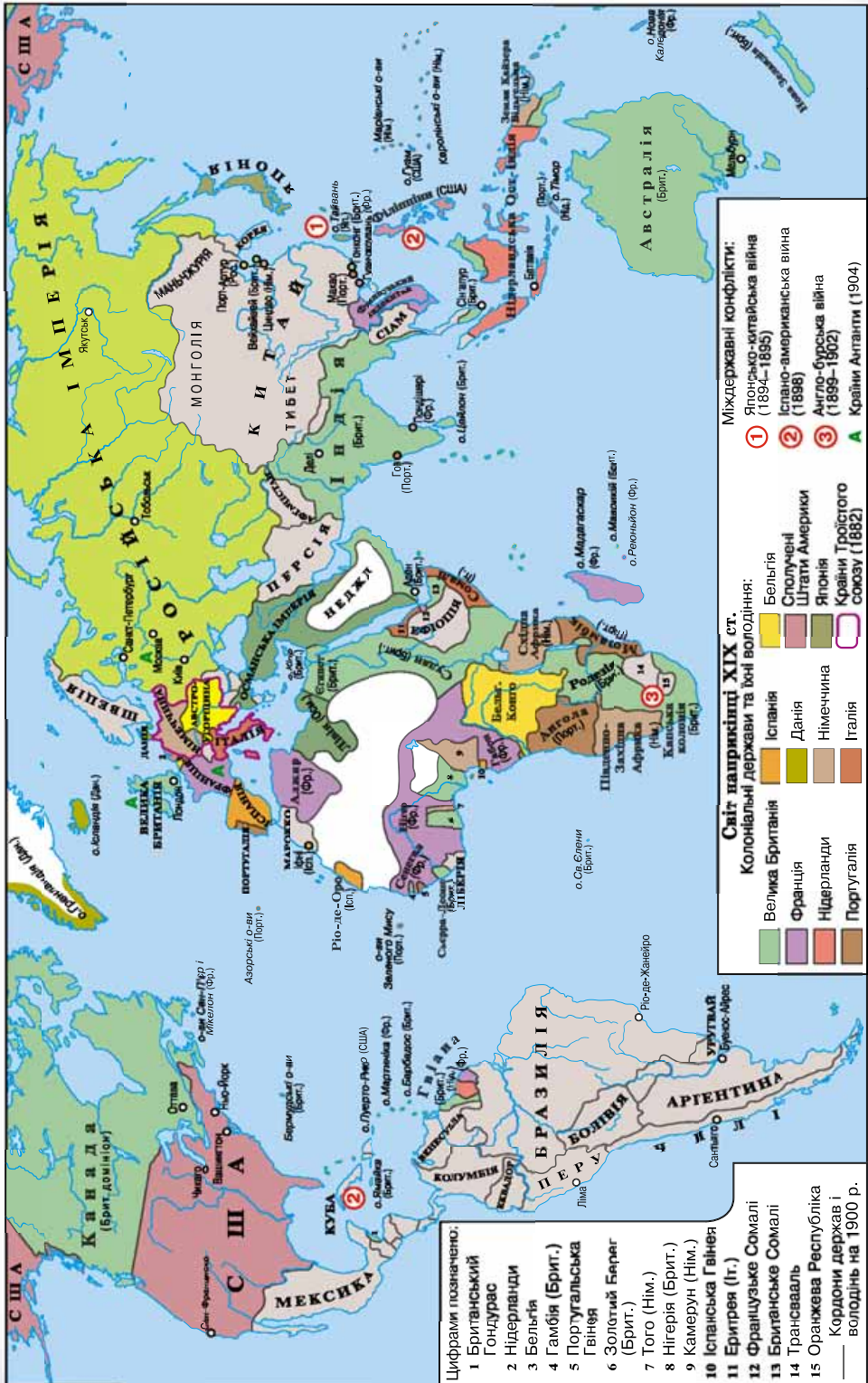
3. Міжнародні кризи та збройні конфлікти на початку ХХ ст.

1898 р. спалахнула перша війна за переділ світу між США та Іспанією. Унаслідок перемоги до США відійшли острови Пуерто-Рико та Гуам. Куба була проголошена «незалежною», але підпала під протекторат США. Згодом американці сплатили Іспанії 20 млн доларів, захопивши Філіппіни.

Протекторат – форма колоніальної залежності, коли одна держава (протектор) бере на себе здійснення зовнішніх зносин іншої держави, захист її території і фактично встановлює свій контроль над її внутрішніми справами.

У 1899–1902 рр. відбувалася британо-бурська війна (бури – нащадки голландських переселенців), яка скінчилася загарбанням Великою Британією багатих на алмази та золото двох бурських республік – Трансваалю та Оранжевої Республіки. У ході бойових дій вперше було масово застосовано кулемети, одяг кольору хакі, колючий дріт, бронепозиди, польові укріплення тощо. Компроміс між британцями та бурами завершився утворенням Південно-Африканського Союзу (1910), що отримав статус домініону.

Російсько-японська війна 1904–1905 рр. була війною за переділ територій та сфер впливу на Далекому Сході. Ця війна, у якій Велика Британія була на боці Японії, скінчилася поразкою Росії та підписанням 5 вересня 1905 р. в м. Портсмут (США) мирного договору, за яким до Японії відійшла південна частина Сахаліну, Порт-Артур, залізниця в Південній Маньчжурії. Це дало змогу Японії посилити свій вплив на Далекому Сході і 1910 р. анексувати Корею.

Ілюстрація з французького журналу на боснійську кризу. 1908 р.

У 1905–1906 рр. виник гострий конфлікт між Німеччиною і Францією за панування в Марокко. Німеччина прагнула отримати свою частку від поділу цієї країни на сфери впливу. Вона наполягала на скликанні міжнародної конференції і погрозувала Лондону та Парижу війною. Хоча конференція в іспанському місті Альхесірасі в січні 1906 р. визнала незалежність Марокко, фактично країна підпала під контроль Франції й частково Іспанії.

У 1908–1909 рр. виникла боснійська криза між Росією і Австро-Угорщиною після анексії останньою Боснії та Герцеговини. Росія намагалась допомогти Сербії у протидії Австро-Угорщині, однак 1909 р. була змушена піти на поступки. 1909 р. Німеччина висунула

Росії рішучу вимогу визнати анексію Боснії та Герцеговини. Німці налякали на можливість розпочати воєнні дії. Росія, яка була не готова до війни, поступилася. Німецький блок отримав дипломатичну перемогу над Антантою. Німеччина, таким чином, узяла реванш за Альхесірас.

У 1911 р. знову постало марокканське питання у зв'язку з повстанням проти султана. Німеччина відправила до берегів цієї країни крейсер «Берлін» і канонерку «Пантера». Знову на допомогу Франції прийшла Велика Британія. Рішучі дії останньої змусили Німеччину відмовитися від втручання в марокканську проблему.

У 1911 р. відбувалася італо-турецька війна. У вересні італійські десантники висадилися в Північній Африці і в результаті бойових дій з турецькими військами захопили Тріполітанію та Кіренаїку, що згодом стали італійською колонією Лівією.

Документи та матеріали

«У Європі панував мир, але він тримався тому, що панування європейських народів над сотнями мільйонів жителів колоній здійснювалося тільки постійними, безперервними війнами, що ми, європейці, не вважаємо їх війнами, бо вони надто часто схожі були не на війни, а на звіряче биття, винищення беззбройних народів...» – писав В. Ленін у праці «Війна і революція».

Чи згодні ви з такою оцінкою? Доведіть її хибність або об'єктивність.

4. Українське питання на зламі ХІХ–ХХ ст.

Період кінця ХІХ – початку ХХ ст. став часом загострення суперечностей між розвиненими країнами світу. Кожна з них мала власні загарбницькі інтереси й прагнула досягти їх дипломатичними та військово-політичними засобами.

Україна займала вигідне географічне положення, мала значний військово-економічний потенціал, тому неодноразово опинялася в епіцентрі глобальних конфліктів. На початку ХХ ст. українські землі входили до складу Російської імперії та Австро-Угорщини. Обидві імперії не приховували намірів свого територіального розширення за їх рахунок.

Російський уряд планував силою зброї довести свої права на Східну Галичину, Північну Буковину та Закарпаття. Під гаслом об'єднання «єдинокровних братів-русинів» планувалося відсунути кордони Російської імперії до карпатських перевалів.

Австро-Угорщина не допускала можливості втратити ці регіони та прагнула власного територіального розширення за рахунок Волині та Поділля. Вона хотіла відтіснити Росію від своїх кордонів та від узбережжя Чорного моря, усунути небезпеку інтервенції на Балканах і в Туреччині. Західні частини Російської імперії, зокрема й Україна, мали стати своєрідним «охоронним валом».

Німеччина серед завдань своєї зовнішньої політики вбачала розчленування Росії на частини, загарбання Польщі, Білорусі, України, прибалтійських губерній для поселення там своїх колоністів. Планувалося, що ці землі ввійдуть до так званої Міттельєвропи – союзу напівсамостійних держав Центрально-Східної Європи.

Документи та матеріали

Посилена увага до українського питання пояснювалась не лише далекосяжними планами територіальних надбань, але й стратегічними розрахунками на ближчу перспективу – майбутні військові суперники прагнули підірвати потенціал, могутність противної сторони через свідоме провокування у її стані сепаратистських рухів. ... Наприклад, значну увагу до України напередодні війни виявили міністерства закордонних справ і преса Англії та Франції. Вони прагнули так «зрежисувати» пройдешні події, щоб у результаті розгортання українського сепаратистського руху ослаблялася Австро-Угорщина. Швеція ж, навпаки, слідом за Німеччиною, чекала на такий результат уже щодо Росії.

Використовуючи карту, з'ясуйте експансіоністські наміри держав, найбільш зацікавлених у розв'язанні українського питання.

1. Міжнародні конфлікти на рубежі віків. Окресліть терени протистоянь.
2. Дайте визначення поняттям: «Троїстий союз», «Антанта».
3. Назвіть найважливіші події міжнародних відносин на початку ХХ ст. Свій вибір поясніть.
4. Чому Велика Британія відмовилася від політики «блискучої ізоляції»?
5. Розглянувши ілюстрацію на с. 194, з'ясуйте, кого на ній зображено, та поясніть її зміст.
6. Якого змісту набуло українське питання на межі ХІХ – початку ХХ ст.?

§27. БРИТАНСЬКЕ ВОЛОДАРЮВАННЯ В ІНДІЇ. НАРОДИ АФРИКИ ПІД ВЛАДОЮ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПРАКТИЧНИХ І ТВОРЧИХ РОБІТ

1. Англійське панування в Індії

XIX ст. – це століття колоніальної експансії промислового капіталу. Наплив фабричних товарів з метрополій став перетворювати колонії та залежні країни Сходу в цінні для європейського капіталу ринки збуту продукції промислового виробництва. Результатом цього процесу стало: послаблення державності в цих країнах; зміни в житті та побуті; занепад традиційних галузей виробництва.

Однією з найбільших колоній британського капіталу була Індія. Колонізація Індії відбувалася за допомогою Ост-Індської компанії. Від кінця XVIII ст. британський уряд повів курс на обмеження ролі компанії в управлінні Індією. 1774 р. було призначено першого генерал-губернатора. 1813 р. було офіційно ліквідовано монополію компанії на торгівлю з Індією. 1835 р. було розпочато реформу в галузі освіти: в Індії відкривалися навчальні заклади, які мали підготувати із місцевих жителів чиновників адміністративного апарату. Навчання в цих закладах здійснювалось за британськими навчальними програмами. Унаслідок британського володарювання було порушено селянську общину, торгові зв'язки, розорено ремесло. Втручання колонізаторів у внутрішні справи країни, порушення традиційних систем господарювання, грабіжницька політика викликали наростання руху опору місцевого населення.

Повстання сипаїв

Одним з найбільших повстань проти британських колонізаторів було повстання сипаїв (1857–1859).

Споконвіку Індія ділилася на величезну кількість дрібних князівств, котрі постійно воювали одне з одним. Захопивши Індію, англійці швидко усвідомили перевагу рушниць і гармат над шкіряними щитами і шаблями. Втратити своїх солдатів Велика Британія не хотіла, і основною військовою силою англійців стали *sipai* – індійські найманці, озброєні за останнім словом техніки (хоча їх вишкіл і не дотягував до британських стандартів), їм регулярно виплачували солідне жалування. Не дивно, що для місцевої бідноти потрапити на службу до англійців стало мрією. Утім, на той час уже майже 20 років Британія вела в Південно-Східній Азії безперервні війни, а тому згодом сипаї з «привілейованого стану» перетворилися на просте «гарматне м'ясо».

Приводом до повстання стала нова гвинтівка Енфілда з капсульним замком. Патро-

Рядові та офіцер сипаї

ни до неї нібито просочувалися сумішшю яловичого і свинячого жиру. Оскільки корова була священною твариною в індуїзмі, а свиня – нечистим в ісламі, то це зачепило релігійні почуття індусів та мусульман.

Центром повстання стала територія між Пенджабом і Бенгалією. Невдовзі повстання охопило всю Північну Індію. Місто Делі опинилося в руках повсталих. Облога міста тривала з 1 липня по 21 вересня 1859 р. Спочатку повстанці перевершували війська британців чисельно, здавалося, що в облозі перебували британці, а не індуси. 7 вересня англійці, отримавши облогові знаряддя, пробрили стіни. 14 вересня вони спробували почати штурм, але зазнали важких втрат. Після тижня вуличних боїв англійці захопили місто. Британці почали знищувати і грабувати місто, безліч індусів було вбито. Англійська артилерія розстріляла головну мечеть з навколишніми будівлями, у яких проживала мусульманська еліта зі всієї Індії. Великого Могола Бахадур Шаха було заарештовано, а двох його синів і онука розстріляно.

Повстання поклало край владі Британської Ост-Індської компанії і призвело до її заміни прямим правлінням британської корони. Ще не завершилися бої з повсталими, як британський уряд став змінювати колоніальну політику в Індії – від силового знищення традиційного укладу до поступового його реформування.

? *Схарактеризуйте причини та історичне значення повстання сипаїв.*

У 1858 р. було ліквідовано Ост-Індську компанію. Королеву Вікторію було проголошено імператрицею Індії, а управління країною здійснював генерал-губернатор, який мав статус віце-короля. Контроль за діяльністю колонізаторської адміністрації здійснювало Міністерство у справах Індії. Було реформовано також колонізаційні війська. Британська імперія зобов'язалася поважати кастову систему індійського суспільства.

У 1861 р. було проведено адміністративну реформу. Упродовж 1880-х років було здійснено реформи місцевого самоврядування. Згодом у 1890-х роках муніципальні ради отримали право обирати своїх представників у провінційні законодавчі ради при губернаторові та до індійської законодавчої ради при генерал-губернаторові.

Посилення британського капіталу в економіці Індії мало своїм наслідком відповідні зміни в господарстві колонії: зростав індійський експорт кави, бавовни, чаю, опію, шовку. Розвивалася мережа залізниць, телеграфного зв'язку. Будувалися іригаційні системи, підприємства з переробки сировини. Збільшувалася частка іноземного капіталу в економіці країни. Формувалася система банків та страхових компаній.

У результаті цих змін в Індії створювалася власна промисловість та формувалася національна буржуазія, яка згодом очолила рух за незалежність країни.

? *Дайте оцінку перетворенням, що відбулися після повстання сипаїв.*

Індійський національний конгрес

У другій половині XIX ст. деякі реформи, проведені британцями в Індії, та розвиток промисловості привели до трансформації традиційної структури суспільства. Почали формуватися національна буржуазія та пролетаріат. Це дало поштовх до формування та розвитку нового етапу

національно-визвольного руху, у якому поєдналися національне визволення з модернізацією країни.

Лідером національно-визвольного руху став *Індійський національний конгрес (ІНК)* – перша в історії Індії нерелігійна парламентська загальнонаціональна організація. У грудні 1885 р. в Бомбеї відбувся установчий з'їзд ІНК. Його очолив В. Банерджі, який у своєму зверненні до учасників так окреслив основні завдання нової партії: «Викоринення всіх расових, релігійних і національних забобонів серед патріотів нашої країни через пряме дружнє, особисте спілкування один з одним, а також розвиток і консолідацію настроїв національної єдності».

Під час форуму було сформульовано основні вимоги до британського уряду та парламенту: ліквідувати діючу Раду у справах Індії в Лондоні; розширити склад діючої в Індії Центральної законодавчої ради при віцекоролі за рахунок індійців; сформувати в британській палаті громад постійний комітет для розгляду проблем Індії, до якого б зверталися із запитами вибрані місцеві органи. Крім того, делегати бомбейської сесії ІНК запропонували, щоб індійці отримали право обирати службовців на заміщення посад індійських цивільних службовців не тільки в себе на батьківщині, але й у Лондоні.

? Якими були основні програмні вимоги і завдання ІНК?

Однак лідери Конгресу – Г. Гокхале, Ф. Мехта, С. Банерджі, Д. Наороджі – виступали за збереження колоніального панування. Вони схилилися перед ідеологами британського лібералізму Т. Маколеєм, У. Гладстоном, а також англійського утилітаризму І. Бентамом і Дж. Міллем.

Утилітаризм (від. лат. – «користь») – принцип оцінки всіх явищ з точки зору їх корисності, можливості служити будь-яким засобом для досягнення мети.

? Під впливом яких ідей формувався світогляд лідерів ІНК?

Використовуючи різні форми парламентської діяльності та особисті зв'язки, керівництво ІНК розгорнуло політичну діяльність в Індії, а також у Великій Британії, домагаючися конституційних поступок.

У 1892 р. британська Палата громад затвердила новий виборчий закон, який розширив виборчі права індійців. Згодом індійська опозиція вимагала ввести своїх представників до складу нижньої палати британського парламенту, щоб у такий спосіб домогтися для Індії політичної автономії.

Під час виборів 1893 р. в Англії від ліберальної партії балотувався Д. Наороджі. Він увійшов до складу Палати громад, де неодноразово за суджував систему управління Індією. Цю ідею підтримував представник бомбейської торгової громади Парс, який виступав за встановлення рівноправних і гармонійних індійсько-британських відносин.

? Схарактеризуйте форми реалізації програмних документів членами ІНК.

На початку ХХ ст. в діяльності ІНК виокремилися два напрями – ліберальний та радикальний. Відмінність між ними полягала в різному баченні завдань національно-визвольного руху.

Ліберали були прихильниками еволюційного, мирного переходу до незалежності через конституційну перебудову індійського суспільства. Вони

виступали за поступове розширення індійського представництва в законодавчих органах влади і формування в індійському суспільстві сучасного політичного розуміння та політичної культури.

Радикали відстоювали методи масових виступів та залучення до національно-визвольної боротьби соціально незахищених груп.

? *Порівняйте ідеологічні засади національно-визвольних рухів в Індії та Китаї.*

Поряд з вимогою надати Індії статус домініону з початку ХХ ст. проявляється намагання до самовизначення та об'єднання території в межах однієї адміністративно-територіальної одиниці.

Домініон – це самоврядна частина у складі Британської імперії, яка визнавала своїм главою англійського короля (королеву).

Приводом до розгортання національно-визвольного руху стало рішення віце-короля Дж. Керзона про поділ Бенгалії на дві частини. Це означало розкол єдиного народу. У відповідь на такі дії по всій країні розгорнувся рух *свадеші* (бойкот британських товарів з метою розвитку місцевої промисловості). У 1907 р. він переріс у рух *свараджі* (самоврядування). Страйки, мітинги та демонстрації відбувалися в Бенгалії, Пенджабі, Мадрасу та інших провінціях Індії.

? *Назвіть особливості національно-визвольного руху в Індії на початку ХХ ст.*

Документи та матеріали

«Політична незалежність Індії неможлива без вигнання пожадливих і себелюбних чужинців. Однак ми можемо позбутися їх не інакше, як поваливши владу встановленого уряду за допомогою збройного національного повстання. Гроші, люди та організація – ось що потрібно для національного повстання. Нашу основну увагу маємо звернути на організацію повстання» – так було записано в програмній заяві однієї з підпільних організацій.

? *Які шляхи досягнення політичної незалежності Індії відповідно до поданого фрагмента?*

Кульмінацією став загальний політичний страйк робітників Бомбея в липні 1908 р. на підтримку Б. Тілака, лідера лівого крила Національного конгресу, якого за антибританську діяльність засудили на 6 років тюремного ув'язнення.

Бомбейський страйк і піднесення національно-визвольного руху змусили колоніальну владу піти на поступки; збільшилося представництво місцевого населення в дорадчих органах влади як у центрі, так і на місцях. У 1911 р. лорд Керзон скасував своє рішення про поділ Бенгалії й переніс столицю із Калькутти в Делі.

Поряд з ІНК було створено Мусульманську лігу, яка відстоювала інтереси мусульманського населення Індії.

Національно-визвольному рухові в Індії на початку ХХ ст. не вдалося досягти своєї мети. Для успіху ще не визріли соціальні сили, а авангард руху ще не мав широкої підтримки.

? *Які наслідки мала національно-визвольна боротьба в Індії?*

2. Колоніальний поділ Африки

Колоніальний поділ Африки являв собою поділ Африканського континенту на сфери впливу між великими європейськими державами від кінця XIX ст. до Першої світової війни. Цей процес супроводжувався численними конфліктами, тому в літературі отримав зневажливу назву «видряпування Африки», або «роздирання Африки».

Колоніальний розподіл Африки характеризувався встановленням контролю над територіями за допомогою військового впливу, економічного домінування аж до прямого правління.

Завоювання Африки давало Великій Британії, Німецькій імперії, Франції та іншим країнам відкритий ринок. Це могло забезпечити позитивний торговий баланс, адже цей ринок купував би в метрополій більше, ніж продавав би їм.

Крім того, надлишковий капітал часто вигідніше було вкласти в заморських країнах, де дешева робоча сила, обмежена конкуренція та багаті сировинні ресурси створювали умови для отримання високих прибутків. Приваблювало колоніалістів, звісно, й те, що зростав попит на сировину, недоступну в Європі, особливо на мідь, бавовну, гуму, чай, олово, до яких призвичаївся європейський покупець і від яких стала залежати європейська промисловість.

? Назвіть причини зацікавленості держав-імперіалістів щодо Африки.

В історії Африки XIX ст. було періодом активних колоніальних загарбань, гострого суперництва між Великою Британією та Францією за африканські території. Колонізаторські загарбання в Африці йшли за декількома напрямками.

Одним з них було просування в глиб континенту, другим – з півдня Африки на північ, третім – освоєння арабомовної Африки (усієї східної та північної території від Мавританії до Занзібару).

? Визначте напрями колоніальних загарбань в Африці.

Розподіл

Основними супротивниками на Африканському континенті виступали Велика Британія, Франція, Німеччина, Бельгія, Італія, Португалія, Іспанія. У 1870 р. колоніальний розподіл Африки практично було завершено:

- Велика Британія володіла територією Золотого Берега, Нігерією, Південно-Африканським Союзом, Бечуаналендом, Родезією, Кенією;
- Франція – Алжиром, Марокко, Західною Африкою, Екваторіальною Африкою, Мадагаскаром;
- Португалія – Гвінеєю, Анголою, Мозамбіком, Східним Тимором;
- Бельгія – Конго;
- Німеччина – Ліберією, Камеруном, Того, Невільничим Берегом;
- Італія – Сомалі; Ерітрією;
- Іспанія частково закріпилася в Марокко.

Суецький канал

Початковий дозвіл на побудову Суецького каналу отримав від правителя Єгипту Ізмаїла Паші Фердинанд де Лессепс. Одні джерела оцінюють кількість робітників, які загинули на будівництві, – 30 тис., водночас інші

ззначають, що впродовж десяти років від недоїдання, втоми та хвороб, особливо холери, померло близько 120 тис. людей.

Незадовго до закінчення спорудження каналу в 1869 р. Ізмаїл Паша позичив під великий процент великі суми грошей у французьких та британських банкірів. До 1875 р. у нього виникли фінансові проблеми, і він був змушений продати свою частку. За акції вхопився прем'єр-міністр Великої Британії Б. Дізраелі, який хотів забезпечити контроль Британії в управлінні стратегічним водним шляхом. Коли в 1879 р. Ізмаїл Паша оголосив платіжну неспроможність Єгипту, Британія та Франція встановили спільний контроль над країною, змусивши правителя Єгипту зректися престолу. Британія окупувала Єгипет в 1882 р., хоча формально оголосила його протекторатом тільки в 1914 р. Формально колонією Єгипет ніколи не був.

 Яке значення мало спорудження Суецького каналу?

Берлінська конференція

У 1884 р. Отто Бісмарк скликав у Берліні конференцію, щоб обговорити африканське питання. На ній дипломати європейських країн вдавалися до гуманітарної риторики, засуджуючи работоргівлю, забороняючи в певних областях продаж алкоголю та зброї, виражаючи занепокоєність щодо безпеки місіонерської діяльності.

Важливим наслідком конференції стало те, що дипломати уклали певні правила гри, яких повинні були дотримуватися великі держави. Вони також домовилися про нейтральну зону вздовж річки Конго – саме там утворилася Вільна Держава Конго, якою керував бельгійський король Леопольд II. У цій зоні торгівля та навігація повинні були бути вільними. Жодна держава не мала права захоплювати території, не повідомивши про свої наміри інших. На жодну територію не можна було висувати претензії, попередньо не окупувавши її. Однак у гонитві за територіями про правила за потреби забували, і в кількох випадках ледь-ледь пощастило уникнути війни.

 Схарактеризуйте правила, яких мали дотримуватися європейські держави на Африканському континенті. Для чого вони були розроблені?

Тематичне оцінювання

Історичний час

1. Як ви вважаєте, яка подія відбулася раніше?

А Початок повстання тайпінів чи завершення повстання сипаїв

Б Утворення Троїстого союзу чи Союзу трьох імператорів

В Завершення колоніального розподілу Африки чи ліквідація Ост-Індської компанії

2. За датами вкажіть збройні конфлікти початку XX ст.

А 1899–1902 рр.

Б 1904–1905 рр.

В 1908–1909 рр.

3. Союз трьох імператорів проіснував до 1887 р. Яке це століття; його половина; чверть?

Історичний простір

4. Які з названих держав є обов'язковими в розповіді про військовий блок Антанти?

- А Німеччина
- Б Росія
- В Велика Британія
- Г Італія
- Д Франція
- Е Австро-Угорщина

5. Назвіть держави, які були в центрі міжнародного конфлікту кінця XIX – початку XX ст. між:

- А Росією та Францією
- Б Великою Британією та Францією
- В Великою Британією та Німеччиною
- Г Німеччиною та Росією

Історична постать

6. Назвіть діяча, який був ініціатором скликання у Берліні конференції для обговорення африканського питання.

- А Дізраелі
- Б Бісмарк
- В Клемансо

Історичні терміни та поняття

7. Порівняйте зміст понять «домініон» та «колонія».

8. Визначте основні ознаки понять «українська ідея» та «українське питання»

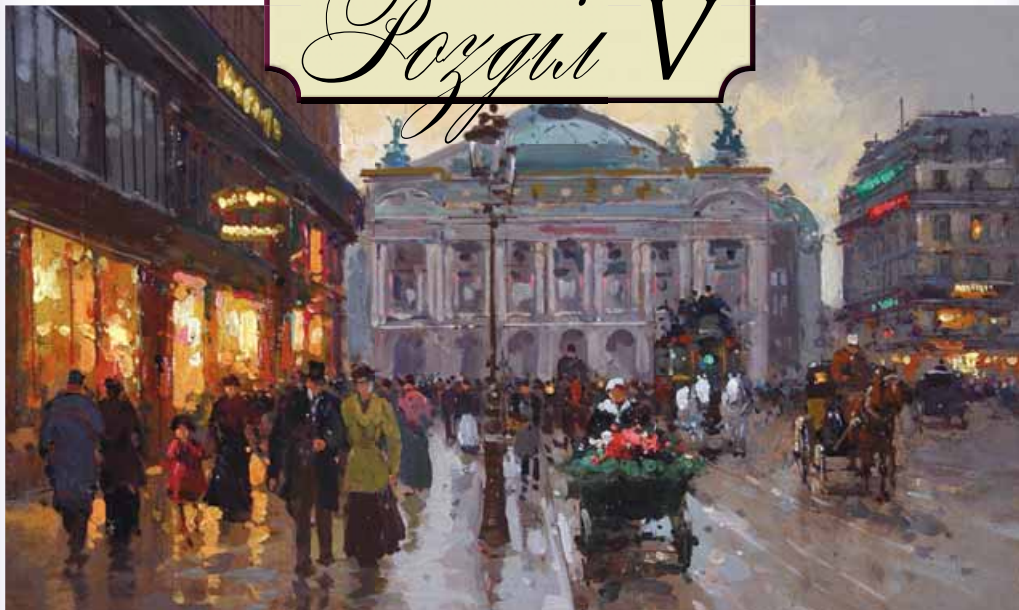
Історичні події та процеси

9. Визначте причини та наслідки

- А Гонки озброєнь
- Б Національно-визвольного руху в Індії на початку XX ст.

10. Назвіть найвизначніші, на ваш погляд, локальні війни кінця XIX – початку XX ст.

Розділ V

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ І ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

§28. КУЛЬТУРНИЙ ПРОЦЕС НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

1. Розвиток науки та техніки

Індустріальний розвиток країн потребував нових науково-технічних знань. Тому дослідження першої половини XIX ст. були позначені новими досягненнями в розвитку науки та техніки. Франція дала світові видатних учених – засновника електродинаміки А. Ампера, астронома, математика та фізика П. Лапласа. Багатогранною була творчість британських учених та винахідників. Світового значення набули доробки Р. Фултона – інженера підводного човна «Наутілус»; лікаря, астронома, фізика й металурга Т. Юнга; Г. Деві – засновника електрохімії; Р. Броуна – ботаніка, що підтвердив справедливості кінетичної теорії; Дж. Уатта – видатного винахідника парового двигуна; Дж. Стефенсона, який спроектував паровоз «Ракета». У 1835 р. американець С. Морзе винайшов апарат, який за допомогою імпульсів передавав інформацію на великі відстані. У 1844 р. цей апарат було використано на лінії Вашингтон–Балтимор, згодом він набув значного поширення.

У 1840 р. німецький хімік Ю. Лібіх розробив теорію мінерального живлення рослин, що сприяло запровадженню в землеробстві мінеральних

добрив. Британець М. Фарадей відкрив зв'язок між електрикою і магнетизмом, що дало змогу створити електричні генератори і стало основою подальшого розвитку електротехніки. Німецький учений Т. Шварн у 1838 р. дійшов висновку про клітинну будову всіх організмів, чим довів єдність будови рослинного та тваринного світів. Відкриття законів неевклідової геометрії російським математиком М. Лобачевським зробило справжній переворот у світосприйнятті, визначило перспективи розвитку математичної науки і через десятиліття стало важливим під час вивчення проблем космосу, квантової теорії.

? Назвіть чинники, що сприяли розвитку науки і техніки в першій половині XIX ст.

Розвиток науки у другій половині XIX – на початку XX ст. визначався революційним характером відкриттів у всіх галузях знань: вивченні неживої природи (будова речовини, будова Всесвіту), явищ живої природи (законів та закономірностей еволюції), людини та суспільства в цілому.

Нові технічні винаходи дали змогу дослідникам організовувати різноманітні експерименти під час вивчення складних теоретичних проблем, що сприяло появі нових спеціальних галузей науки. Водночас відбувався процес інтегрування наук. Саме тоді виникли фізична хімія, біохімія, астрофізика, геохімія. Поряд з природничими та суспільними науками виникає нова галузь знань – технічні науки.

Револуція у природознавстві була пов'язана з фундаментальними відкриттями фізиків, які, своєю чергою, суттєво вплинули й на інші науки. Основними напрямками досліджень у фізиці цього періоду було вивчення будови речовин, проблем енергії, створення нової фізичної картини світу.

У 1891 р. Дж. Стоней для позначення «електричного атома» ввів поняття «електрон», яке дало можливість (завдячуючи результатам експериментальних досліджень В. Рентгена, Г. Лоренца, Дж. Томсона, А. Беккереля, подружжя П. Кюрі та М. Склодовської-Кюрі) завершити роботу над електронною будовою атома.

Початок космонавтиці було покладено теоретичними дослідженнями в галузі ракетобудування російського вченого К. Ціолковського, який прагнув не тільки дослідити Всесвіт, а й оволодіти ним.

Марія Склодовська-Кюрі

Досягнення у галузі хімії були тісно пов'язані з успіхами фізиків. Найбільшим відкриттям стала розробка російським ученим Д. Менделєєвим періодичної таблиці хімічних елементів.

? На фактах розвитку науки та техніки покажіть їх ужиткове значення.

Вирішальне значення для подальшого розвитку біологічної науки мали теоретичні висновки про роль природного відбору Ч. Дарвіна та закономірностей механізму спадковості Г. Менделя. У 1859 р. Ч. Дарвін видав працю «Походження видів шляхом природного відбору», у якій узагальнив досвід власних спостережень, досягнення біології та селекційної

практики й визначив головний чинник еволюції органічного світу. Настоятель монастиря у м. Брно Г. Мендель у результаті багаторічних експериментів відкрив закони домінування спадкових ознак у першому поколінні, незалежно від їх розкриття в наступних.

Відкриття в біології стимулювали розвиток медицини. Так, на прохання виноградарів із Лілля французький хімік Л. Пастер сформулював біохімічну теорію бродіння, з'ясувавши роль та значення мікроорганізмів у цьому процесі. Згодом на конкурсі, що проводила Паризька академія наук, він отримав премію за доведення неможливості самозародження організмів. Ці теоретичні висновки заклали фундамент розвитку бактеріології та теорії імунітету. У 1888 р. у Парижі було відкрито Пастерівський інститут, співробітники якого вивели вакцини для боротьби з холерою, сказом, сибірською виразкою.

У 1870-ті роки англійський лікар Е. Дженнер винайшов вакцину та застосував щеплення від віспи, а німецький мікробіолог Р. Кох розробив ефективні методи вивчення мікроорганізмів. Це допомогло йому відкрити збудників туберкульозу (1882), а його послідовникам відшукати засоби боротьби з хвороботворними бактеріями. Учені-медики відкрили збудників найнебезпечніших на той час епідемічних хвороб – дифтерії, черевного тифу, сифілісу та створили ліки проти них.

 Із розв'язанням яких проблем, насамперед, були пов'язані відкриття в медицині?

У 1890 р. О. Попов використав явище електромагнітних хвиль для передачі телеграми. Це була перша у світі радіотелеграма. У 1895 р. він винайшов радіо, яке успішно розроблялося також італійським винахідником Г. Марконі. Постійно поліпшувався телефонний зв'язок (винайдений А. Беллом 1876 р.), широке визнання здобули грамофон Т. Едісона (1877), кінематограф братів Л. і Ю. Люм'єрів (1895).

Нові відкриття та технічні винаходи початку ХХ ст. змінили сприйняття світу. Упродовж 1911–1913 рр. англієць Е. Резерфорд та датчанин Н. Бор запропонували першу планетарну теорію будови атома. При цьому ідеї останнього стали фундаментом квантової механіки. Теорія відносності, сформульована німецьким фізиком А. Ейнштейном, перевернула традиційні уявлення про простір, рух та час. Відкриття німецького вченого А. Вейсмана та американського біолога Т. Моргана заклали основи генетики – науки про спадковість у світі рослин та тварин.

Австрієць З. Фрейд розробив основи психоаналізу – учення про підсвідомі імпульси, мотивації та нахили. Дослідивши вплив вищої нервової системи на хід фізіологічних процесів, російський учений І. Павлов сформулював теорію умовних рефлексів. «Спасибі науці! Вона не лише наповнює життя інтересом та радістю, а й дає опору для почуття власної гідності», – писав І. Павлов.

 Які галузі науки мали пріоритетне значення у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.? Як ви вважаєте, чому?

Розвиток науки стимулював і вдосконалення зброї. Американський інженер Х. Максим винайшов станковий кулемет. Пізніше з'явилися кулемети інших типів, автоматичні гвинтівки, напівавтоматичні гармати. Стали використовувати броньовані автомобілі на колісному ходу, обладна-

ні кулеметами та дрібнокаліберними гарматами. Гонка озброєнь початку ХХ ст. привела до розвитку військової авіації та будівництва підводних човнів.

? Чи можна вважати, що гонка озброєнь на початку ХХ ст. сприяла розвитку науки та техніки?

Наукові відкриття другої половини ХІХ – початку ХХ ст. не просто змінили бачення світу, а заклали основи наукових досліджень, що в подальшому привело до науково-технічної революції, заміни індустріального суспільства постіндустріальним, у якому головним рушієм розвитку є інформація.

Документи та матеріали

«Людство було сформоване не лише імператорами, жрецькими, полководцями, але й тими, хто створив сокиру, колесо, літак, хто винайшов злаки, спостерігав за зірками, хто відкрив залізо, радіохвилі», – писав російський письменник Д. Гранін.

? Чи поділяєте ви таку думку? Використовуючи підручник, доберіть факти, що підтверджують цей вислів.

2. Література та мистецтво

Література

Останнє десятиліття ХVІІІ – перша половина ХІХ ст. хронологічно пов'язані з утвердженням у літературі, живописі та музиці ідей романтизму. Романтизм протиставляв утилітаризму й нівелюванню особистості пафос свободи й суспільної незалежності. Для романтичного стилю характерні культ почуттів, фантастичність сюжету, заплутані інтриги, складні драматичні конфлікти, що розв'язуються за допомогою випадковості, фатальних зустрічей, розкриття таємниць. Герої романтиків – сильні особистості, які протестують проти несправедливості. На прояви романтизму можна натрапити у творчості німецького поета Й. Гете (1749–1832), головним твором якого стала трагедія «Фауст». Основою сюжету є народна легенда про Фауста, що уклав угоду з Мефістофелем (Дияволом), продавши йому свою душу за можливість виконувати бажання. Проте врешті злу силу перемагає сам Фауст завдяки своїм чеснотам та почуттю обов'язку перед людьми. Твір Гете з його ідеями про сенс людського життя став перлиною світової літератури.

Ще одним поетом-романтиком був британський аристократ Дж. Байрон (1788–1824). Успіх митцю принесли поеми «Дон Жуан», «Паломництво Чайльд-Гарольда», «Манфред». Його герої – люди, що розчарувались у житті і, залишаючись одинаками, кинули виклик громадськості й суспільству.

Яскравими представниками російської літератури першої половини ХІХ ст. були поети О. Пушкін та М. Лермонтов. Їхню творчість пронизано громадянським пафосом, тісним переплетінням патріотичних почуттів та особистих мотивів. Так, неповторність «Демона» М. Лермонтова виявляється в символічному втіленні ідеї боротьби особистості проти несправедливості, трагедії самотності.

? Назвіть основні ознаки романтизму.

1850–1860-ті роки характеризуються поширенням реалістичної тенденції в літературі та образотворчому мистецтві. Показ світу таким, яким він є, – ось прагнення, яке поставили собі за мету митці другої половини XIX ст. Ця тенденція особливо яскраво виявилась у романах Ч. Діккенса і Б. Дізраелі, у соціальних панорамах О. Бальзака.

Видатний французький письменник Оноре де Бальзак передусім відомий як автор «Людської комедії» – художньої епопеї з 90 романів та оповідань, об'єднаних спільним задумом, внутрішньою логікою поведінки декількох тисяч персонажів. Романи «Шагренева шкіра», «Втрачені ілюзії» – це реалістичні картини французького суспільства 1816–1848 рр.

Документи та матеріали

«До нас дійшла грандіозна кількість писань того часу про Бальзака – потішних, злостивих, жартівливих і в'їдливих, і вони подані з обмеженої і неправильної точки зору паризького світу і журналістських кіл... Справжній Бальзак, найневтомніший трудівник, якого тільки знає світова література, залишився книжкою за сімома печатами... Цей могутній і невтомний трудівник, цей філософ, цей мислитель, цей поет, цей геній прожив серед нас життя, сповнене гроз, боротьби, сутичок, боїв, – життя, яким в усі часи живуть великі люди», – писав австрійський письменник С. Цвейг.

Із ім'ям Ч. Діккенса пов'язане реалістичне зображення життя Великої Британії в період чартистського руху. Актуальним соціальним змістом наповнено такі романи письменника, як «Пригоди Олівера Твіста», «Життя й пригоди Ніколаса Ніклбі».

Реалізм цих двох митців став основою європейської літератури, у якій утверджувався принцип правдивого зображення дійсності. При цьому реалістичність твору визначали міра проникнення в реальність, глибина і повнота художнього пізнання. Романи того часу проникнуто психологізмом Ф. Достоєвського («Злочин і кара», «Брати Карамазови»), символічним реалізмом та натуралізмом Е. Золя (перу якого належить 20-томна серія романів «Ругон-Маккари»). Представниками реалізму в літературі були також французи Р. Роллан, Гі де Мопассан, А. Франс, американці Дж. Лондон, Т. Драйзер, німець Т. Манн, британський драматург Б. Шоу.

? Чому, на ваш погляд, у літературі другої половини XIX ст. домінуючим напрямом став реалізм?

Музика

Справжній переворот у музиці здійснив німецький композитор Л. ван Бетховен (1770–1827). Він створив яскраві й неповторні за глибиною і силою симфонії, фортепіанні концерти, струнні квартети. «Ода радості» Шиллера стала основою Дев'ятої симфонії Бетховена, сьогодні – це гімн Європи.

Свідченням сили, мужності та боротьби Бетховена було його життя. Йому довелося пережити найстрашніше потрясіння для музиканта – у сорок років він став глухим. «Я живу досить нещасливо в розладі з природою та Творцем... мій слух слабне... такі хвороби є невиліковними... Як трагічно, я мушу жити, уникаючи всього, що є для мене дорогим», – писав у листі до друга композитор. Але, втрачаючи слух, він продовжував творити свої неповторні шедеври. «Я схоплю долю за шию – зовсім зламати мене вона не зможе! О, яке щастя прожити життя тисячу разів», – стверджував великий Бетховен.

Документи та матеріали

«Музика повинна висікати вогонь із душі людської... Свобода та прогрес – освітня мета мистецтва, так само як всього життя. Що стосується мене як митця, ніхто не може сказати, що я коли-небудь надавав значення тому, що про мене писали. Я поділяю думку Вольтера про те, що “декілька укусів мухи не можуть зупинити завзятого бігу коня”», – писав Бетховен.

? *Висловіть своє ставлення до життєвої позиції Бетховена. Чи можна назвати видатного композитора яскравим представником свого часу?*

«Родом з Варшави, серцем – поляк, талантом – громадянин світу» – так говорили про польського композитора Ф. Шопена (1810–1849). Геніальний піаніст та композитор Ф. Шопен відкрив невідомі до того виразні можливості музики, втіливши їх у фортепіанні балади – драматичні сказання, проникнуті душевним болем за долю батьківщини, ноктюрни – п'єси лірично-мрійливого характеру, баркароли – поеми про кохання і красу природи, скерцо – романтичні розповіді. Шопен вірив у торжество ідеалів гуманізму. Його музика життєстверджувальна, у ній багато піднесеного, героїчного. Поховано Ф. Шопена в Парижі, а серце, як він заповів, відправлено до Варшави, де зберігається в костьолі Святого Хреста.

Документи та матеріали

«...Шопен ... не лише вражає технічною досконалістю як віртуоз, а й створює найвеличніші твори як композитор. Шопен – улюбленець тих обраних, котрі в музиці шукають найвеличніші розумові насолоди. Слава його – аристократичного характеру, вона духмяніє від похвал доброї спільноти, вона аристократична, як його особистість», – писав Г. Гейне.

У першій половині XIX ст. Австрія та Німеччина дали світові визначних композиторів – Ф. Шуберта та Р. Шумана; Італія – Д. Россіні та Дж. Верді; Угорщина – Ф. Ліста.

Нові тенденції в музиці проявилися у творчості «маестро італійської революції» – Дж. Верді, який спробував поєднати романтизм із реалізмом. В одному з листів Верді сформулював «таємницю мистецтва»: «Відображати правду, можливо, і добре, але створювати правду набагато краще». Саме творчість Верді перетворила італійський театр на центр не тільки духовного й культурного, а й суспільно-політичного життя. Автор 26 опер став цілою епохою у світовій музичній культурі. Його творіння і сьогодні залишаються в репертуарі багатьох оперних театрів світу.

Документи та матеріали

«Ніхто не міг краще, ніж Верді, відчутти життя. Він був людиною серед людей і сміливо прагнув нею бути. Якби йому запропонували стати Богом, він відмовився б, оскільки любив відчувати себе людиною, переможцем у пломеніючому колі випробувань», – писав італійський композитор А. Бойто.

? *Визначте основні риси розвитку музичного мистецтва наприкінці XVIII – у XIX ст.*

Балет

Музика XIX ст. була невіддільною від класичного балету. Романтизм привніс у нього єдність музики, драматичної дії і танцю. Тоді виробився новий танцювальний стиль, заснований на легкому та надзвичайно пластичному польоті рухів і техніці танцю на пальцях ніг. Першою стала на пуанти італійська балерина Марія Тальоні.

Реформу балету здійснив російський композитор П. Чайковський. Музика з допоміжного елемента перетворилася на головний стрижень спектаклю, збагативши його сюжет і задаючи зміст хореографії. «Лебедине озеро», «Спляча красуня», «Лускунчик», поставлені хореографом Маріусом Петіпа, стали перлиною світової культури. Чайковський став першим російським композитором, який здобув європейське і світове визнання. Справжнім тріумфом російського оперно-балетного мистецтва на світовій сцені стали знамениті «Російські сезони» в Парижі, які з 1909 р. щорічно влаштовував меценат і театральний діяч С. Дягілев.

Марія Тальоні – Сильфіда.
Літографія Деверні

Які зміни відбулися в балетному мистецтві?

Живопис

Віддзеркалення реалістичних та романтичних тенденцій характерне і для творчості живописців. Принципи романтизму як вияв революційного пафосу у французькому мистецтві утвердив своєю творчістю Е. Делакруа. Динамічні за композицією, проникнуті гуманізмом картини художника сповнені духу свободи, віри у творчий потенціал народу («Різанина на Хіосі», «Свобода, що веде вперед» та інші).

Французький живопис цього періоду представлено плеядою митців, яких об'єднують у Барбізонську школу. Т. Руссо, Ш. Добіньї, К. Тройон, Ж. Мілле відіграли важливу роль у реалістичному відтворенні пейзажу на полотні. Після довгих мандрівок по країні вони вибрали місцем постійного перебування невеличке село Барбізон поблизу Парижа. Кожний із цих художників мав своє творче обличчя, улюблені мотиви, манеру письма. Але їх об'єднували справжня щирість, ентузіазм і любов до рідної природи.

Британську художню школу представляла творчість Дж. Доу. Він намалював у Петербурзі понад 300 портретів учасників війни 1812 р., характерною особливістю яких є романтична піднесеність образів. Англійський художник Дж. Констебл став основоположником блискучого європейського пейзажу. Першим запровадивши практику етюдів з природи, він заклав основи пленарного живопису. Серед його найвідоміших творів можна назвати картини «Віз для сіна» (1821), «Кінь, що стрибає» (1825), «Хлібне поле» (1826).

Німецьку школу живописців представлено творчістю К. Фрідріха. Його пейзажі («Двоє, які спостерігають за місяцем» та інші) глибоко задушевні, часто меланхолійні. Риси реалізму та стилізації визначають творчість іншого митця Німеччини – Х. Тома.

Значною майстерністю вирізняється картина російського художника К. Брюллова «Останній день Помпеї». Неповторними фарбами художникові вдалося передати весь трагізм ситуації у стародавньому місті, яке загинуло під час виверження вулкана Везувій. Картина проникнута гуманістичними ідеалами, оспівуванням мужності та самопожертви людей в умовах страшної катастрофи.

Переломність епохи стала невід’ємною рисою світової культури першої половини ХІХ ст.

? Назвіть видатних представників романтизму в живописі.

Поширеність пейзажів, винайдення фотографії сприяли зародженню імпресіонізму.

Імпресіонізм – мистецький напрям, заснований на принципі безпосередньої фіксації вражень, спостережень, співпереживань. Його прихильники прагнули показати побачене через гру фарб, кольорів, тіней.

Назва «імпресіонізм» («враження») виникла випадково: так було названо полотно Клода Моне – «Враження. Схід сонця». Уперше митець продемонстрував його на виставці «знехтуваних» (тогочасних художників, полотна яких було відхилено членами журі щорічного Квадратного салону, що влаштовувався в Парижі, у Луврі, з 1863 р.). Право виставляти картини в салоні означало отримати офіційний дозвіл на їх продаж. «Знехтуваними» їх назвала офіційна паризька преса.

Серед цих «знехтуваних» були Е. Мане, К. Моне, К. Піссаро, Е. Дега, О. Ренуар. Саме вони вперше в історії образотворчого мистецтва зуміли на своїх полотнах передати сонячне світло, мінливе й стале водночас повітря, легке хвилювання води, шелест листя, перебіг кольорів та їхні відтінки на білому снігу.

Досягнення імпресіоністів стали в пригоді новому поколінню художників, що започаткували новий напрям живопису – постімпресіонізм. Його яскравими представниками були В. Ван Гог, П. Гоген, П. Сезан.

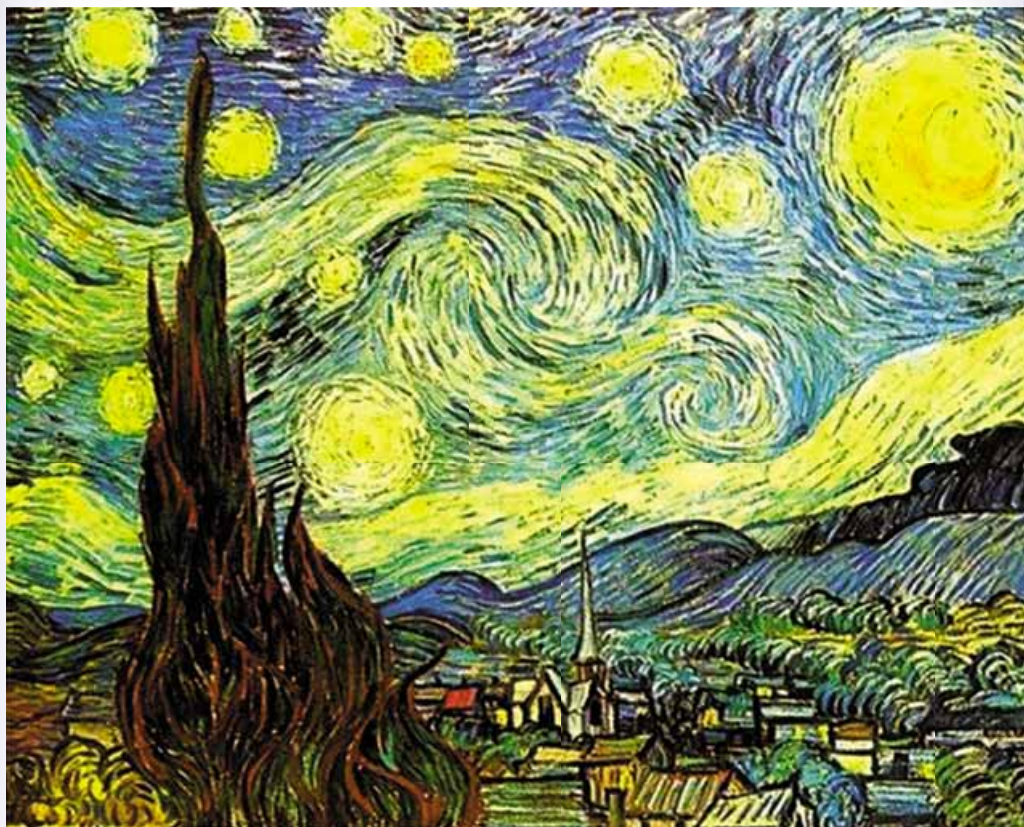
Персоналії

ВАН ГОГ ВІНСЕНТ (1853–1890)

Нідерландський художник, постімпресіоніст. Народився на півдні Нідерландів у родині пастора реформатської церкви. Навчався в Королівській академії витончених мистецтв у Брюсселі. Будь-яке полотно художника може слугувати втіленням його творчого кредо: писати не тільки так, як бачить художник, а й як він відчуває, сприймає явища життя. «Життя, побачене крізь темперамент художника» – так охарактеризував мистецький стиль Ван Гога французький письменник Е. Золя.

? Поясніть, хто такі імпресіоністи.

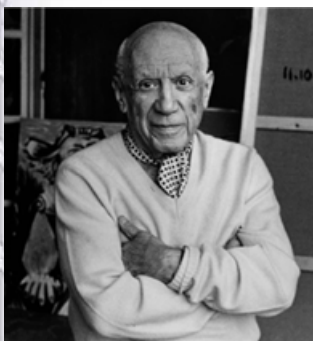
Зоряна ніч. Художник В. Ван Гог. 1889 р.

Характерними особливостями розвитку живопису наприкінці XIX – на початку XX ст. були різноманітність жанрів, напрямів, творчих об'єднань, шкіл. Центральним напрямом в усіх сферах мистецтва став символізм. Прагнення митців проникнути в сутність явищ, внутрішній світ людини зумовило їхню відмову від традиційних засобів самовираження і спричинило появу авангардизму. Авангардизм проявився в цілій низці течій і шкіл (кубізм, фовізм, футуризм, абстракціонізм, сюрреалізм тощо).

Символізм – літературно-мистецький напрям кінця XIX – початку XX ст., основною рисою якого є перетворення конкретного образу на багатозначний символ.

Авангардизм – мистецький напрям, пов'язаний з руйнуванням традиційних форм і канонів.

Тенденція експериментаторства та новації знайшла своє відображення в кубізмі, представники якого втілювали реальність у непритаманних для звичного погляду формах. Засновниками цієї течії були французькі художники П. Пікассо та Ж. Брак. Кубізм зародився в Парижі (1907) і був першою відверто формалістичною течією. У картинах кубістів речі розпада-

П. Пікассо

ються на окремі частини, на спрощені геометричні форми, які створюють не реальні предмети, а довільні схеми, навіяні вільною уявою художника.

Пабло Пікассо (1881–1973) народився в місті Малага (Іспанія) у сім'ї художника дона Руїса Бласко. Навчався в Школі мистецтв і ремесел, а згодом у Школі витончених мистецтв у Барселоні. Жив у Франції та Іспанії.

Універсально обдарований П. Пікассо працював у галузі живопису, скульптури, графіки та прикладного мистецтва. Був основоположником кубізму, із середини 1910-х років творив у стилі неокласицизму, з 1920-х років став лідером сюр-

реалізму. Життя митця сповнене несподіваних пошуків, драматичної пристрасті та саркастичного ставлення до світу. У його творах відображаються як реалістичні образи, так і осмислення історичних конфліктів того часу. Пікассо винахідливий у своїх різнобічних пошуках, які руйнували традиційні уявлення.

Документи та матеріали

«Історія, здається, не знала художника, творчість якого викликала б стільки суперечок. Про Пікассо ніхто не говорить спокійно; одні його паплюжать, інші звеличують... «Я не пишу з натури, я пишу за допомогою натури», – говорить він. І ось ще його слова, які багато пояснюють: «Я зображую світ не таким, яким його бачу, а таким, яким його мислю», – писав письменник І. Еренбург.

Голуб із зеленим горошком.
Художник П. Пікассо. 1912 р.

Розвиваючи свій індивідуальний стиль, митець Анрі Матісс експериментував з ідеями своїх попередників імпресіоністів. Разом з художником Андре Дереном вони створили картини, що нагадували своїми мотивами імпресіонізм, але їхня інтерпретація була зовсім іншою. Вони зосереджувались переважно на мальовничості, декоративності та насиченості кольорів, ніж на зображальних аспектах. На осінньому Салоні 1905 р. А. Матісс, А. Дерен, М. де Вламінк та інші художники виставили свої твори в залі з класичними скульптурами. Такий контраст стилів один із критиків описав фразою: «Донателло серед диких звірів». Відтоді за цією групою митців закріпилася назва «фовісти», а за стилем їхньої творчості – «фовізм» (від франц. *fauves* – «дикі звірі»).

Танок. Художник А. Матісс. 1910 р.

Персоналії

АНРІ МАТІСС (1869–1954)

Французький художник, скульптор, графік, майстер декоративного мистецтва, найвідоміший представник фовізму. Народився на півночі Франції в родині торговця. Здобув юридичну освіту й певний час працював помічником адвоката. Згодом навчався в різних художніх школах Парижа. Матісс експериментував із кольором, передаючи свої враження від природи в декоративних площинних композиціях. Своє загальне відчуття життя він розкривав підвищеною барвистістю, насиченою сонячним світлом. Розробляв орнаменти, зокрема лінійні арабески. Основними об'єктами зображень були жінки. Пізні роботи – це абстракції. Серед основних творів – картини «Танок» (1910), «Сімейний портрет» (1911), «Червоні рибки» (1911).

Як ви вважаєте, чому на початку ХХ ст. в образотворчому мистецтві з'являється різноманітність течій і жанрів?

3. Культура країн Азії та Африки

Наприкінці ХІХ ст. під колоніальним управлінням європейців опинилося понад 90 % африканських і майже 75 % азійських територій. Втягнення цих регіонів у світову колоніальну систему позначилося і на розвитку їхньої культури – від сильних впливів Заходу до намагань зберегти народні традиції.

Індія

Ще в XVI–XVII ст. завдяки контактам з мандрівниками, торговцями та місіонерами відбулося знайомство індійців з європейською наукою та культурою. Після завоювання Індії британцями розпочалося активне проникнення західних ідей та ідеалів у всі сфери життя. Водночас імперська влада зберігала традиційну варно-кастову систему.

Основні свої зусилля колонізатори спрямували на освіту з метою «врятувати туземців від гріха та невігластва». Перші школи з європейською програмою навчання та англійською мовою викладання були засновані місіонерами в Бенгалії. Поступово вони з'явилися в інших регіонах. У 1857 р. відкрилися університети в Калькутті, Мадрасі та Мумбаї. Це мало забезпечити підготовку проанглійських кадрів для адміністрації з індійців. Нормою ставало використання англійської мови як офіційної, а також як засобу спілкування. Однак така політика «мовної колонізації» породила національний рух нової індійської інтелігенції, який проявився у т. зв. Бенгальському Просвітництві. Його прихильники виступали за розвиток народної освіти та публіцистики рідною мовою.

Африка

В умовах жорсткої колоніальної політики племена та народи Африки продовжували розвивати своє художнє мистецтво. Їхня творчість проявлялася в різноманітних жанрах плетіння, розпису, орнаменту тощо. Проте найбільші досягнення були у скульптурному різьбленні. Усі африканські скульптури того періоду можна поділити на три групи: перша – скульптури з дерева (зображення духів, предків, богів); друга – маски (ініціаційні, чаклунські, танцювальні); третя – вирізьблені побутові та культові предмети.

Особливих рис набули скульптури племен, котрі населяли узбережжя французької та португальської Гвінеї, а також в англійській колонії Сьєра-Леоне та Ліберії.

Африканська скульптура стала джерелом натхнення для багатьох видатних художників, зокрема представників німецького експресіонізму Е. Нольде, Е. Кірхнера, та інших.

Бронзові гирки народу ашанті. Британський музей, Лондон

Деяким етносам Західної Африки вдалося зберегти традиційне мистецтво бронзового лиття. Справжніми ювелірними творіннями стали мраммуо – маленькі бронзові фігурки (гирки) народу ашанті для зважування золотого піску у вигляді людей чи тварин.

Серед народів Тропічної Африки було поширеним виготовлення й орнаментування циновок, бісероплетіння та вишивання.

Свою специфікою вирізнялися статуетки Конго, які мали заглиблення в голові та животі фігурок. Вони виготовлялися переважно після смерті людини на замовлення її родини. Передбачалося, що дух покійника вселиться в його зображення на певний час, а потім назавжди зникне. Для цього прах покійника змішували із зіллям, засипали в заглиблення фігурки і закорковували. Після цього до скульптури зверталися з молитвами про допомогу.

? *Який вплив мала європейська колонізація на розвиток культури Індії та африканських країн? Чи був він однаковим?*

Зазнала європейських впливів і культура країн, які зберегли свою незалежність, зокрема Китаю та Японії.

Китай

У XIX ст. продовжувала розвиватися література. Залишалися популярними пригодницькі та історичні твори. Завдяки перекладацькій діяльності Лінь Шу китайці мали змогу ознайомитися з кращими зразками європейської літератури. З'явилися автори, які критикували тогочасну владу та висловлювали ідеї реформування суспільства. Серед них можна назвати Цзен Пу з романом «Квіти в морі зла» (1905).

У традиційному живописі відбувався певний занепад, пов'язаний із загальною кризою феодальної культури. Однак на початку XX ст. почалося його відродження, пов'язане з іменами художників Ці Бай-ші і Сюй Бей-Хуна. Вони прагнули оновити малярське мистецтво Китаю, водночас зберігаючи його національні традиції.

Гохуа – термін, що позначає традиційний китайський живопис на шовку або папері, для якого використовують туш і водяні фарби. Виник наприкінці XIX – на початку XX ст. на протигагу західноєвропейському живопису. Особливими жанрами гохуа вважаються «квіти і птахи», «комахи і рослини», «гори і водойми» тощо.

Персоналії

ЦІ БАЙ-ШІ (1864–1957)

Китайський художник, каліграф, майстер гравіювання печаток у стилі чжуань. Походив із бідної селянської родини. Кар'єру художника розпочав у Пекіні в 1917 р. Працював професором Пекінського державного художнього інституту. Був почесним професором Центральної художньої академії та почесним очільником Пекінської академії живопису. Він створив свій унікальний стиль «Червоні квіти й чорне листя». Ще за життя удостоєний титулу «Великого художника китайського народу», а в 1956 р. отримав Міжнародну премію миру.

Осіньна цикада на квітах лапани.
Художник Ці Бай-ші

Існує легенда, що одного разу Пабло Пікассо сказав: «Я не насмілюся поїхати до Китаю, бо там є Ці Бай-ші. Він найвидатніший художник Азії».

У XVIII–XIX ст. спостерігався розквіт виробництва порцеляни, який обумовлювався зростанням обсягів морської торгівлі та збільшенням експорту товарів. Серед жителів інших країн китайська порцеляна періоду Цин мала значний попит, оскільки вирізнялася дзвінкістю, незвичною чистотою і білизною, а також різноманіттям візерунків і сюжетів.

Японія

Кінець XVIII – початок XX ст. в історії Японії – це час переходу від періоду Едо з розквітом самурайської культури та заборонаю контактів із зовнішнім світом до утвердження доби «Мейдзі», спрямованої на модернізацію та освоєння досягнень західної культури й науки.

У другій половині XVIII ст. серед населення залишалися популярними театр кабукі та ляльковий театр нінгьо-дзьорурі. У літературі переважали сатиричні вірші, комедійні оповідання та історико-фантастичні твори. Досягло свого розквіту мистецтво кольорових гравюр укійо-е. Знаними стали портретисти Кітагава Утамаро та Тосюсай Сяраку, пейзажисти Кацусіка Хокусай і Утагава Хіросіге. Їхня творчість мала значний вплив на європейську школу імпресіоністів другої половини XIX ст.

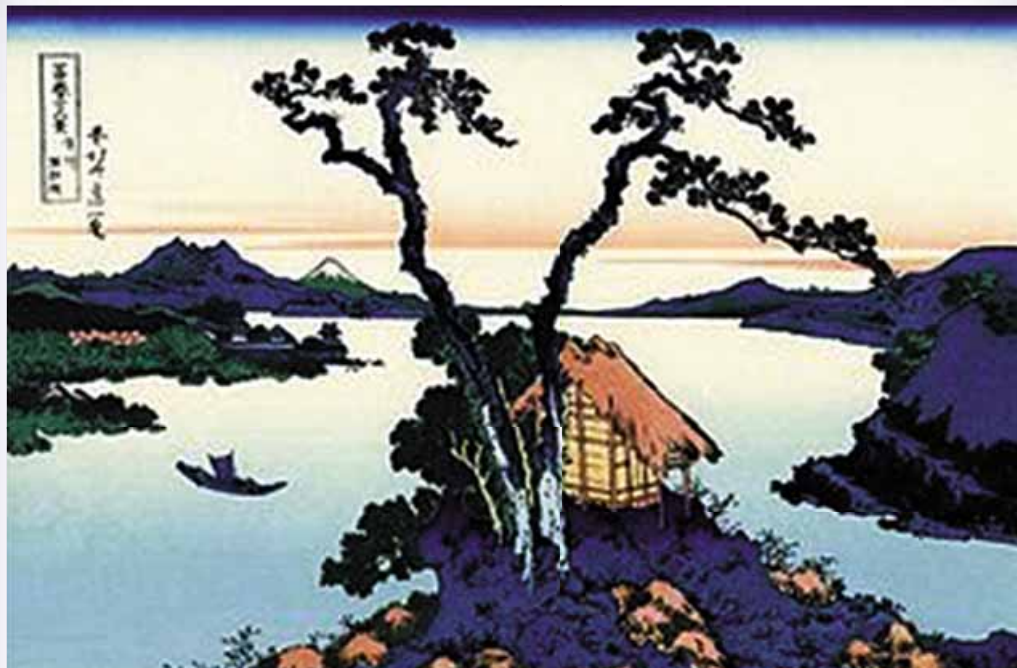
Персоналії

КАЦУСІКА ХОКУСАЙ (1760–1849)

Японський художник, ілюстратор, майстер укійо-е, письменник. Один із найвідоміших митців домодерного японського мистецтва. За своє життя використав понад сорок псевдонімів. У 1814 р. окремою книжкою було видано першу серію полотен під назвою «Манга». Відтоді цим терміном позначають японські комікси. Визнання художнику принесла серія «53 станції Токайдо», а найвідомішою стала збірка кольорових гравюр «36 краєвидів Фудзі». Усього він створив близько 30 тис. гравюр і малюнків.

З приходом до влади імператора Муцухіто в Японії розпочалася «епоха цивілізації та просвіти». У країні відбулася низка реформ, зокрема і в культурі. Одним з видатних просвітителів того часу був Юкіті Фукудзава, який у своїх творах «Все про країни світу», «Заохочення до наук», «Конспект теорії цивілізацій», «Автобіографія» пропагував досягнення світової науки та ознайомлював читачів з культурою зарубіжних країн.

Суттєві зміни відбулися в освіті. До початкових шкіл, які були доступними для всіх верств населення ще з XVIII ст., додалися нові середні

Озеро Сувако в Сінсю. 36 краєвидів Фудзі. Художник К. Хokusай. 1826–1833 рр.

школи. Також країну було поділено на 8 округів, у кожному з яких створено університет. 1879 р. у Токіо засновано академію наук, а з 1907 р. 6-річна освіта стала обов'язковою. Також уряд усіляко заохочував молодь до здобуття вищої освіти за кордоном.

Просвітництво позначилося й на літературі Японії. Збільшилася кількість перекладів з європейських мов, розвивалася соціальна проза, розпочався рух за створення нової літератури. У поезії з'явилася нова форма віршування «сінтайсі» (дослівно – «вірші нової форми»). Ці вірші уподібнювалися європейським білим віршам і могли мати безліч рядків. На зламі ХІХ–ХХ ст. набув поширення новий вільний вірш на основі розмовної мови – «дзіюсі», який згодом став основною формою японської поезії ХХ ст.

? У чому полягала особливість розвитку культури країн, що не зазнали колоніальної залежності? На прикладі Китаю та Японії визначте спільні та відмінні риси цих процесів.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ!

1. Чому власники підприємств були зацікавлені в розвитку науки та техніки?
2. Е. Резерфорд, А. Ейнштейн, Д. Менделєєв, П. Кюрі. Хто ці історичні особи? Які події в розвитку науки пов'язані з їхніми іменами?
3. Укажіть найяскравіших, на вашу думку, представників реалізму в літературі.
4. З яким містом пов'язано зародження кубізму?
5. Дайте визначення поняттю «імпресіонізм».

§29. ЗАРОДЖЕННЯ МАСОВОЇ КУЛЬТУРИ

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ПРАКТИЧНИХ І ТВОРЧИХ РОБІТ

1. Поняття масової культури

Масова культура – культура, популярна серед основної маси населення безвідносно приналежності до тієї чи іншої нації, держави. Вона переважно комерційно успішна.

Термін «масова культура» в 1940-х роках уперше застосували німецький філософ і соціолог М. Горкгаймер та американський соціолог Дж. Макдональд. Існує багато визначень цього поняття, однак уже склалося уявлення про те, які явища належать до масової культури. Це відносно стандартизовані й стереотипні розважальні жанри, розраховані на споживче, а не творче сприйняття. Масову культуру відрізняють від елітарної та народної культури.

Елітарна культура – культура, що ґрунтується на існуванні специфічних форм мистецтва, зрозумілих лише невеликій групі інтелектуалів.

Народна культура (фольклор) – створюється анонімними творцями, які не мають фахової підготовки. Вона є аматорською (не за рівнем, а за походженням) і колективною.

? У чому полягає відмінність масової культури від елітарної та народної?

Становлення масової культури пов'язане з процесами індустріалізації та урбанізації, які спричинили зміни в суспільному житті та системі моральних цінностей.

Масова культура виникла як наслідок масового виробництва, вирізняється досить низьким художнім рівнем, є легкодоступною для сприйняття значною частиною населення. Вона базується на стереотипах, штампах і орієнтована на отримання прибутку – якщо що-небудь має попит, то відразу ж виготовляється серія подібної продукції. Характерною ознакою масовості часто стає вульгарність – банальщина, примітивні почуття, красиво оформлені й розраховані на невибагливий смак. Пародійним виразом масової культури є *kimch* (від нім. *kitsch* – «несмак», «дешева продукція»), розрахований на зовнішній ефект.

Масова культура впливає на масову свідомість, пов'язана із засобами масової комунікації і має маніпулятивний характер. Водночас вона миттєво використовує технічні новинки. Поява радіо та кінематографа значно збільшили її можливості впливу на аудиторію.

? Визначте основні ознаки масової культури.

2. Кінематограф

Першим видом масового мистецтва стало кіно. Восени 1893 р. головний механік Новоросійського університету в Одесі Й. Тимченко винайшов і сконструював прототип сучасного кінознімального апарату та апарат для кінопроекції. Тоді ж він здійснив перші у світі кінозйомки – зафільтував

вершників і металників списів. Від 7 листопада до 20 грудня 1893 р. в одеському готелі «Франція» на розі Дерibasівської та Колодяжно-го провулка щодня з одинадцяті ранку до одинадцяті години вечора демонстрували ці дві стрічки. 9 січня 1894 р. винахід було представлено на шостому засіданні секції фізики ІХ з'їзду російських натуралістів та лікарів у Москві. Проте Й. Тимченко так і не запатентував свій кіноапарат.

Брати Огюст та Луї Люм'єри

Винахідниками кіно у світі вважаються французи брати Огюст та Луї Люм'єри, які 28 грудня 1895 р. у Парижі в приміщенні «Гранд кафе» організували перший публічний кіносеанс. Розробивши свій оригінальний пристрій, фірма «Люм'єр» швидко поставила кінематографічну справу «на потік».

Кінокартини «Прибуття поїзда» та «Политий поливальник» справили на французьких глядачів неймовірне враження. Уже через кілька тижнів кіноапарат і фільми Люм'єрів демонстрували в Італії, Австрії, Німеччині, Росії, а згодом і в Єгипті, Австралії, США. У всіх країнах світу набули популярності сінематографи та ілюзії. Перші кінотеатри, призначені винятково для показу кінофільмів, стали з'являтися наприкінці 1900-х років. Вони майже не відрізнялися від залів для зібрань або концертів.

Майже водночас із демонструванням кінострічок у багатьох країнах розпочалося створення кіностудій та виробництво власних фільмів. З 1908 р. започатковуються так звані художні серії – зняті на плівку театральні вистави, інсценування літературних творів. Пізніше з'являються нові жанри, такі як детектив, комедія, вестерн. Однак справді масовим кіно стане тільки з 1920-х років.

Чому, на ваш погляд, кіно й сьогодні залишається популярним і впливовим видом масового мистецтва?

3. Театр

Тенденції розвитку літератури наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. принесли нові віяння на європейську театральну сцену. З'явилися драматурги та режисери, творчі пошуки яких були тісно пов'язані з модерними літературними та мистецькими жанрами й течіями. Новим явищем у театральному світі стала поява «вільних театрів» – невеликих студій, вистави яких призначалися для вузького кола театралів. Постановки в них здійснювалися на кошти від проданих квитків. Одним з найвідоміших театрів такого типу був театр А. Антуана в Парижі, який відкрився 30 березня 1887 р. Засновник студії та її актори не були професіоналами. Незважаючи на невдачі перших постановок, пізніше театр мав успіх, особливо після показу п'єси Л. Толстого «Влада темряви». Саме ця вистава принесла театру європейську славу. Основою постановок А. Антуана був глибокий психологізм сцен та натуралізм явищ життя. Спектакль був втіленням задуму

драматурга, його світосприйняття. Творча лабораторія «вільних театрів» створила умови для постановки творів великої літератури.

Використовуючи додаткову інформацію, підготуйте презентацію про розвиток масової культури наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Тематичне оцінювання

Історичний час

1. Установіть послідовність появи мистецьких напрямів.

А Імпресіонізм

Б Романтизм

В Символізм

Г Реалізм

Історичний простір

2. Визначте країну, в якій зародився і був поширений мистецький стиль гошуа.

А Індія

Б Японія

В Китай

Г Конго

3. Назвіть країни, які у ХІХ ст. дали світові найвідоміших композиторів.

Історична постать

4. Чи міг бути П. Чайковський

А Автором «Людської комедії»

Б Сучасником імператора Олександра ІІІ

В Автором балету «Лебедине озеро»?

5. Установіть, про кого йдеться.

Він був одним з основоположників кубізму. Універсально обдарований, працював у галузі живопису, скульптури, графіки та прикладного мистецтва. Своєрідність методів художника добре видно в картині «Дівчинка на кулі».

Історичні терміни та поняття

6. Порівняйте зміст понять «реалізм» та «модерн».

7. Визначте, у чому полягала особливість «вільних театрів».

Історичні події та процеси

8. Які процеси кінця ХІХ – початку ХХ ст. стимулювали розвиток науково-технічних знань?

9. Назвіть найвагоміші, на ваш погляд, відкриття в науці на початку ХХ ст.

10. Назвіть найвидатніших, на ваш погляд, діячів мистецтва кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Узагальнення до курсу «Основні ідеї, здобутки, виклики “довгого ХІХ століття”»

Історичний час

1. Що відбулося раніше?

А Утворення колоніальної системи чи промислова революція

Б Виникнення соціалістичних чи комуністичних ідей

В Утвердження абсолютної чи конституційної монархії

2. Установіть послідовність подій.

А Прийняття Кодексу Наполеона; проголошення Декларації прав людини і громадянина; запровадження антитрестівського законодавства; доба «Мейдзі»

Б Наполеонівські війни; франко-пруська війна; Перша Балканська війна; англо-бурська війна; Кримська війна

В Берлінський конгрес; утворення Союзу трьох імператорів; Віденський конгрес; утворення Антанти; утворення Троїстого союзу; утворення Священного союзу

Історичний простір

3. Назвіть країни, з історією яких пов'язані імена

А Дантон; Карл X; Клемансо

Б Дізраелі; Нельсон; Ллойд Джордж

В Маркс; Вільгельм II; Бюллов

Г Пирогов; Пестель; Самарін

Ґ Жолітті; Кавур; Мадзіні

Історична постать

4. Укажіть, хто з названих історичних осіб міг бути сучасником Робесп'єра

А Руссо

Б Наполеон Бонапарт

В Микола I

Г Г. Сковорода

5. Чи міг бути С. Болівар

А Президентом США

Б Генералом; сучасником А. Лінкольна?

6. Установіть, про кого йдеться.

А До 21 року змінив багато професій: лісоруб, тесля, землероб, пошт-мейстер тощо. Людина неабиякої фізичної сили. Досяг значних успіхів у самоосвіті. Один із засновників Республіканської партії. Від 1860 р. президент США.

Б Юрист за освітою. До історії увійшов як «велика людина ХІХ ст.». Про себе казав жартуючи: «Сам Бог підштовхнув мене стати дипломатом, і я навіть народився 1 квітня – у день жартів та розіграшів».

В У своїй політиці вона керувалася головним правилом конституційного правління: «Царювати, але не правити».

7. Чи міг бути Вільгельм II
А Німецьким імператором
Б Російським імператором
В Онуком королеви Великої Британії?

Історичні терміни та поняття

8. Доберіть до поняття «Весна народів» історичні приклади.
9. Порівняйте значення понять «революція» та «реформа».

Історичні події та процеси

10. Визначте причини та наслідки.

- А Якобінська диктатура
Б Доба «Мейдзі»
В Реконструкція Півдня

11. Якщо в 1850–1870 рр. Велика Британія була «майстернею світу» і продукція її промисловості не мала серйозної конкуренції на світовому ринку, то наприкінці XIX ст. вона втратила монопольне становище. Як ви вважаєте, які причини призвели до втрати Великою Британією світової промислової монополії? Яким державам вона поступалася за темпами економічного розвитку?

12. У формуванні суспільних поглядів «довгого XIX ст.» важливу роль відігравали філософія, література, живопис і музика. Вони розвивалися, еволюціонували, відображаючи зміни в житті європейських країн, що були викликані індустріальним розвитком. Доберіть факти, що стверджують цю тезу.

13. Використовуючи знання з курсу «Історія України», схарактеризуйте внесок українських науковців та митців у європейську культурну спадщину.

Словник історичних термінів і понять

Аболіціонізм (від лат. *abolitio* – «знищення», «скасування») – 1) рух у США в XVIII–XIX ст. за скасування рабства; 2) суспільний рух за скасування певного закону.

Абсолютизм (від лат. *absolutus* – «необмежений») – форма правління за умов традиційного суспільства, коли монархові належить необмежена верховна влада. За абсолютизму держава досягає такого рівня розвитку, за якого створюється розгалужений бюрократичний апарат влади, посилюються карні органи, створюється армія. Найвищого розвитку абсолютизм досяг у Західній Європі в XVII–XVIII ст.

Абсолютна монархія – форма державного правління, яка характеризується тим, що глава держави виступає головним джерелом законодавчої влади, встановлює податки й розпоряджається державними фінансами.

Аграрні реформи – державні заходи щодо перетворення сільського господарства, форм землекористування, характеру земельних відносин.

Анархізм – безвладдя; суспільно-політична течія, прихильники якої заперечують державу, будь-яку політичну владу, проголошують необмежену свободу окремої особи.

Гомруль (рух за гомруль від англ. *home rule* – «самоврядування», «автономія») – боротьба за здійснення програми автономії Ірландії наприкінці XIX – на початку XX ст., що передбачає створення ірландського парламенту та національних органів управління за збереження над Ірландією верховної влади британської корони і британського парламенту. Уперше програму автономії Ірландії висунув ірландський ліберал І. Батт у 1869 р. Він 1873 р. заснував партію – Лігу гомруля.

Гомстед-акт (від англ. *homestead* – «маєток», «ділянка») – закон про земельні наділи в США з громадського фонду поселенцям. Закон ухвалено в 1862 р. під час Громадянської війни. За ним кожен громадянин США або іммігрант, що досяг 21-річного віку й не воював на боці Півдня проти Півночі, міг отримати від уряду ділянку не більше ніж 160 акрів (65 га) після сплати реєстраційного збору – 10 доларів. Через 5 років отримував цю землю у власність.

Громадянська війна – організована збройна боротьба за державну владу між соціальними групами всередині держави.

Громадянське суспільство – суспільство громадян з високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних якостей, яке, будучи незалежним від держави, спільно з нею формує розвинені правові відносини, взаємодії заради спільного блага.

Гуманізм (від лат. *humanus* – «людяний», «людський») – світогляд, заснований на ставленні до людини як до найвищої цінності, на захисті права особистості на свободу, прояв і всебічний розвиток своїх здібностей.

Декларація (від лат. *declaratio* – «оголошую», «проголошую») – оголошення, урочиста заява, проголошення будь-якого акта, закону, прав народу тощо.

Декрет (від лат. *decretum* – «постанова», «рішення») – назва законодавчих постанов вищих органів, створених під час Французької революції кінця XVIII ст. У деяких країнах – урядовий акт, що не замінює закон, але має силу закону.

Демократія – народовладдя. Форма політичної системи суспільства, побудована на визнанні (формальному або фактичному) народу джерелом влади, існуванні в державі виборних органів влади, широкого кола громадянських прав і свобод.

Держава – базовий інститут політичної системи та політичної організації суспільства, створений для забезпечення життєдіяльності суспільства в цілому і здійснення в соціально неоднорідному суспільстві з метою збереження його цілісності, безпечного існування, задоволення загальносоціальних потреб.

Деспотизм – свавілля; брутальне поводження з людьми, підкорення їх своїй волі.

Дехристиянізація – боротьба з католицькою церквою в період Французької революції кінця XVIII ст. Виявилася у відмові від католицьких обрядів, закритті церков, вилученні церковних цінностей та дзвонів для потреб оборони.

Диктатура (від лат. *dictatura* – «необмежена влада») – необмежена ніякими законами влада групи людей, що безпосередньо спирається на силу.

Династія – ряд монархів з одного й того самого роду (сім'ї), які змінюють один одного на троні за правом спадкування.

Загальне виборче право – один з основних інститутів виборчого права, що передбачає участь усього дорослого населення у виборах без будь-яких обмежень.

Законодавча влада – одна із трьох гілок єдиної, але поділеної функціонально державної влади, сутність якої полягає у здатності держави здійснювати свою волю, впливати на діяльність і поведінку людей та їх об'єднань за допомогою законів, правових актів, рішень, що їх приймають представницькі органи влади.

Західники – представники одного з напрямів російської громадської думки 1840-х років, що виступали за ліквідацію кріпацтва та необхідність розвитку Росії за західноєвропейським зразком. Більшість західників за походженням були дворянами – поміщиками, ученими та літераторами, вихідцями з багатого купецтва (наприклад, І. Тургенєв, В. Боткін, Т. Грановський, С. Соловйов та ін.).

Емансипація (лат. *emancipatio*) – звільнення від залежності, скасування якихось обмежень, зрівняння у правах.

Ідеологія – система політичних, економічних, правових, моральних, естетичних, філософських і релігійних поглядів, що виражають інтереси певних соціальних груп суспільства.

Імміграція (від лат. *immigratio* – «вселяюся») – в'їзд іноземців у країну на тривале або постійне проживання.

Імпресіонізм (від франц. *impression* – «враження») – напрямок у мистецтві, що виник у другій половині XIX ст. Імпресіоністи стверджували, що художник повинен відтворювати свої перші почуття, уявлення тощо. В образотворчому мистецтві представниками імпресіонізму є К. Моне, Н. Піссаро, А. Сислеї, у скульптурі – О. Роден, у музиці – Н. Дебюссі, М. Равель, П. Дюка.

Індустріалізація – процес створення великого машинного виробництва в усіх галузях господарства країни.

Індустріальне (промислове) суспільство – різновид розвинутого суспільства із центральною роллю науково-технічної діяльності, машинним виробни-

цтвом, фабричною організацією та дисципліною праці, загальнонаціональним ринком і системою господарства. При переході від традиційного до індустріального суспільства має місце процес демократизації, включаючи процес зменшення спадкових соціальних розбіжностей, руйнацію традиційних станових привілеїв і ієрархій, становлення громадянських прав (юридичних, політичних і соціальних).

Інтервенція – втручання однієї або кількох держав у внутрішні справи іншої держави або в її відносини з третіми державами. Інтервенція буває воєнна, економічна та дипломатична.

Інтернаціонал (від лат. *inter* – «між», *natio* – «народ») – міжнародне товариство робітників, перша міжнародна організація пролетаріату, заснована 1864 р. на зборі британських і французьких робітників у Сент-Мартінс-Холл у Лондоні.

Картель (від італ. *cartello* – «угода, «договір», «об'єднання») – один з видів монополій, що характеризується союзом власників, заснованим на угоді про встановлення обов'язкових для всіх учасників цін на товари, про умови найму робітників, про розподіл районів збуту товарів, про обмін патентами тощо. Найбільшого поширення картелі набули в Німеччині.

Колонія – територія або країна, яка після її завоювання втрачає свою незалежність, перебуває під владою метрополії.

Конкордат (від лат. *concordatum* – «угода») – угода між Папою Римським (главою католицької церкви) і представником держави про становище та привілеї католицької церкви в певній країні.

Консерватизм (від лат. *conservo* – «зберігаю», «охороняю») – політичні ідеологія та практика суспільно-політичного життя, що орієнтуються на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад.

Конституційна монархія – форма правління в деяких державах, де влада монарха обмежена конституцією (законодавчі функції має парламент, виконавчі – уряд).

Конституція (від лат. *constitutio* – «устрій», «установлення») – основний закон держави, що визначає державний та суспільний устрій, принципи та порядок утворення органів влади, виборчої системи, основних прав і обов'язків громадян.

Консульство – період історії Франції від державного перевороту 18 брюмера (9 листопада 1799), здійсненого Наполеоном Бонапартом, до проголошення його імператором 18 травня 1804 р. У період консульства влада формально належала трьом консулам (Бонапарту, Дюко, Сійєсу), що були обрані на 10-річний термін, але фактично влада перебувала в руках Наполеона.

Конфедерація (від лат. *confederatio* – «союз») – об'єднання держав, що зберігають свою незалежність та об'єднуються тільки заради координації дій з певною метою, переважно – зовнішньополітичною або воєнною. Свої завдання здійснює за допомогою спеціальних постійних органів, у яких беруть участь представники держав, що входять до конфедерації.

Концерн (від англ. *concern*) – одна з форм монополістичних об'єднань, що характеризується пануванням групи монополістів над багатьма підприємствами через використання фінансових зв'язків, патентно-ліцензійних угод, договорів про спільність інтересів тощо. Підприємства, що входять

до концерну, формально зберігають самостійність, але фактично перебувають під контролем фінансових кіл, що очолюють концерн.

Лейбористи (від англ. *labourists*) – члени однієї з двох правлячих політичних партій Великої Британії, що виникла в 1900 р. під назвою Комітет робітничого представництва як федерація профспілок та соціалістичних організацій.

Лібералізм (від лат. *liberalis* – «вільний») – ідеологія та громадсько-політична течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу та певних свобод, проголошує рівноправ'я людей і націй тощо. На відміну від інших суспільно-політичних рухів ліберали прагнули захищати свої інтереси не шляхом збройної боротьби, а шляхом реформ, угод, компромісів.

Мануфактура (від лат. *manufactura, manus* – «рука», *factura* – «обробіток», «виготовлення») – одна з ранніх форм організації промисловості, за якої зберігається реміснична техніка, але виробництво вже засновано на кооперації й технічному поділі праці серед робітників.

Масова культура (поп-арт) – це культура, що знаходить попит в основній масі населення безвідносно приналежності до тієї чи іншої нації, держави. Незважаючи на регіональні або національні особливості, масова культура є космополітичною.

Менталітет (від лат. *mental* – «склад розуму», «світосприйняття») – своєрідний стан, рівень розвитку і спрямованості індивідуальної та групової свідомості, здатність до засвоєння норм, життєвих орієнтацій, суспільних цінностей та адаптації до умов соціального середовища, можливостей впливу на нього, відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь.

Метрополія – країна, що володіє колоніями.

Мілітаризація (від лат. *militari* – «воєнний») – термін, що означає нарощування державою своєї воєнної могутності.

Модернізм (від франц. *modernisme* – «новітній», «сучасний») – загальне означення різних течій у літературі, мистецтві, релігії, філософії.

Народництво – ідеологія та громадсько-політична течія інтелігенції в Росії. Народництво поєднувало ідеї утопічного бачення світу з вимогами селянства знищити поміщицьке землеволодіння, кріпосництво. У народництві було дві течії – революційна (організація селянської революції) та ліберальна (мирні форми переходу до соціалізму).

Парламент (від франц. *parlament, parler* – «говорити») – виборний (повністю або частково) законодавчий орган (Велика Британія, Франція, Італія, Японія тощо).

Парламентська демократія – форма демократії, за якої уряд призначається депутатами парламенту на протизагу президентському правлінню. У парламентській демократії законодавчий орган влади делегує своїх представників у виконавчі міністерства та здійснює нагляд над ними. У деяких різновидах цієї системи передбачено довічну або спадкову посаду глави держави, чії повноваження вкрай обмежені і що має представницьку або церемоніальну роль. Зокрема, парламентська демократія може поєднуватися з парламентарною монархією. У цих випадках глава уряду зазвичай називається прем'єр-міністром. Різновидом парламентської демократії є парламентська республіка, де глава держави періодично обирається парламентом або його функції виконує голова уряду.

Парламентська монархія – такий порядок правління, за якого уряд несе відповідальність перед парламентом, а не перед монархом.

Поділ влади – принципи розмежування функцій у єдиній системі державної влади з поділом її на законодавчу, виконавчу й судову гілки, які здійснюють свої повноваження кожна самостійно, врівноважуючи одна одну.

Політична система суспільства – сукупність державних і недержавних соціально-політичних інститутів, які здійснюють владу, управління справами суспільства, регулювання політичними процесами, взаємовідносинами між соціальними групами, націями, державами та забезпечують політичну стабільність і прогресивний розвиток.

Правова держава – тип держави, основними ознаками якої є верховенство права та закону, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина й держави.

Президент (від лат. *praesidens* – «той, хто сидить попереду», «головує») – глава держави в ряді країн з республіканською формою правління.

Привілей (від лат. *privilegium* – «особливий закон») – перевага, пільга, право, надані законом окремим особам, групам людей або певному станові.

Промисловий переворот – заміна ручної праці машинною, перехід від мануфактури до фабрики.

Протекторат – форма колоніальної залежності, коли одна держава (протектор) бере на себе здійснення зовнішніх зносин іншої держави, захист її території й фактично ставить під свій контроль її внутрішні справи через свого резидента.

Протекціонізм (від лат. *protectio* – «захист») – частина державної економічної політики, спрямована на забезпечення переваги своєї промисловості на внутрішньому ринку через захист від іноземної конкуренції системою митної політики, а також заохочення експорту промислових товарів.

Радикали (від англ., франц. *radical*, лат. *radix* – «корінь») – прихильники корінного, безумовного вирішення будь-яких питань. Назва представників деяких політичних течій у країнах світу.

Реалізм (від лат. *realis* – «суттєвий», «дійсний») – метод художнього пізнання, правдивого зображення у мистецтві дійсності. Реалізм у мистецтві досягає істинності відображення в художніх образах явищ природи та суспільства, внутрішнього світу людини.

Революція (від франц. *revolution* – «розгортання», «переворот») – докорінна якісна зміна в розвитку явищ природи, суспільства, пізнання.

Республіка (від лат. *respublica* – «суспільна справа») – держава, у якій органи влади формуються за принципом виборності їх народом; форма державного управління, за якої вища влада належить виборним представницьким органам, а глава держави обирається населенням чи представницьким органом. Розрізняють два основних типи республіки – президентську й парламентську.

Реставрація (від лат. *restauratio* – «відновлення») – відновлення старого, поваленого революцією ладу або династії (реставрація Бурбонів у Франції), а також історичний період панування відновлених режимів.

Реформа (від лат. *reformo* – «перетворюю», «поліпшую») – перетворення, зміна, нововведення, яке не знищує основи існуючої структури.

Рисорджименто (від італ. *Risorgimento* – «Відродження») – національно-визвольний рух італійського народу за ліквідацію роздрібності, іноземного (австрійського) гноблення та створення єдиної національної італійської держави.

Роялісти (від франц. *royaliste*) – термін, що означає прибічників королівської влади. У більш широкому значенні – монархісти.

Синдикат (від франц. *syndicat* – «рада») – один з видів монополій, особливістю якого є угода про спільний збут товарів. Синдикат обмежує торговельну самостійність підприємств, диктуючи ціни й умови продажу, перетворює торговців на своїх агентів. Найбільш поширені – у Німеччині, Росії.

Слов'янофіли – представники одного з напрямів російської громадської думки XIX ст. Обґрунтовували й стверджували особливий шлях історичного розвитку Росії, який принципово відрізнявся від західноєвропейських держав. Самобутність Росії вбачали в селянській общині та православ'ї як єдиному, справжньому християнстві. Представниками були А. Хом'яков, брати Кирєєвські, Ю. Самарін, брати Аксакови.

Соціалізм (від лат. *socialis* – «суспільний») – учення про суспільство, у якому немає експлуатації людини людиною, соціального гноблення і утверджено соціальну рівність; нагальна назва різних соціалістичних учень.

Соціал-демократія – загальна назва соціалістичних партій, що виникли в другій половині XIX ст. у різних країнах.

Стани – соціально-правові групи, кожна з яких вирізнялася юридичним положенням, певними правами й обов'язками в суспільстві. У розвиненому вигляді стани характеризувалися спадковістю, відносною замкнутістю.

Страйк – колективна відмова робітників і службовців від праці з поданням підприємцям або урядові економічних і політичних вимог.

Суфражизм – рух за надання жінкам однакових із чоловіками виборчих прав, що зародився в Англії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Тред-юніони – назва профспілок у Великій Британії.

Трест (від англ. *trust* – «довіра») – одна з форм монополії, за якої всі підприємства, що об'єднуються, втрачають свою комерційну та виробничу самостійність і підкоряються єдиному управлінню. Власники підприємств, що увійшли до тресту, позбавляються можливості розпоряджатися підприємствами безпосередньо, перетворюючись з власників на акціонерів тресту в цілому. Трести виникли у США і набули там найбільшого поширення.

Унітарний (від лат. *unitas* – «єдність») – єдиний, який становить єдине ціле; форма державного устрою, що не передбачає наявності в складі держави будь-яких федеративних одиниць (штатів, земель).

Уряд – вищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади в країні, що очолює, як правило, прем'єр-міністр.

Утопія – 1) мрія, вигадка, химера; 2) термін, що виник від назви книжки Т. Мора «Утопія», у якій змальовується життя суспільства, де немає нерівності та панує загальне щастя.

Фабіанство (від англ. *Fabian Society*) – британська організація, заснована у 1864 р. Організатори товариства назвали її за ім'ям Фабія Максима –

римського державного діяча III ст. до н. е., що досяг успіхів у боротьбі з Ганнібалом завдяки своїй повільній, очікувальній тактиці. Фабіанці – представники інтелігенції, прихильники мирних та поступових перетворень. У майбутньому Фабіанське товариство злилося з керівництвом Лейбористської партії та існувало всередині цієї партії на засадах літературно-публіцистичної групи.

Фабрика – промислове підприємство, засноване на використанні системи машин; форма великого машинного виробництва.

Фемінізм – прагнення до рівності жінок із чоловіками; у вузькому сенсі – жіночий рух.

Фермери – категорія підприємців у сільському господарстві, це – власники або орендарі земельних угідь, які ведуть своє господарство сімейними засобами або з використанням найманої робочої сили.

Цензура (від лат. *censura* – «суворе судження», «вимоглива критика») – державний нагляд за змістом друкованих видань, театральних вистав тощо.

Цивілізація (від лат. *civilis* – «громадянський») – форма спільного життя людей, якій притаманне відтворення власної матеріальної та соціально політичної структури відносин на основі пріоритету властивих їй духовних норм, цінностей та ідеалів.

Література

- Бердяев Николай.* Философия неравенства. – М., 2012.
- Бодлер Шарль.* Вірші // www.ukrlib.com
- Веблен Т.* Теория праздного класса. – М., 1984.
- Галеви Д.* Жизнь Фридриха Ницше. – Рига, 1991.
- Галло М. Дж.* Гарибальди. – Ростов-на-Дону, 1998.
- Герцен А. И.* Былое и думы: Роман. Избранные главы. – М., 2007.
- Диттрич Татьяна.* Повседневная жизнь викторианской Англии. – М., 2012.
- Зиммель Георг.* Избранное. – М., 1996.
- Зорин Андрей.* Кормя двуглавого орла. Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – первой трети XIX века. – М., 2001.
- Ключевский В. О.* Неопубликованные произведения. – М., 1983.
- Ницше Фридрих.* По ту сторону добра и зла. – Харьков, 2009.
- Сент-Екзюпері Антуан де.* Маленький принц. – К., 2016.
- Тарле Е. В.* Наполеон: Исторический портрет. – К., 1992.
- Токвіль Алексіс де.* Давній порядок і революція. – К., 2000.
- Уортман Ричард.* Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии. – М., 2004. – Т. 2.
- Фюре Франсуа.* Постигжение Французской революции. – М., 1998.
- Хилльгрубер А.* Выдающиеся политики: Отто фон Бисмарк, Меттерних. – Ростов-на-Дону, 1998.

ХРОНОЛОГІЯ

1789, 26 серпня Проголошення Декларації прав людини і громадянина

1789–1799 Велика французька революція

1799–1815 Наполеонівські війни

1804 Прийняття Цивільного кодексу Наполеона

1814–1815 Віденський конгрес

1836–1848 Чартистський рух у Великій Британії

1837–1901 Вікторіанська епоха

1848, лютий Революція у Франції; проголошення Другої республіки

1848–1849 «Весна народів»

1852–1870 Друга імперія у Франції

1859–1870 Об'єднання Італії

1861–1865 Громадянська війна у США

1864, вересень Створення I Інтернаціоналу

1864–1871 Об'єднання Німеччини; проголошення Німецької імперії

ХРОНОЛОГІЯ

1867 Утворення Австро-Угорщини

1868–1912 Доба «Мейдзі»

1870–1871 Франко-пруська війна

1871 Паризька комуна

1882 Укладення Троїстого союзу

1886 Першотравневий страйк в Чикаго

1889 Виникнення II Інтернаціоналу

1903 Засновано Громадську і політичну спілку жінок у Великій Британії

1904–1905 Російсько-японська війна

1904–1907 Утворення Антанти

1905–1907 Перша революція в Росії

1905–1911 Революція в Ірані

1908–1909 Молодотурецька революція

1911–1913 Революція в Китаї

1912–1913 Балканські війни